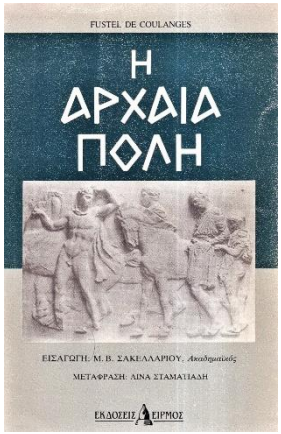
ΒΙΒΛΙΟ ΤΡΙΤΟ

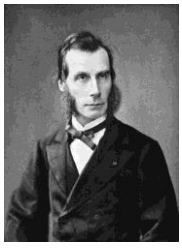
Η ΠΟΛΗ

(αντίστοιχο κεφάλαιο στο έργο του ***FUSTEL DE COULANGES***
«Η ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΛΗ»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΦΡΑΤΡΙΑ ΚΑΙ Η ΚΟΥΡΙΑ - Η ΦΥΛΗ (Η ΤΡΙΤΤΥΣ)

Δεν αναφέραμε ως εδώ καμιά χρονολογία, ούτε μπορούμε να αναφέρουμε ακόμα. Στην πορεία αυτής της «πρωτόγονης» κοινωνίας, οι εποχές σημειώνονται ευκολότερα με τη διαδοχή των ιδεών και των θεσμών παρά με τις χρονολογίες.

Η μελέτη των αρχαίων κανόνων του οικογενειακού δικαίου μας βοήθησε να μαντέψουμε ότι, πέρα από τους αιώνες που καλούνται ιστορικοί, υπάρχει μια περίοδος αιώνων, κατά τη διάρκεια των οποίων η οικογένεια υπήρξε η μόνη μορφή κοινωνίας. Αυτή η οικογένεια στο ευρύ της πλαίσιο ήταν δυνατό να αριθμεί χιλιάδες ανθρώπινα όντα. Αλλά και πάλι τα όρια της ανθρώπινης συνύπαρξης ήταν πολύ στενά· πολύ στενά για τις υλικές ανάγκες, γιατί ήταν μάλλον δύσκολο να ικανοποιήσει η οικογένεια όλες τις επιθυμίες της ζωής· πολύ στενά επίσης για τις ηθικές ανάγκες της ανθρώπινης φύσης, γιατί είδαμε πόσο περιορισμένη ήταν η αντίληψη του θείου μέσα σ' αυτόν το μικρό κόσμο και πόσο ατελής η ηθική.

Η περιορισμένη μορφή της πρώιμης κοινωνίας ταίριαζε απόλυτα με την περιορισμένη αντίληψη του θείου. Κάθε οικογένεια είχε δικούς της θεούς και ο άνθρωπος δεν πίστευε και δε λάτρευε παρά μόνον τους θεούς της εστίας του. Δεν ήταν όμως δυνατό να εξακολουθήσει για πολύ να ικανοποιείται με τέτοιους θεούς, πολύ κατώτερους από τη νοημοσύνη του. Αν και θα του χρειάζονταν ακόμη πολλοί αιώνες, ώσπου να φθάσει στη σύλληψη του ενός, του μοναδικού, άναρχου και αιώνιου Θεού, άρχισε ωστόσο ασυναίσθητα να πλησιάζει σ' αυτό το ιδανικό, επεκτείνοντας από εποχή σε εποχή αυτήν την αντίληψη του θείου και διευρύνοντας λίγο λίγο τον ορίζοντα, του οποίου η γραμμή διαχωρίζει γι' αυτόν το θείο ον από τα επίγεια.

Η ιδέα της θρησκείας και η ανθρώπινη κοινωνία έμελλε συνεπώς να μεγαλώσουν ταυτόχρονα.

Η οικογενειακή θρησκεία απαγόρευε σε δύο οικογένειες να αναμειχθούν και να συγχωνευθούν. Ήταν όμως δυνατό πολλές οικογένειες, χωρίς να θυσιάσουν τίποτε από την ιδιωτική τους θρησκεία, να ενωθούν τουλάχιστον σε κοινές τελετές μιας άλλης κοινής λατρείας. Αυτό και έγινε. Ένας ορισμένος αριθμός οικογενειών σχημάτισε μια ομάδα που η ελληνική γλώσσα ονόμασε *φρατρία* και η λατινική *κουρία* (*curia*).[1] Υπήρχαν μήπως ανάμεσα στα μέλη

[1] Η γέννηση αυτή της φρατρίας αποδεικνύεται καθαρά από ένα περίεργο απόσπασμα του Δικαίαρχου (Fragm. Hist. Gr., έκδ. Didot, τ. II, σ. 238). Αυτός ο συγγραφέας αφού κάνει λόγο για την οικογενειακή λατρεία που δεν μπορούσε να μεταδοθεί ούτε με το γάμο, προσθέτει: *Ἑτέρα τις ἐτέθη ἱερῶν κοινωνικὴ σύνοδος, ἣν φρατρίαν ὠνόμαζον*. Οι φρατρίες αναφέρονται και από τον Όμηρο σαν θεσμός κοινός στην Ελλάδα. Ιλιάδα, Β, 362: *Κρῖν' ἄνδρας κατὰ φῦλα, κατὰ φρήτρας, Ἀγάμεμνον, ὡς φρήτρη φρήτρηφιν ἀρήγῃ, φῦλα δέ φύλοις*. — Πολυδεύκης, ΙΙΙ, 52: *Φρατρίαι ἦσαν δυοκαίδεκα καὶ ἐν ἑκάστῃ γένη τριάκοντα*. — Δημοσθένης, Προς Μακάρτατον, 14. — Ισαίος, Περί του Φιλοκτήτου κλήρου, 10. Και στη Θήβα υπήρχαν φρατρίες (Σχολιαστής Πινδάρου, Ίσθμ., VI, 18) και στην Κόρινθο (ό.π., Ολύμπ., XIII, 127)· και στη Θεσσαλία (ό.π., Ίσθμ.,

της κάθε ομάδας δεσμοί αίματος; Είναι αδύνατο να το βεβαιώσουμε. Αυτό που είναι βέβαιο είναι ότι αυτός ο καινούργιος συνδυασμός δεν έγινε χωρίς ανάλογη διεύρυνση της θρησκευτικής ιδέας. Από τη στιγμή που αυτές οι οικογένειες ενώθηκαν, παραδέχθηκαν συγχρόνως έναν θεό ανώτερο από τον οικογενειακό τους, ο οποίος ήταν κοινός για όλους και που προστάτευε ολόκληρη την ομάδα. Του έχτισαν βωμό, άναψαν μια ιερή φωτιά και θέσπισαν μια λατρεία.[2]

Δεν υπήρχε κουρία ή φρατρία που να μην έχει το βωμό και τον προστάτη θεό της. Η θρησκευτική πράξη ήταν η ίδια, όπως και μέσα στην οικογένεια. Συνίστατο βασικά στο κοινό γεύμα· το φαγητό ετοιμαζόταν πάνω στο βωμό και ήταν επομένως ιερό· το έτρωγαν, απαγγέλλοντας ορισμένες προσευχές· η θεότητα ήταν παρούσα και δεχόταν το μερίδιό της σε φαγητό και ποτό.[3]

Αυτά τα θρησκευτικά δείπνα της κουρίας διατηρήθηκαν στη Ρώμη για καιρό· τα αναφέρει ο Κικέρων, τα περιγράφει ο Οβίδιος.[4] Κατά την εποχή του Αυγούστου διατηρούσαν ακόμη την παλαιά τους μορφή. «Είδα σ' αυτούς τους ιερούς τόπους», λέει ένας ιστορικός της εποχής, «να παρασκευάζεται το δείπνο μπροστά στο θεό· τα τραπέζια ήταν ξύλινα, σύμφωνα με τη συνήθεια των προγόνων, και τα σκεύη πήλινα. Τα εδέσματα ήταν ψωμιά, γλυκά από άχνη αλεύρου και μερικά φρούτα. Είδα να κάνουν σπονδές· δεν έχυναν το κρασί από χρυσά ή αργυρά δοχεία αλλά από πήλινα αγγεία· και θαύμασα τους ανθρώπους της εποχής μας, που μένουν τόσο πιστοί στις τελετουργίες και στα έθιμα των πατέρων τους».[5] Στην Αθήνα τε ημέρες εορτών, όπως τα Απατούρια και τα Θαργήλια, κάθε φρατρία συγκεντρωνόταν γύρω από το βωμό της· θυσίαζαν ένα ζώο· τα κρέατα, ψημένα πάνω στην ιερή φωτιά, μοιράζονταν στα μέλη της φρατρίας και πρόσεχαν πολύ, ώστε να μην πάρει μερίδιο κάποιος ξένος.[6]

Υπάρχουν έθιμα που διατηρήθηκαν ως τους τελευταίους χρόνους της ελληνικής ιστορίας και που φωτίζουν κάπως τη ρύση της αρχαίας φρατρίας. Έτσι μαθαίνουμε ότι στην εποχή [ου Δημοσθένη, για να γίνει κανείς μέλος μιας φρατρίας, έπρεπε να έχει γεννηθεί από νόμιμο γάμο μέσα σε μια από τις οικογένειες που την αποτελούσαν. Κι αυτό, γιατί η θρησκεία της φρατρίας, όπως και της οικογένειας, μεταβιβαζόταν μόνο σε ίσους είχαν δεσμούς αίματος. Το νεαρό Αθηναίο παρουσίαζε στη φρατρία ο πατέρας του, ο οποίος ορκιζόταν ότι ήταν νόμιμος γιος του. Η αποδοχή του νέου γινόταν με θρησκευτική τελετή. Η φρατρία έσφαζε ένα ζώο και έψηνε τις σάρκες του πάνω στο βωμό· όλα τα μέλη ήταν παρόντα. Αν, όπως

X, 85) και στη Νεάπολη (Στράβων, V, σ. 246) και στην Κρήτη (Boeckh, Corp. Inscr., αρ. 2555). Ορισμένοι ιστορικοί πιστεύουν ότι *ἡ ὠβά* της Σπάρτης αναλογούσε στη φρατρία των Αθηνών. Οι λέξεις φρατρία και κουρία (curia) θεωρούντο συνώνυμες. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, II, 85 και ο Δίων ο Κάσσιος, Απόσπ. 14, μεταφράζουν τη μία με την άλλη.

[2] Ο Δημοσθένης (Προς Μακάρτατον, 14) και ο Ισαίος (Περί του Απολλοδώρου κλήρου) αναφέρουν το βωμό της φρατρίας και τη θυσία που γινόταν πάνω σ' αυτόν. Ο Κρατίνος (στον Αθήναιο, XI, 3, σ. 460) μιλάει για το θεό που προίσταται της φρατρίας: *Ζεὺς φράτριος*. — Ο Πολυδεύκης, III, 52: *θεοί φράτριοι. Τό ἱερόν, ἐν ᾧ συνήεσαν φράτορες, φράτριον ἐκαλεῖτο· φράτριος αἴξ, ἡ θυόμενη τοῖς φράτορσι*.

[3] *Φρατριακά δεῖπνα* (Αθήναιος, V, 2). Curiales mensae (Φήστος, σ. 64).

[4] Κικέρων, De orat., I, 7: Dies curiae, convivium. — Οβίδιος, Fasti, VI, 305. — Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, II, 65.

[5] Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, II, 23. Παρόλα όσα λέει, είχαν γίνει ορισμένες αλλαγές. Το φρατριακό δείπνο ήταν πλέον μια απλή διατύπωση που ευχαριστούσε μόνο τους ιερείς. Τα μέλη της φρατρίας δεν έπαιρναν μέρος πρόθυμα, είχαν δε καθιερώσει τη συνήθεια της αντικατάστασης του κοινού γεύμα- ος με τη διανομή τροφίμων και χρημάτων (Πλαύτος, Aulularia, V, 69 και 137).

[6] Ο Ισαίος (Περί του Απολλοδώρου κλήρου, 15-17) περιγράφει ένα απ' αυτά τα συμπόσια. Μιλάει για κάποιον, ο οποίος, αφού έφυγε από τη φρατρία ου εξαιτίας της υιοθεσίας του, θεωρείτο πλέον ξένος. Άδικα εμφανιζόταν πα γεύματα, όπου δεν του έδιναν ούτε μερίδιο από τα σφάγια. Πρβλ. Λυσία, Αποσπ. 10 (έκδ. Didot, Oratores Attici, τομ, II, σ. 255): *Ἐάν δέ τις ἐξ ἀμφοῖν ξένοιν γεγονώς φρατρίζῃ, διώκειν εἶναι τῷ βουλομένῳ Ἀθηναίων.*

είχαν δικαίωμα, αμφισβητούσαν τη νομιμότητα της γέννησης, αν ήθελαν να αρνηθούν την αποδοχή του, έπρεπε να σηκώσουν τα κρέατα από το βωμό. Αν δεν το έκαναν, αν μετά το ψήσιμο μοιράζονταν με τον νεοφερμένο το κρέας του θύματος, ο νέος γινόταν δεκτός σαν οριστικό και αμετάκλητο μέλος της ομάδας.[7] Αυτά τα έθιμα εξηγούνται από το γεγονός ότι οι Αρχαίοι πίστευαν πως κάθε τροφή που έχει ψηθεί πάνω στο βωμό και μοιρασθεί σε διάφορα πρόσωπα, καθιέρωνε μεταξύ τους έναν ισχυρό δεσμό και μια ιερή ένωση που δεν τελείωνε παρά μόνο μαζί με τη ζωή.[8]

Κάθε φρατρία ή κουρία είχε έναν αρχηγό, curionem ή φρατρίαρχο, το κυριότερο καθήκον του οποίου ήταν να προεδρεύει στις θυσίες. Ίσως στην αρχή να είχε μεγαλύτερες δικαιοδοσίες. Η φρατρία είχε τις συνελεύσεις της, τις συζητήσεις της και μπορούσε να εκδίδει δικαστικές αποφάσεις.[9] Στη σύνθεσή της, όπως και στην οικογένεια, υπήρχε ένας θεός, μια λατρεία, μια ιεροσύνη, μια δικαιοσύνη, μια κυβέρνηση. Ήταν μια μικρή κοινωνία κατά το ακριβές πρότυπο της οικογένειας.

Ο συνεταιρισμός εξακολούθησε φυσικά να μεγαλώνει. Πολλές φρατρίες ή κουρίες ενώθηκαν και σχημάτισαν τις φυλές.

Αυτός ο καινούργιος κύκλος είχε και πάλι δική του θρησκεία· κάθε φυλή είχε έναν βωμό και έναν προστάτη θεό.[10]

Ο θεός της φυλής ήταν κατά κανόνα της ίδιας φύσης με το θεό της φρατρίας και της οικογένειας. Ήταν κάποιος θεοποιημένος άνθρωπος ή ήρωας. Απ' αυτόν έπαιρνε το όνομά της και η φυλή· γι' αυτό οι Έλληνες τον αποκαλούσαν επώνυμο ήρωα. Είχε την ετήσια εορτή του. Το κύριο μέρος της θρησκευτικής τελετής ήταν το κοινό δείπνο ολόκληρης της φυλής.[11]

Η φυλή, όπως και η φρατρία, είχε τις συνελεύσεις της και εξέδιδε δικαστικές αποφάσεις, τις οποίες έπρεπε να σέβονται όλα τα μέλη. Είχε δικαστήριο και δικαίωμα να δικάσει

---

[7] Δημοσθένης, Προς Μακάρτατον, 13-15. — Ισαίος, Περί του Φιλοκτήμονος κλήρου, 21-22· Περί του Κίρωνος κλήρου, 18. Ας υπενθυμίσουμε ότι η κανονική υιοθεσία είχε πάντοτε τα ίδια αποτελέσματα με τη νόμιμη γέννηση, την οποία και αναπληρούσε.

[8] Αυτή η ίδια δοξασία είναι και η βάση της αρχαίας φιλοξενίας. Η περιγραφή αυτού του περίεργου θεσμού δεν είναι μέσα στο θέμα μας. Ας πούμε μόνο ότι η θρησκεία έπαιξε ένα μεγάλο ρόλο. Ο άνθρωπος, ο οποίος είχε τη δυνατότητα να πλησιάσει για μια φορά την εστία, δεν ήταν δυνατό να θεωρηθεί πλέον ξένος. Είχε γίνει εφέστιος (Σοφοκλής, Τραχίνιες, 262. — Ευριπίδης, Ίων, 654. — Αισχύλος, Ευμενίδες, 577. — Θουκυδίδης, Α, 137). Αυτός που είχε πάρει μέρος στο ιερό συμπόσιο, βρισκόταν για πάντα σε θρησκευτική επικοινωνία μ' αυτόν που τον είχε φιλοξενήσει. Γι' αυτό και ο Εύανδρος λέει προς τους Τρώες *communem vocate Deum* (Βιργίλιος, Αινειάδα, VIII, 275). Εδώ βλέπουμε ένα παράδειγμα γι' αυτό το σοφά παράλογο που υπάρχει στην ανθρώπινη ψυχή. Η οικογενειακή θρησκεία δεν έγινε για τον ξένο και ουσιαστικά τον απωθεί· αλλά και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο ο ξένος που έγινε δεκτός έστω και για μια φορά, θεωρείται πλέον ιερός. Από τη στιγμή που πλησίασε την εστία, παύει αναγκαστικά να είναι ξένος. Η ίδια θεωρία που τον απέκλειε, επιβάλλει τώρα να θεωρηθεί για πάντα μέλος της οικογένειας.

[9] Για τον *κουρίωνα* ή *magister curiae* βλ. Διονύσιο τον Αλικαρνασσέα, II, 64. — Βάρρωνα, De lingua latina, V, 83. — Φήστο, σ. 126. Ο φρατριάρχης αναφέρεται από το Δημοσθένη, Προς Ευβουλίδην, 23. Η διάσκεψη και η ψηφοφορία περιγράφονται από το Δημοσθένη, Προς Μακάρτατον, 82. Πολλές περιγραφές περιέχουν ψηφίσματα που έγιναν από τις φρατρίες. Βλ. Corp. Inscr. Attic., τ. II, έκδ. Kohler, αρ. 598, 599, 600.

[10] *Φυλίων θεῶν ἱερά* (Πολυδεύκης, VIII, 110).

[11] *Φυλετικὰ δεῖπνα* (Αθηναίος, V, 2). — Πολυδεύκης, III, 67. — Δημοσθένης, Προς Βοιωτόν, περί του ονόματος, 7. Για τις τέσσερις αρχαίες φυλές των Αθηνών και τις σχέσεις τους με τις φρατρίες και τα γένη βλ. Πολυδεύκη, VIII, 109-111 και Αρποκρατίωνα, στη λ. τριττύς, κατά τον Αριστοτέλη. Η ύπαρξη τριών ή τεσσάρων αρχαίων φυλών είναι συνηθισμένη σε όλες τις ελληνικές πόλεις, τις δωρικές και τις ιωνικές. Όμηρος, Ιλιάδα, Β, 362 και 668· Οδύσσεια, Τ, 177. — Ηρόδοτος, Δ, 161· Ε, 68 και 69. Βλ. Müller, Dorier, τ. II, σ. 75. Πρέπει να γίνεται διάκριση ανάμεσα στις θρησκευτικές φυλές των πρώτων χρόνων και τις τοπικές φυλές των μεταγενεστέρων. Πιο πέρα θα επανέλθουμε σ' αυτό το ζήτημα. Μόνον οι πρώτες φυλές έχουν σχέση με τις φρατρίες και τα γένη.

οποιοδήποτε μέλος της. Είχε έναν αρχηγό, που ονομαζόταν *tribunus*, *φυλοβασιλεύς*.[12] Με όσες πληροφορίες υπάρχουν για τους θεσμούς της φυλής, βλέπουμε πως ξεκίνησε σαν μια ανεξάρτητη κοινωνία και σαν να μην αναγνώριζε καμιά ανώτερη κοινωνική εξουσία.[13]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΕΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΔΟΞΑΣΙΕΣ

1) Οι θεοί της φύσης

Πριν περάσουμε από το σχηματισμό της φυλής στη γέννηση της πόλης, πρέπει να τονίσουμε ένα σημαντικό στοιχείο της πνευματικής ζωής αυτών των αρχαίων πληθυσμών.

Όταν αναζητήσαμε τις παλαιότερες δοξασίες αυτών των λαών, βρήκαμε μια θρησκεία που λάτρευε τους προγόνους, με κύριο σύμβολο την εστία· αυτή η θρησκεία δημιούργησε την οικογένεια και θέσπισε τους πρώτους νόμους. Αυτή όμως η φυλή είχε επίσης, σε όλους της τους κλάδους, και μια άλλη θρησκεία· αυτήν, όπου κυριαρχούσαν ο Ζεύς, η Ήρα, η Αθηνά· τη θρησκεία δηλαδή του ελληνικού Ολύμπου και του ρωμαϊκού Καπιτώλιου.

Η πρώτη απ' αυτές τις θρησκείες έπαιρνε τους θεούς της μέσα από την ανθρώπινη ψυχή· η δεύτερη πήρε τους δικούς της μέσα από τη φύση. Αν το αίσθημα του δυναμισμού και της συνείδησης που κρύβει μέσα του ο άνθρωπος, του ενέπνευσε την πρώτη ιδέα του θείου, η θέα της απεραντοσύνης που τον περιβάλλει και τον συντρίβει, οδήγησε το θρησκευτικό του συναίσθημα σε άλλους δρόμους.

Ο προϊστορικός άνθρωπος βρισκόταν σε συνεχή επαφή με τη φύση· οι συνήθειες του πολιτισμένου κόσμου δεν είχαν ακόμη ρίξει τον πέπλο ανάμεσά τους. Το βλέμμα του θαύμαζε τις ομορφιές της και θαμπωνόταν από το μεγαλείο της. Χαιρόταν το φως και έτρεμε το σκοτάδι της νύχτας και με μεγάλη ευγνωμοσύνη έβλεπε να ξαναγυρίζει «η θεία λαμπρότητα του ουρανού».[14] Η ζωή του βρισκόταν στα χέρια της φύσης· περίμενε το ευεργετικό σύνεφο, από το οποίο εξαρτιόταν η συγκομιδή του· φοβόταν την καταιγίδα που μπορούσε να καταστρέψει το έργο και τις ελπίδες μιας ολόκληρης χρονιάς. Ένιωθε κάθε ώρα και στιγμή τη δική του αδυναμία και τη δύναμη όσων τον περιέβαλλαν. Ένιωθε συνεχώς γι' αυτήν τη φύση ανάμεικτα αισθήματα εκτίμησης, αγάπης και τρόμου.

Αυτό το αίσθημα δεν τον οδήγησε αμέσως στη σύλληψη του ενός και μοναδικού θεού που διέπει το σύμπαν. Γιατί δεν είχε ακόμη σχηματίσει την ιδέα του σύμπαντος. Δε γνώριζε ότι η γη, ο ήλιος, τα άστρα, είναι μέρη του ίδιου σώματος· δεν του είχε περάσει η ιδέα ότι μπορεί να τα εξουσίαζε ένα και μοναδικό ον. Με τα πρώτα βλέμματα που έριξε ο άνθρωπος στον έξω κόσμο, τον φαντάσθηκε σαν ένα είδος συγκεχυμένης κοινοπραξίας, όπου μάχονταν αντίπαλες δυνάμεις. Κρίνοντας τον εξωτερικό κόσμο από τον εαυτό του και νιώθοντας μέσα του μια ανεξάρτητη προσωπικότητα, είδε επίσης μέσα σε κάθε κομμάτι της δημιουργίας, στο

---

[12] Πολυδεύκης, VIII, 111: *Οἱ φυλοβασιλεῖς ἐξ Εὐπατριδῶν ὄντες μάλιστα τῶν ἱερῶν ἐπεμελοῦντο.* Πρβλ. Αριστοτέλη, *απόσπασμα* που αναφέρει ο Φώτιος στη λ. *Ναυκραρία*.

νική εξουσία.[329]

[13] Για την πολιτική και θρησκευτική οργάνωση των τριών αρχαιότατων φυλών της Ρώμης υπάρχουν ελάχιστα ίχνη στους συγγραφείς. Γνωρίζουμε μόνο ότι αποτελούνταν από κουρίες και γένη και ότι η κάθε μια τους είχε το δικό της δήμαρχο. Τα ονόματά τους Ramnes, Tities, Luceres διασώθηκαν, όπως και ορισμένες τελετές της λατρείας τους. Εξάλλου, επειδή αυτές οι φυλές ήσαν κοινότητες πολύ σημαντικές, η πόλη ήταν υποχρεωμένη να τις εξασθενίσει, αφαιρώντας τους την ανεξαρτησία. Και οι πληβείοι εργάσθηκαν για την εξαφάνισή τους.

[14] Σοφοκλής, Αντιγόνη, 879. Οι Βέδες εκφράζουν πολλές φορές την ίδια ιδέα.

χώμα, στο δέντρο, στο σύννεφο, στο νερό του ποταμού, στον ήλιο, ισάριθμες προσωπικότητες σαν τη δική του- τους απέδωσε σκέψη, βούληση, ελευθερία πράξεων· καθώς ένιωθε τη δύναμη και την επιβολή τους, παραδέχθηκε την εξάρτησή του· τα επικαλέσθηκε, τα λάτρεψε, τα θεοποίησε.

Έτσι, σ' αυτήν τη φυλή, η θρησκευτική ιδέα εμφανίσθηκε με δύο εντελώς διαφορετικές μορφές. Από τη μια ο άνθρωπος συνέδεσε το αντικείμενο της λατρείας του με την αρχή του αόρατου, με τη νοημοσύνη, με αυτό που μάντευε από το πνεύμα, με ό,τι ιερό ένιωθε μέσα του. Από την άλλη προσάρμοσε την ιδέα του θείου στα όσα έβλεπε γύρω του, σ' αυτά που αγαπούσε ή φοβόταν, στα φυσικά φαινόμενα που κυριαρχούσαν στη ζωή και στην ευημερία του.

Αυτές οι δύο τάξεις δοξασιών γέννησαν δύο θρησκείες που διατηρήθηκαν, για όσο διάστημα διατηρήθηκαν οι κοινωνίες της Ελλάδας και της Ρώμης. Δεν πολέμησαν η μια την άλλη· έζησαν μάλιστα με αρκετά καλές σχέσεις και μοιράσθηκαν την επιβολή τους πάνω στον άνθρωπο· αλλά δε συγχωνεύθηκαν ποτέ. Είχαν πάντα εντελώς ξέχωρα δόγματα, συχνά αντικρουόμενα, τελετές και λατρείες τελείως διαφορετικές. Η λατρεία των θεών του Ολυμπου και η λατρεία των νεκρών και των ηρώων δεν είχαν ποτέ τίποτε το κοινό μεταξύ τους. Δε θα μπορούσαμε να βεβαιώσουμε ποια από τις δύο θρησκείες γεννήθηκε πρώτη- δε θα μπορούσαμε μάλιστα να βεβαιώσουμε ότι η μία ήταν προγενέστερη της άλλης· το βέβαιο είναι ότι η μία, η θρησκεία των νεκρών, έχοντας γεννηθεί σε μια πολύ μακρινή εποχή, κράτησε πάντα ένα αμετάβλητο τελετουργικό, ενώ τα δόγματά της σιγά σιγά έσβηναν· η άλλη, η θρησκεία της φύσης, υπήρξε πιο προοδευτική και εξελίχθηκε ελεύθερα με το πέρασμα των αιώνων, αλλάζοντας λίγο λίγο τους μύθους και τις ιδέες της και ενισχύοντας συνεχώς την επιβολή της στον άνθρωπο.

2) Η σχέση αυτής της θρησκείας με την ανάπτυξη της ανθρώπινης κοινωνίας

Έχουμε λόγους να πιστεύουμε ότι αυτή η θρησκεία της φύσης άρχισε από πολύ παλαιά· είναι ίσως τόσο παλαιά, όσο και η λατρεία των προγόνων· καθώς όμως ανταποκρινόταν σε αντιλήψεις γενικότερες και πλατύτερες, της χρειάσθηκε πολύς χρόνος, για να καταλήξει σε μια ορισμένη θεωρία.[15] Είναι πλήρως αποδεδειγμένο ότι δε γεννήθηκε μέσα σε μια μέρα και ότι δε βγήκε σαν μια έτοιμη θεωρία από το μυαλό ενός ανθρώπου. Δεν ξεκίνησε από κάποιον προφήτη ούτε από κάποια ομάδα ιερέων. Γεννήθηκε μέσα στις διάφορες σκέψεις των ευφυών ανθρώπων σαν προϊόν της φυσικής τους δύναμης. Η καθεμία την έπλασε με τον τρόπο της. Αυτοί οι θεοί που προήλθαν από διαφορετικά πνεύματα, είχαν μεταξύ τους κάποιες ομοιότητες, γιατί οι ιδέες διαμορφώνονταν περίπου ομοιόμορφα· είχαν όμως και μια πολύ μεγάλη ποικιλία, γιατί κάθε πνεύμα δημιούργησε τους δικούς του θεούς. Όλα αυτά είχαν σαν αποτέλεσμα μια θρησκεία που παρέμεινε για πολύν καιρό συγκεχυμένη και με αναρίθμητους θεούς.

Ωστόσο, τα στοιχεία που μπορούσαν να θεοποιήσουν, δεν ήσαν και τόσο πολλά. Ο ήλιος που ζωογονεί, η γη που τρέφει, το σύννεφο, πότε ευεργετικό και πότε καταστροφικό, τέτοιες ήσαν οι κύριες δυνάμεις που θεοποιήθηκαν. Αλλά το καθένα απ' αυτά τα στοιχεία γέννησε χιλιάδες θεούς. Κι αυτό, γιατί το ίδιο φυσικό φαινόμενο, έχοντας γίνει αντιληπτό μέσα από διαφορετικό πρίσμα, πήρε και διαφορετικά ονόματα από τους ανθρώπους. Ο ήλιος, για

[15] Κρίνουμε περιττό να υπενθυμίσουμε όλες τις ελληνικές και ιταλικές παραδόσεις, από τις οποίες φαίνεται ότι η λατρεία του Δία είναι σχετικά νεότερη και πρόσφατη. Η Ελλάδα και η Ιταλία διατηρούσαν την ανάμνηση μιας εποχής, κατά την οποία υπήρχαν οι ανθρώπινες κοινωνίες και όπου αυτή η θρησκεία δεν είχε ακόμα σχηματισθεί. Οβίδιος, Fasti, II, 289. — Βιργίλιος, Γεωργικά, I, 126. — Αισχύλος, Ευμενίδες. — Παυσανίας, VIII, 8. Φαίνεται ότι και στους Ινδούς οι *Pitris* ήσαν προγενέστεροι από τον Δέβα.

παράδειγμα, αλλού ονομάσθηκε Ηρακλής (ένδοξος), αλλού Φοίβος (εκθαμβωτικός), αλλού Απόλλων (αυτός που διώχνει τη νύχτα ή το κακό)· άλλοι του έδωσαν το όνομα Υπερίων (που στέκει ψηλά), άλλοι Αλεξίκακος (μακρόθυμος) και, με το πέρασμα του χρόνου, οι ομάδες των ανθρώπων που είχαν δώσει αυτά τα διαφορετικά ονόματα στο λαμπρό άστρο, δεν κατάλαβαν ότι είχαν τον ίδιο θεό.

Στην πραγματικότητα, κάθε άνθρωπος λάτρευε έναν πολύ περιορισμένο αριθμό θεών· αλλά οι θεοί του ενός φαίνεται πως δεν ήσαν και θεοί του άλλου. Τα ονόματα είναι αλήθεια πως έδειχναν παρόμοια· πολλοί άνθρωποι μπορεί να έδωσαν χώρια στους θεούς τους το όνομα Απόλλων ή Ηρακλής, γιατί αυτές οι λέξεις ανήκαν στην καθημερινή γλώσσα και δεν ήταν παρά επίθετα που προσδιόριζαν το θείο ον σύμφωνα με τα πιο χτυπητά του χαρακτηριστικά. Αλλά πίσω απ' αυτό το ίδιο όνομα οι διάφορες ανθρώπινες ομάδες δεν μπορούσαν να πιστέψουν ότι υπήρχε ο ίδιος θεός. Υπήρχαν χιλιάδες παραλλαγές του Δία· υπήρχε μια πληθώρα από Αθηνάδες, Αρτέμιδες, Ήρες, που δεν έμοιαζαν σχεδόν καθόλου μεταξύ τους. Εφόσον η καθεμιά απ' αυτές τις επινοήσεις γεννήθηκε μέσα στην ελεύθερη σκέψη του κάθε ανθρώπου και ήταν κατά κάποιον τρόπο ιδιοκτησία του, έφθασαν στο σημείο αυτοί οι θεοί να είναι για καιρό ανεξάρτητοι οι μεν από τους δε και ο καθένας τους να έχει δικό του ιδιαίτερο μύθο και δική του λατρεία.[16]

Καθώς αυτές οι δοξασίες πρωτοεμφανίσθηκαν σε μια εποχή, όπου οι άνθρωποι ζούσαν ακόμη κατά οικογένειες, αυτοί οι θεοί είχαν στην αρχή, όπως οι δαίμονες, οι ήρωες και οι λάρητες, οικογενειακό χαρακτήρα. Κάθε οικογένεια είχε πλάσει τους θεούς της και τους κρατούσε σαν δικούς της προστάτες· την εύνοια αυτών δεν ήθελε να μοιρασθεί με ξένους. Αυτός ο συλλογισμός εμφανίζεται συχνά στους ύμνους που βρίσκονται στις Βέδες· και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κυριαρχούσε και στο πνεύμα των Αρίων της Δύσης, γιατί άφησε φανερά σημάδια στη θρησκεία τους. Μόλις μια οικογένεια έπλαθε κάποιον θεό, προσωποποιώντας ένα στοιχείο της φύσης, τον προσκολλούσε στην εστία της, τον κατέτασσε ανάμεσα στους Εφέστιούς της και πρόσθετε κάποια λόγια γι' αυτόν στην απαγγελία των προσευχών της. Γι' αυτό συναντάμε συχνά στα κείμενα των αρχαίων εκφράσεις, όπως οι ακόλουθες: Οι θεοί που εδρεύουν κοντά στην εστία μου, ο Δίας της εστίας μου, ο Απόλλων των πατέρων μου.[17] «Σε εξορκίζω», λέει η Τέκμησσα στον Αίαντα, «στο όνομα του Δία που εδρεύει κοντά στην εστία σου». Η μάγισσα Μήδεια λέει στην τραγωδία του Ευριπίδη: «Ορκίζομαι στην Εκάτη, την προστάτιδα θεά μου, που τιμώ και που κατοικεί στο ιερό της εστίας μου». Όταν ο Βιργίλιος περιγράφει την παλαιά θρησκεία της Ρώμης, δείχνει τον Ηρακλή προσκολλημένο στην εστία του Εύανδρου και τιμώμενο απ' αυτόν σαν Εφέστιο θεό.

Από εκεί προήλθαν οι χιλιάδες από τις τοπικές λατρείες, οι οποίες δεν κατάφεραν ποτέ να ενωθούν. Από εκεί δημιουργήθηκαν αυτές οι συγκρούσεις των θεών, από τις οποίες είναι γεμάτη η πολυθεΐα και που αντιπροσωπεύουν τις συγκρούσεις των οικογενειών, των δήμων ή των πόλεων. Από εκεί επίσης προήλθε αυτό το αναρίθμητο πλήθος από θεούς και θεές, από τους οποίους είναι σίγουρο ότι δε γνωρίζουμε παρά μόνον έναν πολύ μικρό αριθμό γιατί πολλοί χάθηκαν, χωρίς να αφήσουν ούτε την ανάμνηση του ονόματος τους, επειδή χάθηκαν οι οικογένειες που τους λάτρευαν, ή καταστράφηκαν οι πόλεις που τους είχαν στήσει βωμό.

Χρειάσθηκε πολύς καιρός, για να βγουν αυτοί οι θεοί μέσα από τους κόλπους των οικογενειών που τους επινόησαν και που τους θεωρούσαν πατρική τους κληρονομιά. Γνωρίζουμε

---

[16] Εάν συνέβαινε πολλά ονόματα να αποδίδονται στην ίδια θεότητα ή να σημαίνουν την ίδια έννοια, συνέβαινε όμως επίσης πολλές φορές το ίδιο όνομα να σημαίνει πολύ διαφορετικές θεότητες. Ο Ποσειδών ο Ίππιος, ο Ποσειδών ο Φυτάλμιος, ο Ποσειδών Ερεχθεύς, ο Ποσειδών ο Αιγαίος, ο Ποσειδών ο Ελικώνιος ήσαν διαφορετικοί θεοί, οι οποίοι δεν είχαν ούτε τις ίδιες ιδιότητες ούτε τα ίδια σύμβολα ούτε τους ίδιους πιστούς.

[17] *Ἑστιοῦχοι, ἐφέστιοι, πατρῷοι. Ὁ ἐμός Ζεύς*. Εὐριπίδης, Εκάβη, 345· Μήδεια, 395. — Σοφοκλής, Αίας, 492. — Βιργίλιος, Αινειάδα, VIII, 543. — Ηρόδοτος, Α, 44.

μάλιστα ότι πολλοί απ' αυτούς δεν αποδεσμεύθηκαν ποτέ απ' αυτό το είδος του οικογενειακού δεσμού. Η Δήμητρα της Ελευσίνας παρέμεινε η προστάτιδα της οικογένειας των Ευμολπιδών· η Αθηνά της ακρόπολης των Αθηνών ανήκε στην οικογένεια των Βουταδών. Οι Potitii της Ρώμης είχαν έναν Ηρακλή και οι Nautii μια Αθηνά.[18] Υπάρχει μεγάλη πιθανότητα η λατρεία της Αφροδίτης (Venus) να έμεινε για καιρό κλεισμένη μέσα στην Julia οικογένεια και η θεά αυτή να μην είχε ποτέ δημόσια λατρεία στη Ρώμη.

Με το πέρασμα του χρόνου, μια οικογενειακή θεότητα συνέβη να αποκτήσει μεγάλο γόητρο στη φαντασία των ανθρώπων και να δείξει ότι διαθέτει δύναμη ανάλογη με την ευημερία της οικογένειας που προστάτευε. Σ' αυτήν την περίπτωση ολόκληρη η πόλη θέλησε να την υιοθετήσει και να της προσφέρει δημόσια λατρεία, για να εξασφαλίσει την εύνοιά της. Αυτό συνέβη στην περίπτωση της Δήμητρας των Ευμολπιδών, της Αθήνας των Βουταδών, του Ηρακλή των Potitii. Όταν όμως μια οικογένεια δεχόταν να μοιρασθεί έτσι το θεό της, κρατούσε τουλάχιστον την ιεροσύνη. Σημειώνουμε ότι το αξίωμα του ιερέα, για κάθε θεό, έμεινε για καιρό κληρονομικό προνόμιο της ίδιας οικογένειας,[19] σαν κατάλοιπο μιας εποχής που ο ίδιος ο θεός ήταν δικό της κτήμα, δεν προστάτευε παρά μόνον αυτήν και δεν επιθυμούσε προσφορά θυσιών από κανέναν άλλον.

Είναι λοιπόν σωστό να πούμε ότι αυτή η δεύτερη θρησκεία βοήθησε στην ένωση της κοινωνικής κατάστασης των ανθρώπων. Είχε για λίκνο της την οικογένεια και παρέμεινε για καιρό κλεισμένη μέσα σ' αυτά τα στενά όρια. Προσφερόταν όμως καλύτερα από τη λατρεία των νεκρών στη μελλοντική πρόοδο της ανθρώπινης συνύπαρξης. Πράγματι, οι πρόγονοι, οι ήρωες και οι ψυχές των νεκρών, ήσαν θεοί που από τη φύση τους δεν ήταν δυνατό να λατρεύονται παρά μόνον από έναν περιορισμένο αριθμό ανθρώπων και που χάραζαν για πάντα μια αξεπέραστη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις οικογένειες. Η θρησκεία των θεών της φύσης είχε ένα πολύ ευρύτερο πλαίσιο. Κανένας αυστηρός νόμος δεν απαγόρευε τη διάδοση της καθεμιάς απ' αυτές τις λατρείες· η φύση αυτών των θεών δεν απαιτούσε λατρεία από μια μόνον οικογένεια και δεν απωθούσε τον ξένο. Τέλος οι άνθρωποι έφθασαν στο σημείο να αντιληφθούν ασυναίσθητα ότι ο Δίας της μιας οικογένειας ήταν κατά βάθος ο ίδιος θεός, ή η ίδια αντίληψη με το Δία της άλλης, πράγμα που δεν μπορούσαν ποτέ να πιστέψουν για δύο λάρητες, για δύο προγόνους ή για δύο εστίες.

Ας προσθέσουμε ότι αυτή η καινούργια θρησκεία είχε και μια διαφορετική ηθική. Δεν περιοριζόταν στο να διδάξει στον άνθρωπο τα καθήκοντα της οικογένειας. Ο Δίας ήταν θεός της φιλοξενίας· εκ μέρους του έρχονταν οι ξένοι, οι ικέτες, «οι σεβάσμιοι επαίτες», αυτοί που έπρεπε να τους μεταχειρισθούν «σαν αδελφούς». Όλοι αυτοί οι θεοί έπαιρναν συχνά ανθρώπινη μορφή και φανερώνονταν στους θνητούς. Μερικές φορές το έκαναν, για να παρευρεθούν στις διαμάχες τους και να πάρουν μέρος στους πολέμους· συχνά, επίσης, για να τους συστήσουν την ομόνοια και να τους διδάξουν την αλληλοβοήθεια.

Όσο προχωρούσε εξελισσόμενη αυτή η δεύτερη θρησκεία, η κοινωνία χρειάσθηκε να μεγαλώσει. Είναι λοιπόν προφανές ότι αυτή η αδύνατη αρχικά θρησκεία, πήρε στη συνέχεια μεγάλη έκταση. Στην αρχή έμενε φωλιασμένη μέσα στις οικογένειες κάτω από την προστασία της οικογενειακής εστίας. Εκεί ο καινούργιος θεός είχε μια μικρή θέση, μια στενή celia, κάτω από το βλέμμα και στο πλευρό της τιμημένης εστίας έτσι ώστε κάτι από το σεβασμό

---

[18] Τίτος Λίβιος, IX, 29. *Potitii, gens cujus familiare fuerat sacerdotium Herculis*. Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, II, 69. Επίσης η οικογένεια των Αυρηλίων είχε την οικογενειακή λατρεία του Ήλιου (Φήστος, στη λ. Aureliam, έκδ. Müller, σ. 23).

[19] Ηρόδοτος, E, 64, 65· H, 153- I, 27. — Πίνδαρος, Ίσθμ., VII, 18. — Ξενοφών, Ελληνικά, VI, 8. — Πλάτων, Νόμοι, VI, σ. 759- Συμπόσιο, σ. 40. — Πλούταρχος, Θησεύς, 23· Βίοι των δέκα ρητόρων, Λυκούργος, 11. — Φιλόχορος, Απόσπ. 158, σ. 411. — Διόδωρος Σικελιώτης, V, 58. — Παυσανίας, I, 37· IV, 15· VI, 17· X, 1. — Απολλόδωρος, III, 13. — Ιουστίνος, XVIII, 5. — Αρποκρατίων, στη λ. *Ἐτεοβουτάδαι, Εὐνεῖδαι*. — Κικέρων, De divinatione, I, 41. — Στράβων, IX, σ. 421· XIV, σ. 634. — Τάκιτος, Ann., II, 54.

που έτρεφαν οι άνθρωποι για την εστία τους, να πηγαίνει και σ' αυτόν. Σιγά σιγά, καθώς μεγάλωνε η επιρροή του θεού στην ανθρώπινη ψυχή, αρνήθηκε αυτό το είδος της κηδεμονίας· εγκατέλειψε την οικογενειακή εστία· απέκτησε δική του κατοικία και δικές του θυσίες. Αυτή η κατοικία (ναός, από το ρήμα *ναίω* = κατοικώ), χτίστηκε, ωστόσο, κατά το πρότυπο του παλαιού ιερού· κατασκεύασαν, όπως και πρώτα, μια celia απέναντι από μια εστία· αλλά η celia μεγάλωσε, ομόρφηνε, έγινε ναός. Η εστία παρέμεινε στην είσοδο της κατοικίας του θεού, αλλά φάνηκε μικροσκοπική σε σύγκριση με το κτίσμα. Η εστία που αρχικά κυριαρχούσε, δεν ήταν πλέον παρά ένα εξάρτημα. Έπαψε να είναι θεός και κατέβηκε στο επίπεδο του βωμού του θεού, του εργαλείου της θυσίας. Της ανέθεσαν να ψήνει τα κρέατα των θυμάτων και να μεταφέρει τις προσφορές και τις προσευχές του ανθρώπου προς τη μεγαλόπρεπη θεότητα, της οποίας το άγαλμα κατοικούσε μέσα στο ναό.

Από τη στιγμή που υψώθηκαν αυτού του είδους οι ναοί και άνοιξαν τις πύλες τους στα πλήθη των πιοτών, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι η ανθρώπινη νοημοσύνη και η ανθρώπινη κοινωνία είχαν ήδη προοδεύσει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Ο ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Η φυλή, όπως η οικογένεια και η φρατρία, οργανώθηκε σαν ανεξάρτητο σώμα, εφόσον είχε μια δική της λατρεία, στην οποία ο ξένος δε συμμετείχε. Μετά το σχηματισμό της καμιά καινούργια οικογένεια δεν μπορούσε πλέον να γίνει δεκτή. Κατά τον ίδιο τρόπο δεν μπορούσαν δύο φυλές να συγχωνευθούν σε μία· τους το απαγόρευε η θρησκεία. Αλλά, όπως οι διάφορες φρατρίες ενώθηκαν σε φυλές, πολλές φυλές ενώθηκαν μεταξύ τους, με την προϋπόθεση ότι θα γίνει σεβαστή η θρησκεία της καθεμιάς. Την ημέρα που έγινε πραγματικότητα αυτή η ένωση, γεννήθηκε η πόλη.

Δε μας ενδιαφέρει να βρούμε την αιτία που έσπρωξε πολλές γειτονικές φυλές σ' αυτήν την ένωση. Αλλού η ένωση έγινε ηθελημένα, αλλού επιβλήθηκε από την υπεροχή κάποιας φυλής ή από την ισχυρή προσωπικότητα ενός ανθρώπου. Αυτό που είναι βέβαιο, είναι πως ο δεσμός του καινούργιου συνεταιρισμού υπήρξε και πάλι η λατρεία. Οι φυλές που ενώθηκαν, για να σχηματίσουν μια πόλη, δεν παρέλειψαν ποτέ να ανάψουν μια ιερή φωτιά και να θεσπίσουν μια κοινή θρησκεία.

Έτσι η ανθρώπινη κοινωνία με βάση τη φυλή δε μεγάλωσε κυκλικά, ευρύνοντας κάθε τόσο την περιφέρεια και απορροφώντας τους πλησιέστερους. Πρόκειται, αντίθετα, για μικρές ομάδες, οργανωμένες από πολύ παλαιότερα, οι οποίες αποφάσισαν να ενωθούν. Πολλές οικογένειες σχημάτισαν μια φρατρία, πολλές φρατρίες μια φυλή, πολλές φυλές μια πόλη. Οικογένεια, φρατρία, φυλή, πόλη είναι, χωρίς άλλο, εντελώς όμοιες κοινωνίες, οι οποίες γεννήθηκαν η μία μέσα από την άλλη με τη βοήθεια μιας αλληλουχίας συνασπισμών.

Πρέπει μάλιστα να σημειώσουμε ότι, ενώ αυτές οι διαφορετικές ομάδες συνασπίζονταν έτσι μεταξύ τους, καμία δεν έχανε, ωστόσο, ούτε τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της ούτε την αυτονομία της. Αν και πολλές οικογένειες ενώθηκαν σε μια φρατρία, η καθεμιά κρατούσε την εσωτερική της οργάνωση, όπως κατά την εποχή της απομόνωσης· τίποτε δεν άλλαζε, ούτε η λατρεία ούτε η ιεροσύνη ούτε το δικαίωμα της ιδιοκτησίας ούτε η δικαιοσύνη στο εσωτερικό της. Στη συνέχεια ενώθηκαν οι φρατρίες, αλλά η καθεμιά κράτησε τη λατρεία της, τις συνελεύσεις, τις εορτές, τον αρχηγό της. Από τη φυλή περάσαμε στην πόλη, αλλά οι φυλές δε διαλύθηκαν και καθεμιά συνέχισε να σχηματίζει ένα ενιαίο σώμα, περίπου σαν να μην υπήρχε η πόλη. Στο θέμα της θρησκείας υπήρξε πληθώρα από δευτερεύουσες λατρείες, πάνω

από τις οποίες καθορίσθηκε μια κοινή λατρεία· στην πολιτική, ένα πλήθος μικρών κυβερνήσεων συνέχισαν να λειτουργούν και από πάνω τους τοποθετήθηκε μια κεντρική διοίκηση.

Η πόλη ήταν μια συνομοσπονδία. Γι' αυτό και υποχρεώθηκε, για πολλούς αιώνες, να σεβασθεί την πολιτική και θρησκευτική ανεξαρτησία των φυλών, των φρατριών και των οικογενειών· γι' αυτό και δεν είχε στην αρχή το δικαίωμα να επέμβει στα εσωτερικά της καθεμιάς απ' αυτές τις μικρές ομάδες. Η πόλη δεν είχε κανένα δικαίωμα στα εσωτερικά μιας οικογένειας· δεν ήταν κριτής όσων συνέβαιναν εκεί μέσα· άφηνε στον πατέρα το δικαίωμα και το καθήκον να κρίνει τη γυναίκα του, το γιο, τον πελάτη του. Γι' αυτό και το οικογενειακό δίκαιο που θεσπίσθηκε κατά την εποχή της οικογενειακής απομόνωσης, μπόρεσε να διατηρηθεί στα πλαίσια της πόλης-κράτους και τροποποιήθηκε πολύ αργότερα.

Αυτή η παιδική ηλικία του αρχαίου κράτους επιβεβαιώνεται από έθιμα που διατηρήθηκαν για πολύ καιρό. Αν κοιτάξουμε το στρατό της πόλης, κατά τον πρώτο καιρό, τον βρίσκουμε οργανωμένο κατά φυλές, κατά κουρίες, κατά οικογένειες,[20] «έτσι που», λέει ένας Αρχαίος, «ο πολεμιστής να έχει δίπλα του την ώρα της μάχης αυτόν, με τον οποίο, σε εποχή ειρήνης, μοιράζεται τις σπονδές και τις θυσίες πάνω στον ίδιο βωμό».[21] Αν ρίξουμε μια ματιά στις λαϊκές συνελεύσεις των πρώτων αιώνων της Ρώμης, θα δούμε ότι ψηφίζουν κατά κουρίες και κατά γένη[22]. Αν προσέξουμε τη λατρεία, βλέπουμε στη Ρώμη έξι Εστιάδες, δύο για κάθε φυλή· στην Αθήνα ο άρχοντας κάνει τις περισσότερες θυσίες στο όνομα ολόκληρης της πόλης· απομένουν όμως κάποιες τελετές που πρέπει να τελεσθούν ομαδικά από τους αρχηγούς των φυλών.[23]

Έτσι, λοιπόν, η πόλη δεν είναι μια συνένωση ατόμων- είναι μια συνομοσπονδία πολλών ομάδων που ήταν από πριν οργανωμένες και των οποίων ανέχεται την ύπαρξη. Βλέπουμε στους λόγους των αττικών ρητόρων ότι κάθε Αθηναίος συμμετέχει ταυτόχρονα σε τέσσερις διαφορετικές κοινωνικές ομάδες· είναι μέλος μιας οικογένειας, μιας φρατρίας, μιας φυλής και μιας πόλης. Δε συμμετέχει ταυτόχρονα την ίδια μέρα και στις τέσσερις, όπως ένας Γάλλος, ο οποίος από* τη στιγμή που θα γεννηθεί, ανήκει συγχρόνως σε μια οικογένεια, σε μια κοινότητα, σε έναν νομό, σε μια πατρίδα. Η φρατρία και η φυλή δεν είναι διοικητικές υποδιαιρέσεις. Ο άνδρας εισέρχεται σ' αυτές τις τέσσερις κοινωνίες σε διαφορετικές εποχές και κατά κάποιον τρόπο ανεβαίνει από τη μια στην άλλη. Το παιδί γίνεται πρώτα δεκτό μέσα στην οικογένεια με θρησκευτική τελετή δέκα μέρες μετά τη γέννησή του. Λίγα χρόνια αργότερα, εισέρχεται στη φρατρία με μια καινούργια τελετή που περιγράψαμε πιο πάνω. Τέλος, στην ηλικία των 16 ή 18 χρόνων, παρουσιάζεται, για να γίνει δεκτός σαν πολίτης του κράτους. Αυτήν την ημέρα, μπροστά στο βωμό και στα κρέατα του θυσιασμένου ζώου που καπνίζουν, εκφωνεί έναν όρκο, με τον οποίον δεσμεύεται, μεταξύ άλλων, να σέβεται πάντα τη θρησκεία της πόλης.[24] Από εκείνη την ημέρα, είναι μυημένος στη δημόσια λατρεία και γίνεται πολίτης.[25] Παρατηρώντας αυτόν το νεαρό Αθηναίο να υψώνεται από σκαλοπάτι σε σκαλοπάτι, από λατρεία σε λατρεία, θα έχουμε την εικόνα των βαθμίδων, από τις οποίες είχε μόλις περάσει η ανθρώπινη συνύπαρξη. Η πορεία που υποχρεώνεται να ακολουθήσει αυτός ο νέος, είναι η πορεία που έχει ήδη ακολουθήσει η κοινωνία.

---

[20] Όμηρος, Ιλιάς, Β, 362. — Βάρρων, De lingua latina. V, 89. Στην Αθήνα έμεινε η συνήθεια της παράταξης των στρατιωτών κατά φυλές και δήμους. Ηρόδοτος, Ζ, 111. — Ισαίος, Περί Μενεκλέους κλήρου, 42. — Λυσίας, Υπέρ Μαντιθέου, 15.

[21] Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, ΙΙ, 23.

[22] Α. Γέλλιος, ΧV, 27.

[23] Πολυδεύκης, VIII, 111.

[24] *Ἀμυνῶ ὑπέρ ἱερῶν καί ὁσίων ... καί ἱερά τά πάτρια τιμήσω* (Πολυδεύκης, VIII, 105, 106).

[25] Ισαίος, Περί του Κίρωνος κλήρου, 19- Υπέρ Ευφιλήτου, 3. — Δημοσθένης, Προς Ευβουλίδην, 46. Η ανάγκη να είναι κάποιος εγγεγραμμένος σε μια φρατρία, τουλάχιστον κατά τα πολύ αρχαία χρόνια, πριν να γίνει πολίτης, φαίνεται από νόμο που αναφέρει ο Δείναρχος (Αττικοί ρήτορες, έκδ. Didot, τ. ΙΙ, ο. 462, απόσπ. 82).

Ένα παράδειγμα θα μας δείξει πιο καθαρά αυτήν την πραγματικότητα. Μας έχουν μείνει αρκετά δείγματα από τα ήθη και τα έθιμα της αρχαίας Αθήνας, ώστε να μπορούμε να έχουμε μια ιδέα για το πώς σχηματίσθηκε το αθηναϊκό κράτος. Αρχικά, λέει ο Πλούταρχος, η Αττική ήταν χωρισμένη κατά οικογένειες.[26] Ορισμένες απ' αυτές τις οικογένειες της προϊστορικής εποχής, όπως οι Ευμολπίδες, οι Κεκροπίδες, οι Γεφυρείς, οι Φυταλίδες, οι Λακιάδες, συνεχίσθηκαν ως τις επόμενες εποχές. Τότε ακόμη δεν υπήρχε το αθηναϊκό κράτος· αλλά η κάθε οικογένεια, πλαισιωμένη από τους δευτερεύοντες κλάδους της και τους πελάτες, κατείχε μια περιοχή και ζούσε εκεί απόλυτα ανεξάρτητη. Η καθεμιά είχε και δική της θρησκεία· οι Ευμολπίδες, εγκατεστημένοι στην Ελευσίνα, λάτρευαν τη Δήμητρα- οι Κεκροπίδες, οι οποίοι κατοικούσαν στο βράχο, όπου χτίστηκε αργότερα η Αθήνα, είχαν για προστάτιδες θεότητες την Αθηνά και τον Ποσειδώνα. Ακριβώς δίπλα τους, στο μικρό λόφο του Άρειου Πάγου, προστάτης θεός ήταν ο Άρης· στο Μαραθώνα είχαν έναν Ηρακλή, στις Πρασιές τον Απόλλωνα, άλλον έναν Απόλλωνα είχαν οι Φλυείς, στο δήμο Κεφαλής τους Διόσκουρους· το ίδιο συνέβαινε και στις υπόλοιπες περιοχές.[27]

Κάθε οικογένεια, μαζί με το θεό και το βωμό της, είχε και τον αρχηγό της. Όταν ο Παυσανίας επισκέφθηκε την Αττική, βρήκε στους δήμους αρχαίες παραδόσεις που είχαν διατηρηθεί μαζί με τη λατρεία. Αυτές λοιπόν οι παραδόσεις τον πληροφόρησαν ότι κάθε δήμος είχε το δικό του βασιλιά, πολύ πριν γίνει ο Κέκροπας βασιλιάς της Αθήνας.[28] Δεν ήταν άραγε κατάλοιπο μιας μακρινής εποχής, κατά την οποία αυτές οι μεγάλες πατριαρχικές οικογένειες, παρόμοιες με τις κελτικές φυλές (clans), είχαν η καθεμία τον κληρονομικό αρχηγό τους, που ήταν συγχρόνως ιερέας και δικαστής; Περίπου εκατό μικρές κοινωνίες, ζούσαν, λοιπόν, απομονωμένες στην Αττική, χωρίς να έχουν μεταξύ τους ούτε θρησκευτικούς ούτε πολιτικούς δεσμούς, η καθεμία στην περιοχή της, με συχνούς πολέμους και με τόση αποξένωση, ώστε ο γάμος ανάμεσα στα μέλη τους να μην είναι πάντα επιτρεπτός.[29]

Αλλά οι σκοπιμότητες ή τα συναισθήματα τις συμφιλίωσαν. Ασυναίσθητα ενώθηκαν σε μικρές ομάδες ανά τέσσερις ή ανά έξι. Έτσι μαθαίνουμε από τις παραδόσεις ότι οι τέσσερις δήμοι της πεδιάδας του Μαραθώνα ενώθηκαν, για να λατρέψουν μαζί το Δελφίνιο Απόλλωνα· οι κάτοικοι του Πειραιά, του Φαλήρου και δύο γειτονικών δήμων, ενώθηκαν επίσης και έχτισαν από κοινού έναν ναό στον Ηρακλή.[30] Με το πέρασμα του χρόνου, αυτή η εκατοντάδα των κρατιδίων περιορίσθηκε σε δώδεκα συνομοσπονδίες. Αυτή η αλλαγή, με την οποία οι κάτοικοι της Αττικής πέρασαν από την πατριαρχική οικογένεια σε μια πιο πλατιά κοινωνία, οφείλεται κατά την παράδοση στις προσπάθειες του Κέκροπα· πρέπει, ωστόσο, να μην ξεχνάμε ότι αυτή η ένωση ολοκληρώθηκε κατά την εποχή που τοποθετούν τη βασιλεία του Κέκροπα, δηλαδή κατά το 16ο αιώνα π.Χ. Βλέπουμε εξάλλου ότι αυτό το πρόσωπο δε βασίλευε παρά σε μία μόνον από τις συνομοσπονδίες, σ' αυτήν που έγινε αργότερα η πόλη της Αθήνας· οι άλλες ένδεκα ήσαν απόλυτα ανεξάρτητες· η καθεμιά με τον προστάτη θεό της, το βωμό της, την ιερή φλόγα της, τον αρχηγό της.[31]

Καθώς οι γενιές διαδέχονταν η μία την άλλη, οι Κεκροπίδες έγιναν ισχυρότεροι. Απ' αυτήν την περίοδο έχουμε μόνο την πληροφορία του αιματηρού πολέμου που κήρυξαν στους Ευμολπίδες της Ελευσίνας, αποτέλεσμα του οποίου ήταν η υποταγή των τελευταίων που

---

[26] Κατά γένη, Πλούταρχος, Θησεύς, 24 και 13.

[27] 343. Παυσανίας, I, 15· I, 31· I, 37- II, 18.

[28] Παυσανίας, I, 31: *Τῶν ἐν τοῖς δήμοις φάναι πολλούς ὡς καί πρό τῆς ἀρχῆς τῆς Κέκροπος ἐβασιλεύοντο.*

[29] Πλούταρχος, θησεύς, 13.

[30] Πλούταρχος, βησεύς, 14. — Πολυδεύκης, VI, 105. — Στέφανος Βυζάντιος, στη λ. Ἐχελίόαι.

[31] Φιλόχορος, στο Στράβωνα, IX, σ. 609: *Κέκροπα πρῶτον ἐς δώδεκα πόλεις συνοικίσαι τό πλήθος.* — Θουκυδίδης, Β, 15: *Ἐπί Κέκροπος ἐς θησέα ἀεί ἡ Ἀττική κατά πόλεις ᾠκεῖτο, πρυτανεία τε ἔχουσα καί ἄρχοντας ... αὐτοί ἑκαστοι ἐπολιτεύοντο καί ἐβουλεύοντο, καί τινες καί ἐπολέμησάν ποτε αὐτῶν.* Πρβλ. Πολυδεύκη, VIII, 111.

διατήρησαν μόνο το προνόμιο της κληρονομικής ιεροσύνης της θεάς τους.[32] Έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι θα υπήρξαν και άλλοι πόλεμοι και άλλες κατακτήσεις, για τις οποίες δεν έχουμε καμιά πληροφορία. Ο βράχος των Κεκροπιδών, όπου σιγά σιγά εξελισσόταν η λατρεία της Αθηνάς, κατέληξε να πάρει το όνομα της προστάτιδας θεάς του και απέκτησε την υπεροχή πάνω στα άλλα έντεκα κρατίδια. Τότε εμφανίσθηκε ο Θησέας, κληρονόμος των Κεκροπιδών. Όλες οι παραδόσεις συμφωνούν ότι αυτός ένωσε τις δώδεκα ομάδες σε ένα κράτος. Πέτυχε πράγματι να επιβάλει σε ολόκληρη την Αττική τη λατρεία της Αθηνάς Πολιάδος, έτσι που ολόκληρη η περιοχή να γιορτάζει έκτοτε ενωμένη τις θυσίες των Παναθηναίων. Πριν από το Θησέα, κάθε συνοικισμός είχε την ιερή του φλόγα και το πρυτανείο του· εκείνος κατάφερε να κάνει το πρυτανείο των Αθηνών θρησκευτικό κέντρο ολόκληρης της Αττικής.[33] Από τότε ιδρύθηκε η αθηναϊκή ένωση από θρησκευτική άποψη· κάθε δήμος κράτησε την παλαιό του λατρεία, αλλά όλοι μαζί λάτρεψαν μια κοινή θεότητα· από πολιτική άποψη, ο καθένας διατήρησε τους θεούς, τους δικαστές, το δικαίωμα των συνελεύσεων· αλλά πάνω απ' αυτές τις τοπικές αρχές υπήρχε η κεντρική εξουσία της πόλης.[34]

Μέσα απ' αυτές τις σαφείς πληροφορίες και τις παραδόσεις που διατήρησαν οι Αθηναίοι με θρησκευτική ευλάβεια, έχουμε τη γνώμη ότι εξάγονται δύο προφανή συμπεράσματα· πρώτον, ότι η πόλη ήταν μια ομοσπονδία ομάδων που είχαν συσταθεί από πολύ παλαιότερα· δεύτερον, ότι η κοινωνία δεν ήταν δυνατό να εξελιχθεί παρά μόνο μαζί με τη θρησκεία. Δε θα γνωρίζαμε να πούμε αν η θρησκευτική πρόοδος έφερε την κοινωνική πρόοδο· αυτό που είναι βέβαιο, είναι ότι προόδευσαν και οι δύο ταυτόχρονα και με αξιοσημείωτο συγχρονισμό.

Πρέπει βέβαια να έχουμε υπόψη μας την εξαιρετική δυσκολία που είχαν οι προϊστορικοί πληθυσμοί στο να ιδρύσουν κανονικές κοινωνίες. Δεν είναι εύκολο να καθιερωθεί κοινωνικός δεσμός ανάμεσα σε ανθρώπινα πλάσματα που είναι τόσο διαφορετικά, τόσο ελεύθερα, τόσο άστατα. Για να αποκτήσουν κοινούς κανόνες, για να ιδρύσουν διοικητικές αρχές και να υποκύψουν στην υπακοή, για να πετύχουν την υποχώρηση του πάθους στη φρόνηση, και του ατομικού συμφέροντος στο κοινό συμφέρον, χρειάζεται σίγουρα κάτι πιο ισχυρό από την ωμή βία, πιο σεβαστό από το συμφέρον, πιο χειροπιαστό από μια φιλοσοφική θεωρία, πιο

---

[32] Παυσανίας, I, 38.

[33] Θουκυδίδης, B, 15: *Ὁ Θησεὺς καταλύσας τῶν ἄλλων πόλεων τά βουλευτήρια καί τάς ἀρχάς ... ἕν βουλευτήριον ἀποδείξας καί πρυτανεῖον...* — Πλούταρχος, Θησεύς, 24: *Ἓν ποιήσας ἅπασι κοινόν πρυτανεῖον ... καί Παναθήναια θυσίαν ἐποίησε κοινήν. Ἔθυσε δέ καί Μετοίκια, ἣν ἔτι καί νῦν θύουσι*. Πρβλ. Παυσανία, VIII, 2, 1.

[34] Ο Πλούταρχος και ο Θουκυδίδης λένε ότι ο Θησέας κατάργησε τα τοπικά πρυτανεία και τις αρχές σε κάθε κώμη. Αλλά και αν ακόμη δοκίμασε να κάνει κάτι τέτοιο, είναι βέβαιο ότι δεν το κατόρθωσε, γιατί πολύ πιο ύστερα βρίσκουμε ακόμη τις τοπικές λατρείες, τις αγορές και ορισμένους *φυλοβασιλεῖς*. Boeckh, Corp. Inscr. Gr., 82, 85. — Δημοσθένης, Κατά Θεοκρίνου. — Πολυδεύκης, VIII, 111. Παραλείπουμε το μύθο του Ἴωνα, στον οποίο πολλοί νεότεροι ιστορικοί φαίνεται πως δίνουν πολύ μεγαλύτερη σημασία από αυτήν που πρέπει, και τον συνδέουν με κάποια ξένη επιδρομή στην Αττική. Δεν υπάρχει όμως καμιά μαρτυρία για τέτοια επιδρομή. Αν οι Ίωνες της Πελοποννήσου είχαν καταλάβει την Αττική, είναι πολύ πιθανό ότι δε θα είχαν διατηρήσει τόσο ευλαβικά την ονομασία των Κεκροπιδών και Ερεχθειδών και δε θα θεωρούσαν σαν προσβολή την ονομασία των Ιώνων (Ηρόδοτος, Α, 143). Σ' αυτούς που πιστεύουν στην επιδρομή των Ιώνων και προσθέτουν ότι η ευγένεια των Ευπατριδών κατάγεται από αυτούς, μπορούμε να απαντήσουμε ότι η καταγωγή των περισσότερων από τις μεγάλες οικογένειες της Αθήνας είναι πολύ προγενέστερη από την εποχή που υποτίθεται ότι έγινε η επιδρομή του Ίωνα. Αλλά, μήπως οι περισσότεροι Αθηναίοι δεν ήσαν Ίωνες; Είναι βέβαιο ότι ανήκουν σ' αυτό τον κλάδο της ελληνικής φυλής. Ο Στράβων λέει ότι κατά τους πολύ αρχαίους χρόνους το όνομα της Αττικής ήταν Ιωνία ή Ιάς. Αλλά είναι σφάλμα να νομίζουμε ότι ο γιος του Ξούθου, ο μυθικός ήρωας του Ευριπίδη, ήταν ο γενάρχης αυτών των Ιώνων, γιατί είναι πολύ προγενέστεροι του Ίωνα και το όνομά τους είναι ίσως πολύ αρχαιότερο από το όνομα των Ελλήνων. Δεν είναι σωστή, λοιπόν, η θεωρία ότι όλοι οι Ευπατρίδες κατάγονται από αυτόν τον Ίωνα και ότι είναι μια τάξη ανθρώπων, ένας λαός κατακτητής, που εξαφάνισε με τη βία τους νικημένους. Αυτή η γνώμη δε στηρίζεται σε καμία αρχαία μαρτυρία.

σταθερό από μια συνθήκη, κάτι που να βρίσκεται μέσα σε κάθε άνθρωπο και να τον επηρεάζει καθοριστικά.

Αυτό το κάτι είναι μια δοξασία. Τίποτε άλλο δεν εξουσιάζει τόσο απόλυτα την ανθρώπινη ψυχή. Η δοξασία βγαίνει μέσα από το πνεύμα του ανθρώπου, αλλά δεν είμαστε ελεύθεροι να τη διαπλάσουμε, όπως θέλουμε. Είναι δημιούργημά μας, αλλά δεν το γνωρίζουμε. Είναι ανθρώπινη και τη νομίζουμε θεία. Είναι αποτέλεσμα της δύναμής μας και είναι δυνατότερη από μας. Βρίσκεται μέσα μας· δε μας εγκαταλείπει ποτέ· συνεχώς μας καθοδηγεί. Αν μας διατάξει να υπακούσουμε, υπακούουμε· αν μας ορίσει καθήκοντα, τα δεχόμαστε. Ο άνθρωπος μπορεί να δαμάσει τη φύση, αλλά είναι υποταγμένος στη σκέψη του.

Μια αρχαία λοιπόν δοξασία επέβαλε στον άνθρωπο να τιμά τους προγόνους του· η λατρεία των προγόνων συσπείρωσε την οικογένεια γύρω από ένα βωμό. Από εκεί ξεκινάει η πρώτη θρησκεία, οι πρώτες προσευχές, η πρώτη αντίληψη του καθήκοντος και η πρώτη ηθική· από εκεί τέλος ολόκληρο το οικογενειακό δίκαιο και όλοι οι κανόνες της οικογενειακής οργάνωσης. Ύστερα η δοξασία μεγάλωσε και συγχρόνως μεγάλωσε η κοινωνία. Εφόσον οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται ότι υπάρχουν γι' αυτούς κοινοί θεοί, ενώνονται σε μεγαλύτερες ομάδες. Οι ίδιοι κανόνες που επινοήθηκαν και καθιερώθηκαν μέσα στην οικογένεια, εφαρμόζονται διαδοχικά στη φρατρία, στη φυλή, στην πόλη.

Ας ρίξουμε μια ματιά στο δρόμο που ακολούθησαν οι άνθρωποι. Στην αρχή, η οικογένεια ζει απομονωμένη και ο άνθρωπος γνωρίζει μόνο τους οικογενειακούς θεούς του — θεοί πατρώοι, dii gentiles. Πάνω από την οικογένεια σχηματίζεται η φρατρία με το δικό της θεό — θεός φράτριος, Juno curia- lis. Στη συνέχεια σχηματίζεται η φυλή και ο θεός της φυλής — θεός φύλιος. Τέλος, φθάνουμε στην πόλη και βλέπουμε ένα θεό που προστατεύει όλους τους πολίτες — θεός πολιεύς, penates publici. Ιεραρχία δοξασιών, ιεραρχία συνυπάρξεων. Η θρησκευτική ιδέα υπήρξε για τους Αρχαίους ο εμπνευστής και οργανωτής της κοινωνίας.

Οι παραδόσεις των Ινδών, των Ελλήνων, των Ετρούσκων, έλεγαν ότι οι θεοί αποκάλυψαν στους ανθρώπους τους νόμους της κοινωνίας. Κάτω απ' αυτόν το θρύλο κρύβεται μια αλήθεια. Οι νόμοι της κοινωνίας υπήρξαν έργο των θεών· αυτοί όμως οι τόσο ισχυροί και τόσο ευεργετικοί θεοί δεν ήταν άλλο από τις δοξασίες των ανθρώπων.

Έτσι σχηματίσθηκε η ιδέα του κράτους στους Αρχαίους· αυτή η μελέτη ήταν αναγκαία, για να αντιληφθούμε στη συνέχεια τη φύση και τους θεσμούς της πολιτείας. Πρέπει όμως να ανοίξουμε εδώ μια παρένθεση. Αν οι πρώτες πόλεις σχηματίσθηκαν με έναν συνασπισμό από μικρές κοινωνίες, ήδη οργανωμένες, δε σημαίνει ότι όλες οι γνωστές σε μας πόλεις σχηματίσθηκαν με τον ίδιο τρόπο. Αφού βρέθηκε η κοινωνική οργάνωση, δεν ήταν αναγκαίο για κάθε καινούργια πόλη να διανύσει και πάλι τον ίδιο μακρύ και δύσκολο δρόμο. Πολύ συχνά μάλιστα συνέβη ακριβώς το αντίθετο. Όταν ένας αρχηγός έφευγε από μια πόλη και πήγαινε να ιδρύσει μιαν άλλη, συνήθως δεν έπαιρνε μαζί του παρά έναν περιορισμένο αριθμό συμπολιτών του και προσεταιριζόταν πολλούς άλλους ανθρώπους που έρχονταν από διάφορα μέρη και πιθανόν να ανήκαν και σε διάφορους λαούς. Αυτός όμως ο αρχηγός δεν παρέλειπε ποτέ να οργανώσει την καινούργια πόλη κατά το πρότυπο αυτής, από την οποία προερχόταν. Κατά συνέπεια, μοίραζε το λαό του σε φυλές και φρατρίες. Καθεμιά απ' αυτές τις μικρές ομάδες αποκτούσε βωμό, θυσίες, εορτές· καθεμιά τους μάλιστα επινόησε κάποιον αρχαίο ήρωα, τον οποίο τίμησε με λατρεία και από τον οποίο πίστεψε τελικά ότι προέρχεται πραγματικά.

Συνέβη επίσης συχνά οι άνθρωποι μιας χώρας να ζούνε χωρίς νόμους και χωρίς τάξη, είτε γιατί δεν κατάφεραν να εδραιώσουν κοινωνική οργάνωση, όπως συνέβη στην Αρκαδία, είτε γιατί εξαρθρώθηκε και διαλύθηκε από βίαιες επαναστάσεις, όπως στην Κυρήνη και στους Θούριους. Αν κάποιος νομοθέτης καταπιανόταν να βάλει σε τάξη αυτούς τους ανθρώπους, δεν παρέλειπε ποτέ να αρχίσει οργανώνοντάς τους σε φυλές και φρατρίες, σαν να μην υπήρχε άλλο είδος κοινωνίας εκτός απ' αυτό. Μέσα στο καθένα από αυτά τα πλαίσια

εγκαθιστούσε έναν επώνυμο θεό, καθόριζε τις θυσίες, καθιέρωνε παραδόσεις. Από εκεί εκινούσαν πάντα, όταν ήθελαν να ιδρύσουν μια σωστή κοινωνία.[35] Αυτό κάνει και ο Πλάτων, όταν φαντάζεται μια ιδανική πολιτεία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΠΟΛΗ – ΟΙΚΙΣΜΟΣ

Κράτος και πόλη δεν ήταν λέξεις συνώνυμες για τους Αρχαίους. Το κράτος ήταν ο θρησκευτικός και πολιτικός συνασπισμός οικογενειών και φυλών· η πόλη ως οικισμός ήταν ο τόπος της συνάθροισης, η κατοικία και, προπαντός, το ιερό αυτού του συνασπισμού.

Δεν πρέπει να παρομοιάζουμε τις αρχαίες πόλεις μ' αυτές που βλέπουμε να υψώνονται σήμερα. Χτίζουν λίγα σπίτια, λέγεται χωριό· ο αριθμός των σπιτιών μεγαλώνει, λέγεται πόλις· και καταλήγουμε κατά καιρούς να την περιβάλλουμε με τάφρο και με τείχη. Μία πόλη των Αρχαίων δε σχηματιζόταν με το πέρασμα του χρόνου από την προοδευτική αύξηση ανθρώπων και κτισμάτων. Η ίδρυσή της γινόταν με μιας, μέσα σε μια μέρα.

Έπρεπε όμως να προηγηθεί η ίδρυση του κράτους, και αυτό ήταν το πιο δύσκολο έργο και κατά κανόνα το πιο χρονοβόρο. Όταν πια οι οικογένειες, οι φρατρίες και οι φυλές είχαν αποφασίσει να ενωθούν και να αποκτήσουν κοινή λατρεία, προχωρούσαν στην ίδρυση της πόλεως, για να γίνει το ιερό αυτής της λατρείας. Έτσι η ίδρυση της πόλεως, αποτελούσε πάντα θρησκευτική πράξη.

Θα πάρουμε για παράδειγμα την ίδια τη Ρώμη, παρά την τόση δυσπιστία που συνοδεύει αυτήν την παλαιά ιστορία. Έχουν πολύ συχνά επαναλάβει ότι ο Ρωμύλος ήταν αρχηγός κάποιων τυχάρπαστων, ότι είχε σχηματίσει ένα λαό, μαζεύοντας γύρω του κλέφτες και απατεώνες, και ότι όλοι αυτοί οι τυχοδιώκτες είχαν χτίσει έτσι στην τύχη μερικές καλύβες, για να κρύψουν τη λεία τους. Οι αρχαίοι όμως συγγραφείς μάς παρουσιάζουν τα γεγονότα με εντελώς διαφορετικό τρόπο· και νομίζουμε ότι, αν θέλουμε να γνωρίσουμε την Αρχαιότητα, πρέπει πρώτιστα να βασισθούμε στις δικές της μαρτυρίες. Αυτοί οι συγγραφείς μιλάνε πράγματι για ένα άσυλο, δηλαδή για έναν ιερό περίβολο, όπου ο Ρωμύλος έκανε δεκτούς όλους όσοι παρουσιάσθηκαν· σ' αυτό το σημείο ακολουθούσε το παράδειγμα πολλών άλλων που είχαν ιδρύσει πόλεις.[36] αυτό όμως το άσυλο δεν ήταν η πόλις, άνοιξε μάλιστα πολύ μετά την ίδρυση και την αποπεράτωση των κτισμάτων της πόλεως.[37] Ήταν ένα παράρτημα, μια απόφυση προσκολλημένη στη Ρώμη· δεν ήταν η Ρώμη. Δεν ήταν ούτε καν μέρος της πόλης του Ρωμύλου, γιατί βρισκόταν στην πλαγιά του Καπιτωλίνου, ενώ η πόλη ήταν χτισμένη πάνω στο πλάτωμα του Παλατίνου.[38] Έχει μεγάλη σημασία ο σαφής διαχωρισμός της διπλής υπόστασης

---

[35] Ηρόδοτος, Δ, 161. Πρβλ. Πλάτωνα, Νόμοι, V, 738· VI, 771. Έτσι, όταν ο Λυκούργος αναμόρφωσε και ανακαίνισε την πολιτεία της Σπάρτης, έχτισε πρώτα ένα ναό και ύστερα χώρισε τους πολίτες σε *φυλάς* και *ὠβάς*. Οι πολιτικοί του νόμοι είναι μεταγενέστεροι (Πλούταρχος, Λυκούργος, 6).

[36] Τίτος Λίβιος, I, 8: *Vetere consilio condentium urbes*.

[37] Τίτος Λίβιος, I, 8. Μετά την αφήγηση της ίδρυσης της πόλης πάνω στον Παλατίνο και αφού μίλησε για τους πρώτους θεσμούς και τις πρώτες κατακτήσεις, ο Τίτος Λίβιος προσθέτει: *deinde asylum aperit*.

[38] Η πόλη, *urbs*, ήταν χτισμένη πάνω στον Παλατίνο. Αυτό το βεβαιώνει ρητά ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, II, 69. — Πλούταρχος, Ρωμύλος, 9. — Τίτος Λίβιος, I, 7 και 33. — Βάρρων, De lingua latina, VI, 34. — Φήστος, στη λ. Quadrala, σ. 258. — Λ. Γέλλιος, XIII, 14. — Ο Τάκιτος, Ann., XII, 24, περιγράφει το διάγραμμα αυτής της πανάρχαιας ζώνης, η οποία δεν περιλάμβανε τον Καπιτωλίνο. Αντίθετα το asylum ήταν τοποθετημένο στην πλαγιά του Καπιτωλίνου. Τίτος Λίβιος, I, 8. — Στράβων, V, 3, 2. — Τάκιτος, Hist., III, 71. — Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, II, 15. Εξάλλου, ήταν ένας απλός lucus ή ιερόν άσυλον, από αυτά που υπήρχαν παντού στην Ιταλία και στην Ελλάδα.

του πληθυσμού της Ρώμης. Μέσα στο άσυλο βρίσκονται οι τυχοδιώκτες χωρίς εστία και πατρίδα· στον Παλατίνο ζουν οι άνθρωποι που ήλθαν από την Άλβα, δηλαδή άνθρωποι ήδη κοινωνικά οργανωμένοι, κατανεμημένοι σε γένη και κουρίες, που έχουν οικογενειακές λατρείες και νόμους. Το άσυλο δεν είναι παρά κάτι σαν συνοικισμός ή προάστιο, όπου οι καλύβες χτίζονταν τυχαία και ακανόνιστα· πάνω στον Παλατίνο υψώνεται μια ιερή πόλη.

Η Αρχαιότητα μας δίνει πάμπολλες πληροφορίες για τον τρόπο που ιδρύθηκε η Ρώμη· μας τις δίνει ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς που τις αντλούσε από παλαιότερους συγγραφείς· τις βρίσκουμε στον Πλούταρχο, στο έργο Fasti του Οβίδιου, στον Τάκιτο, στον Κάτωνα τον Πρεσβύτερο, που είχε συμβουλευθεί τα αρχαία χρονικά, και σε άλλους δύο συγγραφείς που είναι απόλυτα αξιόπιστοι, στο σοφό Βάρρωνα και στο σοφό Βέρριο Φλάκκο, τα έργα των οποίων περιέσωσε κατά ένα μέρος ο Φήστος. Αυτοί οι δύο συγγραφείς γνώριζαν καλά τη ρωμαϊκή αρχαιότητα, ήταν φίλοι της αλήθειας, δεν ήταν καθόλου εύπιστοι και γνώριζαν αρκετά καλά τους κανόνες της ιστορικής κριτικής. Όλοι αυτοί οι συγγραφείς μας άφησαν την περιγραφή της θρησκευτικής τελετής που σημάδεψε την ίδρυση της Ρώμης, και δεν έχουμε το δικαίωμα να απορρίψουμε μια τέτοια πληθώρα πληροφοριών.

Αρκετά συχνά συναντούμε στην Αρχαιότητα γεγονότα που μας ξαφνιάζουν· είναι μήπως λόγος, για να τα χαρακτηρίσουμε παραμύθια, ειδικά σε περίπτωση που αυτά τα γεγονότα, τελείως άσχετα με τις σύγχρονες αντιλήψεις, συμφωνούν απόλυτα με τις αντιλήψεις των Αρχαίων; Είδαμε στην ιδιωτική ζωή τους μια θρησκεία που κανόνιζε όλες τους τις πράξεις· είδαμε στη συνέχεια ότι η ίδια θρησκεία τούς οργάνωσε σε κοινωνίες. Τι το παράξενο, λοιπόν, που ιδρύθηκε μια πόλη με ιερή πράξη και που ο Ρωμύλος χρειάσθηκε να εκτελέσει τελετουργίες που ήταν παντού σεβαστές;

Το πρώτο μέλημα του ιδρυτή ήταν να διαλέξει την τοποθεσία της καινούργιας πόλεως. Αυτή όμως η εκλογή, έργο δύσκολο και από το οποίο εξαρτάται η τύχη ενός ολόκληρου λαού, αφήνεται πάντα στους θεούς. Αν ο Ρωμύλος ήταν Έλληνας, θα είχε συμβουλευθεί το μαντείο των Δελφών· αν ήταν Σαμνίτης, θα είχε ακολουθήσει κάποιο ιερό ζώο, το λύκο ή το δρυοκολάπτη. Επειδή όμως ήταν Λατίνος, πολύ κοντά στους Ετρούσκους, μυημένος στην επιστήμη των οιωνών,[39] ζητάει από τους θεούς να του αποκαλύψουν τη θέλησή τους με το πέταγμα των πουλιών. Οι θεοί υποδεικνύουν τον Παλατίνο.

Όταν έφθασε η ορισμένη μέρα, προσφέρει πρώτα θυσία. Οι σύντροφοί του στέκουν ολόγυρα· ανάβουν φωτιά με φρύγανα και ο καθένας τους πηδάει πάνω από τη χαμηλή της φλόγα.[40] Η εξήγηση αυτή της τελετουργίας είναι ότι, για να τελεσθεί μια τέτοια πράξη, ο λαός πρέπει να είναι αγνός· οι Αρχαίοι όμως πίστευαν ότι εξαγνίζονταν από κάθε φυσικό ή ηθικό στίγμα, πηδώντας πάνω από την ιερή φλόγα.

Όταν μ' αυτήν την προκαταρκτική τελετή τελείωσε η προετοιμασία του λαού για το μεγάλο γεγονός της ίδρυσης, ο Ρωμύλος σκάβει μια μικρή κυκλική τάφρο. Ρίχνει μέσα μια χούφτα χώμα που είχε φέρει από την Άλβα.[41] Ύστερα πλησιάζουν οι σύντροφοί του και ο καθένας ρίχνει με τη σειρά του λίγο χώμα που είχε φέρει από τη χώρα της καταγωγής του. Αυτό το τελετουργικό είναι αξιοσημείωτο και πολύ αποκαλυπτικό για το πώς σκέπτονταν αυτοί οι άνθρωποι. Πριν έλθουν πάνω στον Παλατίνο, κατοικούσαν στην Άλβα ή σε κάποιες άλλες γειτονικές πόλεις. Εκεί βρισκόταν η εστία τους· εκεί είχαν ζήσει και ταφεί οι πρόγονοί τους. Αλλά η θρησκεία απαγόρευε την εγκατάλειψη της γης, όπου βρισκόταν η εστία και όπου αναπαύονταν οι θεοποιημένοι πρόγονοι. Έπρεπε, λοιπόν, να επινοήσουν κάποιον τρόπο, για να απαλλαγούν από την ασέβεια· και έτσι ο καθένας τους πήρε μαζί του μια

---

[39] Κικέρων, De divinatione. I, 17. — Πλούταρχος, Κάμιλλος, 32. — Πλίνιος, XIV, 2· XVIII, 12.

[40] Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, I, 88.

[41] Πλούταρχος, Ρωμύλος, 11. — Δίων ο Κάσσιος, Αποσπ., 12. — Οβίδιος, Fasti, IV, 821. — Φήστος, στη λ. Quadrata.

χούφτα χώμα σαν σύμβολο της ιερής γης, κάτω από την οποία αναπαύονταν οι πρόγονοί τους και στην οποία κατοικούσαν οι Εφέστιοι θεοί τους. Ο άνθρωπος δεν μπορούσε να μετακινηθεί, χωρίς να πάρει μαζί του τη γη και τους προγόνους του. Αυτό το τελετουργικό έπρεπε οπωσδήποτε να τελεσθεί, για να μπορεί να πει, δείχνοντας την τοποθεσία της καινούργιας του κατοικίας: εδώ βρίσκεται και πάλι η γη των πατέρων μου, terra patrum, patria- εδώ είναι η πατρίδα μου, γιατί εδώ βρίσκονται οι ψυχές της οικογένειάς μου.

Η τάφρος, όπου ο καθένας έριξε έτσι λίγο χώμα, ονομαζόταν mundus· αυτή όμως η λέξη, ειδικά στην αρχαία θρησκευτική γλώσσα, σήμαινε την περιοχή, όπου κατοικούσαν οι ψυχές των νεκρών.[42] Από εκεί μέσα, κατά την παράδοση, οι ψυχές των νεκρών ξέφευγαν τρεις φορές το χρόνο, επιθυμώντας να ξαναδούν για μια στιγμή το φως.[43] Αυτό το έθιμο μας φανερώνει για άλλη μια φορά την πραγματική σκέψη των αρχαίων ανθρώπων. Ρίχνοντας μέσα στο λάκκο μια χούφτα από το χώμα της παλαιάς τους πατρίδας, πίστεψαν ότι έκλειναν εκεί μέσα τις ψυχές των προγόνων τους. Οι ψυχές αυτές, έτσι συγκεντρωμένες, έπρεπε να έχουν μια συνεχή λατρεία και να επαγρυπνούν στους απογόνους τους. Ο Ρωμύλος έχτισε βωμό ακριβώς σ' αυτό το σημείο και άναψε φωτιά. Έγινε έτσι η εστία του κράτους.[44]

Γύρω απ' αυτήν την εστία πρέπει να υψωθεί η πόλη, όπως υψώνεται το σπίτι γύρω από την οικογενειακή εστία. Ο Ρωμύλος χαράζει ένα αυλάκι που σημαδεύει τον περίβολο. Για άλλη μια φορά και η παραμικρή λεπτομέρεια καθορίζεται από τελετουργικό. Ο ιδρυτής πρέπει να μεταχειρισθεί χάλκινο υνί· το αλέτρι σύρεται από λευκό ταύρο και λευκή αγελάδα. Ο Ρωμύλος, με καλυμμένο το κεφάλι και φορώντας το ιερατικό του ρούχο, κρατάει ο ίδιος τη λαβή του αρότρου και το κατευθύνει ψάλλοντας προσευχές. Οι σύντροφοί του ακολουθούν μέσα σε θρησκευτική σιωπή. Μαζεύουν προσεκτικά τους χωμάτινους βόλους που ανασηκώνει το υνί, και τους ρίχνουν μέσα στον περίβολο, ώστε ούτε ένα βολαράκι της ιερής γης να μη μείνει από τη μεριά των ξένων.[45] Αυτός ο περίβολος που χάραξε η θρησκεία, είναι απαραβίαστος. Ούτε ξένος ούτε πολίτης δεν έχει δικαίωμα να τον διαβεί. Όποιος πηδήξει πάνω απ' αυτό το μικρό αυλάκι, διαπράττει μεγάλη ασέβεια· η ρωμαϊκή παράδοση έλεγε ότι ο αδελφός του ιδρυτή είχε διαπράξει αυτήν ακριβώς την ιεροσυλία και την πλήρωσε με τη ζωή του.[46]

---

[42] Πλούταρχος, Ρωμύλος, 11: *Καλοῦσι δέ τόν βόθρον τοῦτον μοῦνδον*. — Φήστος, έκδ. Müller, σ. 156: *Mundum ... inferiorem ejus partem consecratam diis manibus*. — Σέρβιος, ad Aeneida, III, 134: Aras Inferarum (vocant) mundos.

[43] Η έκφραση mundus palet σήμαινε τις τρεις ημέρες που οι ψυχές των νεκρών έβγαιναν από την κατοικία τους. Ο Βάρρων, στο Μακρόβιο, Saturnalia, I 16. λέει: Mundus cum patet, Deorum tristium atque inferum quasi janua patet. — Φήστος, έκδ. Müller, σ. 156: *Mundum ter in anno patere putabant ... clausum omni tempore praeter hos tres dies quos religiosos judicaverunt, quod his diebus ea quae occulta religionis deorum manium essent, in lucem adducerentur*.

[44] Οβίδιος, Fasti, IV, 822: Fossa repletur humo plenaeque imponitur ara, et novus accenso fungitur igne focus. Η εστία μετατοπίσθηκε αργότερα. Όταν οι τρεις πόλεις, του Παλατίνου, του Καπιτωλίνου και του Κυρινάλιου ενώθηκαν σε μία, η κοινή εστία ή ο ναός της *Έστίας* τοποθετήθηκε σε ουδέτερο έδαφος, ανάμεσα στους τρεις λόφους.

[45] Πλούταρχος, Ρωμύλος, 11. — Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, I, 88. — Οβίδιος, Fasti, IV, 825 κ.εξ. — Βάρρων, De lingua latina, V, 143: Oppida condebant in Latio, Etrusco ritu; junctis bobus, tauro et vacca interiore, aratro circumagebant sulcum; hoc faciebant religionis eausa, die auspicato. Terram unde exculpserant fossam vocabant et introrsum jactam murum. — Φήστος, έκδ. Müller, σ. 375: *Urvat ...ab eo sulco, qui fit in urbe condenda sulco aratri*. Αυτά τα έθιμα ήσαν τόσο γνωστά, ώστε ο Βιργίλιος, όταν περιγράφει την ίδρυση πόλης, αρχίζει από την περιγραφή αυτής της τελετής: *Inlerea Aeneas urbem designat aratro* (V, 755).

[46] Πλούταρχος, Quest. Rom., 27: *Τό τεῖχος ἱερόν· οὕτω γάρ δοκεῖ Ρωμύλος ἀποκτεῖναι τόν ἀδελφόν, ὡς ἄβατον καί ἱερόν τόπον ἐπιχειροῦντα διαπηδᾶν καί ποιεῖν βέβηλον*.

Για να μπορούν όμως να εισέρχονται και να εξέρχονται από τον οικισμό, το αυλάκι διακόπτεται σε ορισμένα σημεία· γι' αυτόν το λόγο ο Ρωμύλος ανασήκωνε και μετέφερε το υνί· αυτά τα διαστήματα ονομάζονται portae· είναι οι πύλες της πόλης.[47]

Πάνω στο ιερό αυλάκι ή και λίγο πιο πίσω, υψώνονται στη συνέχεια, τα τείχη· είναι επίσης ιερά.[48] Κανείς πια δε θα έχει δικαίωμα να τα αγγίξει, ούτε ακόμη και για να τα επιδιορθώσει, χωρίς την άδεια του ποντίφικα. Εκατέρωθεν του τείχους, μια έκταση λίγων βημάτων αφιερώνεται στη θρησκεία· την ονομάζουν pomœrium· εκεί δεν επιτρέπεται ούτε πέρασμα αρότρου ούτε ανέγερση οποιουδήποτε κτίσματος.[49]

Έτσι έγινε η τελετή για την ίδρυση της Ρώμης σύμφωνα με πλήθος αρχαίες μαρτυρίες. Αν κάποιος αναρωτηθεί πώς το πληροφορήθηκαν οι πολύ μεταγενέστεροι συγγραφείς, το πληροφορήθηκαν από την αναπαράσταση αυτής της τελετής με ετήσιες εορτές σε ορισμένη μέρα που ονόμαζαν γενέθλιον ημέρα της Ρώμης.[50] Αυτή η γιορτή εξακολούθησε από χρόνο σε χρόνο καθ' όλη τη διάρκεια της Αρχαιότητας, και οι κάτοικοι της Ρώμης την εορτάζουν ακόμη στην ίδια ακριβώς ημερομηνία, στις 21 Απριλίου. Τόσο πιστοί μένουν οι άνθρωποι στις παλαιές τους συνήθειες, έστω και αν με το χρόνο έχουν ασυναίσθητα εντελώς αλλάξει!

Δεν είναι λογικό να υποθέσουμε ότι τέτοιες τελετουργίες επινοήθηκαν για πρώτη φορά από το Ρωμύλο. Είναι, αντίθετα, βέβαιο ότι πολλές άλλες πόλεις πριν από τη Ρώμη είχαν ιδρυθεί κατά τον ίδιο τρόπο. Ο Βάρρων λέει ότι αυτές οι τελετουργίες ήταν κοινές στο Λάτιο και στην Ετρουρία. Ο Κάτων ο Πρεσβύτερος, ο οποίος, για να γράψει το βιβλίο του, «Origines», είχε συμβουλευθεί τα χρονικά όλων των λαών της Ιταλίας, μας πληροφορεί ότι όλοι οι ιδρυτές πόλεων είχαν ακολουθήσει κάποιο ανάλογο τελετουργικό. Οι Ετρούσκοι διατηρούσαν λειτουργικά βιβλία, όπου ήταν καταχωρισμένο το πλήρες τελετουργικό αυτών των τελετών.[51]

Οι Έλληνες, όπως και οι Ιταλοί, πίστευαν ότι η τοποθεσία μιας πόλεως έπρεπε να εκλεγεί και να υποδειχθεί από τους θεούς. Έτσι, όταν ήθελαν να ιδρύσουν μια πόλη, πήγαιναν να συμβουλευθούν το μαντείο των Δελφών.[52] Ο Ηρόδοτος χαρακτηρίζει σαν πράξη ασέβειας ή τρέλας το ότι ο Δωριέας Σπαρτιάτης τόλμησε να χτίσει μια πόλη «χωρίς να συμβουλευθεί το μαντείο και χωρίς να εκτελέσει καμιά από τις καθορισμένες τελετές»· και ο ευσεβής ιστορικός δεν απορεί καθόλου από το γεγονός ότι μια πόλη που χτίσθηκε, περιφρονώντας τους

---

[47] Κάτων, στο Σέρβιο: Urbem designat aratro; quem Cato in Originibus dicit morem fuisse; conditores enim civitatis taurum in dextra, vaccam intrinsecus jungebant; et incincti ritu Sabino, id est, togae parte caput velati, parte succincti, tenebant stivam incurvam ut glebae omnes intrinsecus caderent; et ita sulco ducto, loca murorum designabant, aratrum suspendentes circa loca portarum (Σέρβιος, ad Aeneida, V, 755).

[48] 364. Κικέρων, De nat. Deor., III, 40: Muri urbis quos vos, pontifices, sanctos esse dicitis, diligentiusque urbem religione quam moenibus cingitis. — Γάιος, II, 8: Sanctae quoque res, velut muri et portae, quodammodo divini juris sunt. — Πανδέκτες, I, 8, 8: Muros esse sanctos, και 11: Si quis violaverit muros, capite punitur.

[49] Βάρρων, V, 143: Postea qui fiebat orbis, urbis principium ... postmoerium dictum, quo urbana auspicia finiuntur. Cippi pomoerii stant circum Romam. — Τίτος Λίβιος, I, 44: Pomœrium ... locus quem in condenáis urbibus quondam Etrusci certis terminis inaugurato consecrabant, ut ñeque interiore parte aedificia moenibus, continua- rentur ac enxtrinsecus puri aliquid ab humano cultu pateret soli ... Ñeque habitan ñeque arari fas est. Ο Α. Γέλλιος, XIII, 14, δίνει τον ορισμό που βρήκε στα βιβλία των οιωνοσκόπων: Pomœrium est locus intra agrnm effatum per totius urbis circuitum pene muros, regionibus (religionibus) certis determinatus, qui facit finem urbani auspicii.

[50] Πλούταρχος, Ρωμύλος, 12: *Καί τήν ήμέραν ταύτην έορτάζουσι Ρωμαοι, γενέθλιον τῆς πατρίόος ὀνομάζοντες.* — Πλίνιος, Hist, nat., XVIII, 66, 247· XI Kalendas ... urbis Romae natalis. Πρβλ. Corp. Inscr. Lat., τ. I, οο. 340-341: Natalis dies urbis Romae.

[51] Κάτων, στο Σέρβιο, V, 755. — Βάρρων, De lingua latina, V, 143. — Φήστος, στη λ. *Rituales*, σ. 285: Rituales nominantur Etiuscorum libri, in quibus praescriptum est quo ritu condantur urbes, arae, aedes sacrentur, qua sanctitate muri.

[52] Ηρόδοτος, Δ, 156. — Διόδωρος Σικελιώτης, XII, 12. — Παυσανίας, VII, 2. — Αθηναίος, VIII, 62.

κανόνες, καταστράφηκε ύστερα από τρία χρόνια.[53] Ο Θουκυδίδης, γράφοντας για την ημέρα που ιδρύθηκε η Σπάρτη, αναφέρει τους ιερούς ψαλμούς και τις θυσίες αυτής της ημέρας.[54] Ο ίδιος ιστορικός μας πληροφορεί ότι οι Αθηναίοι είχαν δικό τους τελετουργικό και ότι δεν ξεκινούσαν ποτέ να ιδρύσουν αποικία, χωρίς να το ακολουθήσουν.[55] Μια κωμωδία του Αριστοφάνη μας δίνει αρκετά πιστή εικόνα της τελετής που συνήθιζαν σε τέτοιες περιστάσεις. Όταν ο ποιητής παρουσίαζε αστειευόμενος την ίδρυση της πόλεως των Ορνίθων, είχε σίγουρα υπόψη του τα έθιμα που επικρατούσαν κατά την ίδρυση μιας πόλεως των ανθρώπων· έτσι παρουσίαζε στη σκηνή έναν ιερέα που άναβε την εστία, επικαλούμενος τους θεούς, έναν ποιητή που έψαλλε ύμνους και έναν μάντη που απήγγελλε χρησμούς.

Ο Παυσανίας έκανε περιήγηση στην Ελλάδα κατά την εποχή του Αδριανού. Φθάνοντας στη Μεσσηνία, οι ιερείς του διηγήθηκαν την ίδρυση της Μεσσήνης και έγραψε όσα του είπαν.[56] Το γεγονός δεν ήταν πάρα πολύ παλαιό· είχε γίνει στην εποχή του Επαμεινώνδα. Πριν από τρεις αιώνες οι Μεσσήνιοι είχαν εκδιωχθεί από τη χώρα τους και από τότε είχαν ζήσει διασκορπισμένοι ανάμεσα στους άλλους Έλληνες, χωρίς πατρίδα, διατηρώντας ωστόσο ευλαβικά τα έθιμα και την πατρική τους θρησκεία. Οι Θηβαίοι θέλησαν να τους επαναφέρουν στην Πελοπόννησο, για να προσκολλήσουν έναν εχθρό στα νώτα της Σπάρτης, αλλά το δυσκολότερο ήταν να πείσουν τους Μεσσήνιους. Ο Επαμεινώνδας που γνώριζε πως είχε να κάνει με ανθρώπους προληπτικούς, θεώρησε καλό να διαδώσει ένα χρησμό που προέλεγε το γυρισμό αυτού του λαού στην παλαιά του πατρίδα. Διάφορες θεϊκές εμφανίσεις επιβεβαίωσαν ότι οι πατρικοί θεοί των Μεσσηνίων, που τους είχαν προδώσει κατά την εποχή της καταστροφής, είχαν και πάλι γίνει ευνοϊκοί. Αυτός ο συνεσταλμένος λαός αποφάσισε τότε να επιστρέψει στην Πελοπόννησο, ακολουθώντας το στρατό των Θηβαίων. Έπρεπε όμως να βρουν την τοποθεσία της καινούργιας πόλεως, γιατί δε γινόταν λόγος για επανεγκατάσταση στις παλαιές πόλεις της περιοχής, εφόσον είχαν μολυνθεί από τον κατακτητή. Για να διαλέξουν το σημείο της εγκατάστασης, δεν μπορούσαν να απευθυνθούν στο μαντείο των Δελφών, γιατί η Πυθία ήταν τότε με το μέρος της Σπάρτης. Ευτυχώς, οι θεοί είχαν και άλλους τρόπους, για να φανερώσουν τη θέλησή τους· ένας Μεσσήνιος ιερέας είδε όνειρο, στο οποίο του παρουσιάσθηκε ένας από τους πατρώους θεούς και του είπε να εγκατασταθεί στο λόφο της Ιθώμης, καλούσε δε το λαό να τον ακολουθήσει. Αφού βρέθηκε έτσι η τοποθεσία της καινούργιας πόλεως, έμενε ακόμη να μάθουν τις τελετουργίες που ήταν απαραίτητες για την ίδρυση- αλλά οι Μεσσήνιοι τις είχαν ξεχάσει· δεν μπορούσαν εξάλλου να υιοθετήσουν τις τελετουργίες των Θηβαίων ούτε κανενός άλλου- και δεν ήξεραν με ποιο τρόπο να χτίσουν την πόλη. Πάνω στην ώρα, άλλος Μεσσήνιος είδε άλλο όνειρο· οι θεοί τον διέταζαν να πάει πάνω στο λόφο της Ιθώμης, να ψάξει εκεί για έναν ίταμο που φύτρωνε δίπλα σε μυρτιά, και εκεί να σκάψει το χώμα. Υπάκουσε και βρήκε μια λάρνακα και μέσα στη λάρνακα κάποια φύλλα από κασσίτερο, πάνω στα οποία ήταν χαραγμένο ολόκληρο το τελετουργικό της ιερής τελετής. Οι ιερείς έσπευσαν να το αντιγράψουν στα βιβλία τους. Δεν παρέλειψαν να πιστέψουν πως η λάρνακα είχε τοποθετηθεί εκεί από κάποιον παλαιό βασιλιά πριν από την κατάληψη της χώρας.

Μόλις απέκτησαν το τελετουργικό, άρχισε η ίδρυση. Οι ιερείς πρόσφεραν πρώτα πρώτα θυσία· επικαλέσθηκαν τους παλαιούς θεούς της Μεσσηνίας, τους Διόσκουρους, το Δία της Ιθώμης, τους παλαιούς ήρωες, τους γνωστούς και τιμημένους προγόνους. Σύμφωνα με τις δοξασίες των Αρχαίων, όλοι αυτοί οι προστάτες της χώρας την είχαν προφανώς εγκαταλείψει κατά την ημέρα που την είχε καταλάβει ο εχθρός· τους εξόρκισαν να ξαναγυρίσουν.

[53] Ηρόδοτος, Ε, 42.

[54] Θουκυδίδης, Ε, 16.

[55] Θουκυδίδης, Γ, 24.

[56] Παυσανίας, IV, 27.

Ανέπεμψαν προσευχές που είχαν σκοπό να τους πείσουν να κατοικήσουν στην καινούργια πόλη μαζί με τους πολίτες. Αυτό είχε τη μεγαλύτερη σημασία· η συγκατοίκηση με τους θεούς ήταν ό,τι επιθυμούσαν πάνω απ' όλα αυτοί οι άνθρωποι, και πιθανότατα η θρησκευτική τελετή δεν είχε άλλο σκοπό. Όπως οι σύντροφοι του Ρωμύλου έσκαψαν τάφρο, πιστεύοντας ότι θα κλείσουν εκεί μέσα τις ψυχές των νεκρών προγόνων τους, έτσι και οι σύγχρονοι του Επαμεινώνδα καλούσαν σε βοήθεια τους ήρωές τους, τους θείους προγόνους τους, τους θεούς της χώρας. Πίστευαν ότι με προσευχές και τελετουργίες θα κρατούσαν τους θεούς δεμένους στη γη που επρόκειτο εκείνοι να κατακτήσουν, και θα τους έκλειναν μέσα στον περίβολο που επρόκειτο να χαράξουν. Έτσι τους έλεγαν: «Ελάτε μαζί μας, θεία όντα! Και κατοικήστε μαζί μας σ' αυτήν την πόλη. «Η πρώτη μέρα πέρασε με προσευχές και θυσίες· την επομένη χάραξαν τον περίβολο, ενώ το πλήθος έψαλλε θρησκευτικούς ύμνους.

Διαβάζοντας τους αρχαίους συγγραφείς, μας φαίνεται παράξενο ότι δεν υπήρχε πόλη, όσο αρχαία και αν ήταν, που να μην ισχυρίσθηκε ότι γνώριζε το όνομα του ιδρυτή της και την ημερομηνία της ίδρυσης. Είναι, γιατί καμιά πόλη δεν μπορούσε να χάσει την ανάμνηση της ιερής τελετής που είχε σημαδέψει τη γέννησή της· γιατί κάθε χρόνο γιόρταζε την επέτειο με θυσίες. Η Αθήνα, όπως και η Ρώμη, γιόρταζε την επέτειο των γενεθλίων της.[57]

Συνέβαινε συχνά άποικοι ή κατακτητές να εγκατασταθούν σε μια πόλη που ήταν ήδη χτισμένη. Δε χρειαζόταν να χτίσουν καινούργια κτίρια, γιατί τίποτε δεν τους εμπόδιζε να κατοικήσουν στα σπίτια των ηττημένων. Έπρεπε όμως να σεβασθούν την τελετή της ίδρυσης, δηλαδή να τοποθετήσουν τη δική τους εστία και να καλέσουν στην καινούργια τους κατοικία τους πατρώους τους θεούς. Γι' αυτό και διαβάζουμε στο Θουκυδίδη ή στον Ηρόδοτο ότι οι Δωριείς ίδρυσαν τη Σπάρτη και οι Ίωνες τη Μίλητο, αν και οι δύο λαοί βρήκαν αυτές τις πόλεις ήδη χτισμένες από πολύ καιρό.

Αυτά τα έθιμα μας δείχνουν καθαρά πώς εννοούσαν την πόλη ως οικισμό οι Αρχαίοι. Τριγυρισμένη από ιερό περίβολο και χτισμένη γύρω από ένα βωμό, ήταν η θρησκευτική διαμονή των θεών και των ανθρώπων του κράτους. Ο Τίτος Λίβιος έλεγε για τη Ρώμη: «Δεν υπάρχει σημείο αυτής της πόλης που να μην είναι διαποτισμένο από τη θρησκεία και να μην κατοικείται από κάποια θεότητα... Την κατοικούν οι θεοί». Αυτό που έλεγε ο Τίτος Λίβιος για τη Ρώμη, κάθε άνθρωπος μπορούσε να το πει για τη δική του πόλη· γιατί, αν είχε ιδρυθεί, ακολουθώντας τις τελετουργίες, είχε δεχθεί μέσα στον περίβολό της προστάτες θεούς που είχαν μόνιμα εγκατασταθεί στο έδαφος της και που δεν μπορούσαν πλέον να την εγκαταλείπουν. Κάθε πόλη ήταν και ιερό· κάθε πόλη μπορούσε να ονομασθεί ιερή.[58]

Κατά τον ίδιο τρόπο που ήταν για πάντα δεμένοι οι θεοί με την πόλη, έτσι και ο λαός δεν μπορούσε να εγκαταλείπει τον τόπο, όπου κατοικούσαν οι θεοί του. Θεοί και άνθρωποι ήταν έτσι συνδεδεμένοι με ένα είδος αμοιβαίας δέσμευσης, με ένα είδος συμβολαίου. Οι δήμαρχοι είπαν κάποτε ότι η κατεστραμμένη από τους Γαλάτες Ρώμη δεν ήταν πια παρά ένας σωρός από ερείπια και ότι λίγο πιο πέρα υπήρχε μια έτοιμη πόλη, μεγάλη και όμορφη, σε ωραία τοποθεσία και ερημωμένη από τότε που την είχαν καταλάβει οι Ρωμαίοι· ότι έπρεπε λοιπόν να αφήσουν την κατεστραμμένη Ρώμη και να μεταφερθούν στους Βήιους. Αλλά ο ευσεβής Κάμιλλος τους απάντησε: «Η πόλη μας ιδρύθηκε με θρησκευτική τελετή· οι ίδιοι οι θεοί υπέδειξαν την τοποθεσία και εγκαταστάθηκαν μαζί με τους πατέρες μας. Όσο και αν είναι κατεστραμμένη, είναι πάντα η κατοικία των πατρικών μας θεών». Οι Ρωμαίοι παρέμειναν στη Ρώμη.

---

[57] Πλούταρχος, Θησεύς, 24: *Ἔθυσε τά Μετοίχια, ἥν ἔτι καί νῦν θύουσιν.* — Ο Κικέρων (Pro Sextio, 63) παρατηρεί ότι αποβιβάσθηκε στο Βρινδήσιο, την ημέρα που αυτή η πόλη εόρταζε τα γενέθλιά της: Idem dies natalis coloniae Brundisinae.

[58] *Ἴλιος ἱρή* (Ιλιάδα)· *ἱεραί Ἀθῆναι* (Αριστοφάνης, Ιππής, 1319)· Λακεδαίμονι δίῃ (Θέογνις, στ. 837)· *ἱεράν πόλιν* λέει ο Θέογνις, μιλώντας για τα Μέγαρα. — Παυσανίας, I, 20: *Ἱερά τῆς Ἀθηνᾶς ἐστιν ἡ πόλις.*

Κάτι θείο και ιερό συνδεόταν φυσικά με αυτούς τους οικισμούς που είχαν χτισθεί με τη βοήθεια των θεών[59] και ήταν γεμάτες από την παρουσία τους. Γνωρίζουμε ότι η ρωμαϊκή παράδοση υποσχόταν στη Ρώμη την αιωνιότητα. Κάθε κράτος είχε παρόμοιες παραδόσεις. Όλες οι πόλεις χτίσθηκαν, για να γίνουν αιώνιες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΙΔΡΥΤΗ — Ο ΘΡΥΛΟΣ ΤΟΥ ΑΙΝΕΙΑ

Ιδρυτής λεγόταν ο άνθρωπος που τελούσε την ιερή πράξη, χωρίς την οποία μια πόλη δεν μπορούσε να υπάρξει. Αυτός τοποθετούσε την εστία, όπου έπρεπε να καίει αιώνια η ιερή φλόγα· αυτός καλούσε τους θεούς με τις προσευχές και τις τελετουργίες του και τους προσήλωνε για πάντα μέσα στην καινούργια πόλη.

Καταλαβαίνουμε λοιπόν το σεβασμό που μπορούσε να εμπνεύσει αυτό το ιερό πρόσωπο. Όσο ζούσε, οι άνθρωποι έβλεπαν σ' αυτόν, το δημιουργό της λατρείας και τον πατέρα του κράτους· μετά το θάνατό του, γινόταν κοινός πρόγονος για όλες τις επερχόμενες γενιές· ήταν για το κράτος, ό,τι ήταν ο πρώτος πρόγονος για την οικογένεια, ένας Εφέστιος θεός. Διατηρούσαν τη μνήμη του, όπως διατηρούσαν τη φωτιά της εστίας που είχε ανάψει. Του αφιέρωναν ειδική λατρεία, τον θεωρούσαν θεό της πολιτείας τους και τον τιμούσαν σαν προστάτη της. Κάθε χρόνο διοργάνωναν εορτές προς τιμή του και πρόσφεραν θυσίες πάνω στον τάφο του.[60]

Όλοι γνωρίζουμε ότι ο Ρωμύλος λατρευόταν σαν θεός, ότι είχε ναό και ιερείς. Οι συγκλητικοί μπορεί να τον έσφαξαν, αλλά δεν μπόρεσαν να του στερήσουν τη λατρεία του ιδρυτή, στην οποία είχε δικαίωμα.[61] Κάθε πόλη τιμούσε με τον ίδιο τρόπο αυτόν που την είχε ιδρύσει· ο Κέκροπας και ο Θησέας, τους οποίους θεωρούσαν διαδοχικούς ιδρυτές της Αθήνας, είχαν δικούς τους ναούς στην πόλη. Τα Άβδηρα πρόσφεραν θυσίες στον ιδρυτή τους Τιμήσιο, η Θήρα στο Θήρα, η Τένεδος στον Τέννη, η Δήλος στον Άνιο, η Κυρήνη στο Βάττο, η Μίλητος στο Νηλέα, η Αμφίπολις στον Άγνωνα.[62] Κατά την εποχή του Πεισίστρατου

---

[59] Neptunia Troja, *θεόδμητοι Ἀθῆναι*· βλ. Θέογνι, στ. 755 (\νβ1ο^τ).

[60] Πίνδαρος, Πύθ., V, 17-132· Ολύμπ., VII, 143-145. Ο Πίνδαρος αποκαλεί τον ιδρυτή *πατέρα ζαθέων ἱερῶν* (Υπορχημ., Απόσπ. 1). Η συνήθεια της καθιέρωσης λατρείας για τον οικιστή βεβαιώνεται απο τον Ηρόδοτο, Ζ, 38: *Μιλτιάδη τελευτήσαντι Χερσονησῖται θνουσιν, ὡς νόμος οἰκιστῆ.* — Διόδωρος Σικελιώτης, XI, 78: *Ἱέρων ἐτελεύτησε καί τιμῶν ἡρωικῶν ἔτυχεν, ὡς ἄν κτίστης γεγονώς τῆς πόλεως.* Ο Πλούταρχος (Άρατος, 53) περιγράφει τις θρησκευτικές τιμές και θυσίες που είχαν καθιερωθεί για τη μνήμη του Άρατου μετά το θάνατό του, προσθέτει δε ότι *ὥσπερ οἰκιστήν ἐκήδευσαν*.

[61] Πλούταρχος, Ρωμύλος, 29. — Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, II, 63: *Τόν Ρωμύλον ἱεροῦ χατασκευῆ καί θυσίαις διετησίοις ἔταξε γεραίρεσθαι.* — Οβίδιος, Fasti, II, 475-510. — Κικέρων, De republ., II, 10· I, 41. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι από τότε έχουν συνθέσει πολλούς ύμνους προς τιμήν του οικιστή, νομίζουμε δε ότι μπορούμε να διαβλέψουμε κάποια απήχηση αυτών των αρχαίων ύμνων σε ορισμένους στίχους του Εννίου, που αναφέρει ο Κικέρων.

Simul inter
Sese sic memorant: O Romule, Romule die,
Qualem te patriae custodem Di genuerunt!
O pater, o genitor, o sanguen Dis oriundum,
Tu produxisti nos intra luminis oras.

[62] Ηρόδοτος, Α, 168. — Πίνδαρος, Πύθ., IV. — Θουκυδίδης, Ε, 11. — Στράβων, XIV, 1. — Κικέρων, De nat. Deor., Ill, 19. — Πλούταρχος, Quest. Gr., 28. — Παυσανίας, I, 34· III, 1.

κάποιος Μιλτιάδης πήγε να ιδρύσει αποικία στη Χερσόνησο της Θράκης· αυτή η αποικία, μετά το θάνατό του, τον λάτρεψε σαν θεό «σύμφωνα με τις κρατούσες συνήθειες».

Ο Ιέρων των Συρακουσών ίδρυσε την πόλη της Αίτνας και απόλαυσε στη συνέχεια «τη λατρεία του ιδρυτή».[63]

Τίποτε δεν ήταν πιο σεβαστό σε μια πόλη από τη μνήμη του ιδρυτή της. Όταν ο Παυσανίας περιηγήθηκε την Ελλάδα, κατά το 2ο αιώνα μ.Χ., κάθε πόλη ήταν σε θέση να του αναφέρει το όνομα του ιδρυτή της μαζί με το γενεαλογικό του δένδρο και τα κυριότερα γεγονότα της ζωής του. Τέτοια ονόματα και τέτοια κατορθώματα δεν ήταν δυνατό να ξεχασθούν, γιατί αποτελούσαν μέρος της θρησκείας και τα μνημόνευαν κάθε χρόνο κατά τις ιερές τελετές.

Είναι γνωστό ότι ένας μεγάλος αριθμός ελληνικών ποιημάτων είχε σαν θέμα την ίδρυση μιας πόλεως. Ο Φιλόχορος είχε ψάλει την ίδρυση της Σαλαμίνας, ο Ίων της Χίου, ο Κρίτων των Συρακουσών, ο Ζώπυρος της Μιλήτου· ο Απολλώνιος, ο Ερμογένης, ο Ελλάνικος, ο Διοκλής είχαν γράψει ποιήματα ή ιστορίες πάνω στο ίδιο θέμα. Ίσως να μην υπήρχε καμιά πόλη που να μην είχε ένα ποίημα ή έστω κάποιον ύμνο σχετικά με την ιερή πράξη που σημάδευε την γέννησή της.

Ανάμεσα σε όλα αυτά τα αρχαία ποιήματα που είχαν σαν θέμα την ιερή ίδρυση μιας πόλεως, υπάρχει ένα που δε χάθηκε γιατί, αν το θέμα του το έκανε πολύτιμο για ένα ορισμένο κράτος, η ομορφιά του το έκανε πολύτιμο για όλους τους λαούς και για όλους τους αιώνες. Γνωρίζουμε ότι ο Αινείας ίδρυσε το Λαβίνιο, από όπου κατάγονταν οι Αλβανοί και οι Ρωμαίοι, και κατά συνέπεια θεωρείτο σαν πρώτος ιδρυτής της Ρώμης. Με τον Αινεία είχαν συνδεθεί πλήθος μύθοι και θρύλοι που βρίσκουμε ήδη συγκεντρωμένους στους στίχους του Ναίβιου και στις διηγήσεις του Κάτωνα του Πρεσβύτερου. Ο Βιργίλιος καταπιάστηκε με το ίδιο θέμα και έγραψε το εθνικό έπος του ρωμαϊκού κράτους.

Θέμα της Αινειάδας είναι η άφιξη του Αινεία, ή μάλλον η μεταφορά των θεών της Τροίας στην Ιταλία. Ο ποιητής υμνεί αυτόν τον άνθρωπο που διέσχισε τις θάλασσες, για να ιδρύσει μια πόλη και να μεταφέρει τους θεούς του στο Λάτιο,

dum conderet urbem
Inferretque Deos Latio

Δεν πρέπει να κρίνουμε την *Αινειάδα* σύμφωνα με τις σύγχρονες αντιλήψεις μας. Πολλοί παραπονέθηκαν ότι λείπουν από τον Αινεία η τόλμη, η ορμή, το πάθος. Κουράζει αυτό το επίθετο του «ευσεβούς», που επαναλαμβάνεται συνεχώς. Ξαφνιάζει αυτός ο πολεμιστής που συμβουλεύεται τόσο ευσυνείδητα τους Εφέστιους θεούς του, που σε κάθε περίσταση επικαλείται κάποιον θεό, που σηκώνει ψηλά τα χέρια, όταν πρέπει να πολεμήσει, που ταλαντεύεται συνέχεια από τους χρησμούς, διασχίζοντας όλες τις θάλασσες, και αναλύεται σε δάκρυα στη θέα του κινδύνου. Δεν παρέλειψαν επίσης να του καταλογίσουν την ψυχρότητά του προς τη Διδώ και να κατηγορήσουν αυτήν την πέτρινη καρδιά που τίποτε δεν αγγίζει.

Nullis ille movetur
Fletibus, aut voces ullas tractabilis audit.

Ναι, αλλά εδώ δεν πρόκειται για πολεμιστή ή για ήρωα μυθιστορήματος. Ο ποιητής θέλει να μας παρουσιάσει έναν ιερέα. Ο Αινείας είναι αρχηγός μιας λατρείας, το ιερό πρόσωπο, ο θείος ιδρυτής, αποστολή του οποίου είναι η διάσωση των Εφεστίων θεών του κράτους:

[63] Ηρόδοτος, Ζ, 38. — Διόδωρος, XI, 78. — Η λατρεία του ιδρυτή φαίνεται ότι υπήρχε και στους Σαβίνους: Sabini etiam regem suum primum Sangum retulerunt in Deos (Άγιος Αυγουστίνος, De Civitate Dei, XVIII, 19).

Sum pius Aeneas raptos qui ex hoste Penates
Classe veho mecum.

Το κύριο προσόν του πρέπει να είναι η ευσέβεια και το επίθετο που τόσο συχνά επαναλαμβάνει ο ποιητής, είναι αυτό ακριβώς που του ταιριάζει. Η κύρια αρετή του πρέπει να είναι η ψυχρή και απρόσωπη λογική που να τον μεταβάλλει από άνθρωπο σε εργαλείο των θεών. Γιατί να ψάχνουμε να βρούμε μέσα του πάθη; Δε δικαιούται να έχει πάθη ή, αν έχει, πρέπει να τα καταχωνιάσει στα βάθη της καρδιάς του:

Multa gemens multoque animum labefactus amore,
Jussa tamen divum insequitur.

Στον Όμηρο ο Αινείας ήταν ήδη ένα ιερό πρόσωπο, ένας μεγάλος ιερέας που ο λαός «τιμούσε σαν θεό», και που ο Δίας προτιμούσε από τον Έκτορα. Στο Βιργίλιο είναι θεματοφύλακας και σωτήρας των θεών της Τροίας. Τη νύχτα της καταστροφής είδε στον ύπνο του τον Έκτορα. «Η Τροία», του είπε, «σου εμπιστεύεται τους θεούς της· ψάξε να βρεις μια καινούργια πατρίδα». Και συγχρόνως του παρέδωσε τα ιερά αντικείμενα, τα αγαλματίδια των Εφεστίων και τη φωτιά της εστίας, που δεν έπρεπε να σβήσει. Αυτό το όνειρο δεν είναι απλό στολίδι που τοποθέτησε εκεί η φαντασία του ποιητή. Είναι, αντίθετα, η βάση, πάνω στην οποία στηρίζεται ολόκληρο το έπος· γιατί εξαιτίας του ο Αινείας έγινε θεματοφύλακας των θεών της Τροίας και αποκαλύφθηκε η ιερή του αποστολή.

Η πόλη της Τροίας χάθηκε, αλλά δε χάθηκε το τρωικό κράτος· χάρη στον Αινεία δεν έσβησε η φωτιά της εστίας και η λατρεία των θεών συνεχίσθηκε. Το κράτος και οι θεοί του δραπετεύουν μαζί με τον Αινεία· διασχίζουν τις θάλασσες και ψάχνουν για τη χώρα, στην οποία θα τους επιτραπεί να σταματήσουν:

Considere Teucros
Errantesque déos agitataque numina Trojae...

Ο Αινείας ψάχνει να βρει μια μόνιμη κατοικία, όσο μικρή και αν είναι, για τους θεούς των πατέρων του:

Dis sedem exiguam patriis.

Η εκλογή όμως αυτής της κατοικίας, με την οποία θα συνδεθεί για πάντα η μοίρα του κράτους, δεν εξαρτάται από τους ανθρώπους· ανήκει στους θεούς. Ο Αινείας συμβουλεύεται τους μάντεις και τους χρησμούς. Δεν αποφασίζει ο ίδιος για την πορεία και τον προορισμό του· αφήνεται να οδηγηθεί από τους θεούς:

Italiam non sponte sequor

Θα ήθελε να σταματήσει στη Θράκη, στην Κρήτη, στη Σικελία, στην Καρχηδόνα μαζί με τη Διδώ· fata obstant. Ανάμεσα σ' αυτόν και τον πόθο της ανάπαυσης, ανάμεσα σ' αυτόν και στον πόθο του έρωτα, έρχεται πάντα να τοποθετηθεί η θέληση των θεών, ο θείος λόγος, τα fata.

Ας μην ξεγελιόμαστε· ο πραγματικός ήρωας του έργου δεν είναι ο Αινείας, είναι οι θεοί της Τροίας, αυτοί οι ίδιοι θεοί που θα γίνουν μια μέρα θεοί της Ρώμης. Το θέμα της Αινειάδας είναι ο αγώνας των ρωμαϊκών θεών ενάντια σε μια εχθρική θεότητα. Στο δρόμο τους μπαίνουν κάθε είδους εμπόδια, με το σκοπό να τους σταματήσουν:

Tantae molis erat Romanam condere gentem!

Παραλίγο να τους καταπιεί η φουρτουνιασμένη θάλασσα ή να τους αλυσοδέσει ο έρωτας μιας γυναίκας. Θριαμβεύουν, όμως, και φθάνουν εκεί που πρέπει να φθάσουν:

Fata viam inveniunt.

Να τι θα έπρεπε να είχε προκαλέσει σε μεγάλο βαθμό το ενδιαφέρον των Ρωμαίων. Μέσα σ' αυτό το έπος έβλεπαν τον εαυτό τους, τον ιδρυτή τους, την πόλη τους, τους θεσμούς τους, τις δοξασίες τους, την αυτοκρατορία τους· γιατί χωρίς αυτούς τους θεούς το ρωμαϊκό κράτος δε θα είχε υπάρξει.[64]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΟΙ ΘΕΟΙ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΟΛΕΩΣ

Πρέπει να μην λησμονούμε ότι στις παλαιότερες εποχές ο συνδετικός κρίκος κάθε κοινωνίας ήταν η λατρεία. Όπως η οικογενειακή εστία κρατούσε συγκεντρωμένα γύρω της τα μέλη της οικογένειας, έτσι και το κράτος ήταν η συνάθροιση ανθρώπων που είχαν τους ίδιους προστάτες θεούς και που εκτελούσαν την θρησκευτική πράξη στον ίδιο βωμό.

Αυτός ο βωμός ήταν κλεισμένος μέσα σε ένα κτίριο που οι Έλληνες ονόμαζαν πρυτανείο[65] και οι Ρωμαίοι ναό της Εστίας.[66]

Δεν υπήρχε τίποτε ιερότερο σε μια πόλη απ' αυτόν το βωμό, όπου διατηρούσαν πάντα άσβεστη την ιερή φλόγα. Είναι αλήθεια ότι αυτή η εξαιρετική ευλάβεια δεν άργησε να εξασθενήσει στην Ελλάδα, γιατί η ελληνική φαντασία στράφηκε προς τους ωραίους ναούς, τους πλούσιους μύθους και τα όμορφα αγάλματα. Αλλά στη Ρώμη δεν εξασθένησε ποτέ. Οι Ρωμαίοι δεν έπαψαν ποτέ να πιστεύουν ότι η μοίρα του κράτους ήταν συνδεδεμένη με αυτήν

---

[64] Δεν πρόκειται να εξετάσουμε εδώ αν ο μύθος του Αινεία αντιστοιχεί σε πραγματικό γεγονός. Μας αρκεί ότι βλέπουμε μια δοξασία. Μας δείχνει την εικόνα που είχαν σχηματίσει οι Αρχαίοι για τον ιδρυτή μιας πόλης, ποια ιδέα είχαν για τον *penatiger*· και αυτό κυρίως μας ενδιαφέρει. Ας σημειώσουμε ότι και πολλές άλλες πόλεις στη Θράκη, στην Κρήτη, στην Ήπειρο, στα Κύθηρα, στη Ζάκυνθο, στη Σικελία, στην Ιταλία, πίστευαν ότι ιδρύθηκαν από τον Αινεία και γι' αυτό τον ελάτρευαν.

[65] Το πρυτανείο ήταν προπάντων το κτίριο που περιείχε την εοτία. Πολυδεύκης, Ι, 7: *Ἑστία ... οὕτω δ' ἄν κυριώτατα καλοίης τήν ἐν πρυτανείῳ, ἐφ' ἧς τό πῦρ τό ἄσβεστον ἀνάπτεται.* — *Παυσανίας, V, 15, 5: Ἐν αὐτῷ τῷ πρυτανείῳ οἴκημα ἔνθα ἡ ἑστία.* — Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς λέει (ΙΙ, 23): *Ὥσπερ ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς πρυτανείοις ἑστία κοινή τῶν φρατριῶν*. Πρβλ. Σχολιαστή του Πίνδαρου, Νέμεα, ΧΙ. — Σχολ. στο Θουκυδίδη, Β, 15. — Υπήρχε πρυτανείο σε όλες τις ελληνικές πόλεις, στην Αθήνα (Θουκυδίδης, Β, 15· Παυσανίας, Ι, 18), στη Σικυώνα (Ηρόδοτος, Ε, 67), στα Μέγαρα (Παυσανίας, Ι, 43), στην Ερμιόνη (Παυσανίας, ΙΙ, 35), στην Ήλιδα (Παυσανίας, V, 15), στη Σίφνο (Ηρόδοτος, Γ, 57), στους αρχαίους κατοίκους της Φθιώτιδας (Ηρόδοτος, Η, 197), στη Ρόδο (Πολύβιος, ΧΧΙΧ, 5). Στη Μαντινεία (Παυσανίας, VIII, 9), στη Θάσο (Αθήναιος, Ι, 58), στη Μυτιλήνη (Αθηναίος, Χ, 24) στην Κύζικο (Τίτος Αίβιος, XLI, 20), στη Ναύκρατι (Αθηναίος, IV, 32), στις Συρακούσες (Κικέρων, In Verr., De signis, 53) και μέχρι τις Λιπάρες νήσους, όπου κατοικούσε η ελληνική φυλή (Διόδωρος Σικελιώτης, ΧΧ, 101). — Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς λέει ότι δεν ήταν δυνατό να χτιστεί μια πόλη χωρίς να έχει προηγουμένως ιδρυθεί η κοινή εστία (ΙΙ, 65). Στη Σπάρτη υπήρχε μια ιέρεια που είχε τον τίτλο εστία πόλεως (Boeckh, Corp. Inscr. Gr., τ. Ι, σ. 610).

[66] Στη Ρώμη, ο ναός της Εστίας δεν ήταν άλλο από την ιερή εστία της πόλης. Κικέρων, De legibus, II, 8: Virgines Vestales custodiunto ignem foci publici sempitemum. Ό.π., II, 12: Vesta quasi focus urbis. — Οβίδιος, Fasti, VI, 291: Nec tu aliud Vestam quam vivam intellige flammam.

την εστία που αντιπροσώπευε τους θεούς τους.[67] Ο σεβασμός που έτρεφαν προς τις Εστιάδες, δείχνει τη μεγάλη σημασία της ιεροσύνης τους.[68] Αν ένας Ρωμαίος ύπατος συναντούσε στο πέρασμά του Εστιάδα, χαμήλωνε μπροστά της τα διάσημά του. Αντίθετα, αν μια Εστιάδα άφηνε τη φωτιά να σβήσει ή μόλυνε τη λατρεία, παραβαίνοντας το καθήκον της αγνότητας, η πόλη, που πίστευε ότι κινδύνευε να χάσει τους θεούς της, τιμωρούσε την Εστιάδα καταδικάζοντάς την να ταφεί ζωντανή.[69]

Κάποτε, ο ναός της Εστίας κινδύνευσε να καεί από πυρκαγιά που εκδηλώθηκε στα κτίρια της γύρω περιοχής- η Ρώμη ξεσηκώθηκε, γιατί ένιωσε να κινδυνεύει ολόκληρο το μέλλον της. Όταν πέρασε ο κίνδυνος, η Σύγκλητος ανέθεσε στον ύπατο να ανακαλύψει τους υπαίτιους της πυρκαγιάς, και ο ύπατος δεν άργησε να κατηγορήσει κάποιους κάτοικους της Καπύης, που βρίσκονταν τότε στη Ρώμη. Όχι γιατί είχε εναντίον τους αποδείξεις αλλά γιατί στηρίχθηκε στο εξής σκεπτικό: «Μια πυρκαγιά απείλησε την εστία μας· αυτή η πυρκαγιά που είχε σκοπό να συντρίψει το μεγαλείο μας και να σταματήσει την πορεία μας, δεν μπορεί παρά να είναι έργο των χειρότερων εχθρών μας. Δεν έχουμε όμως χειρότερους εχθρούς από τους κατοίκους της Καπύης, της πόλης που έχει τώρα συμμαχήσει με τον Αννίβα και που οραματίζεται να πάρει τη θέση μας σαν πρωτεύουσα της Ιταλίας. Αυτοί είναι, λοιπόν, οι άνθρωποι που θέλησαν να καταστρέψουν το ναό της Εστίας, την αιώνια εστία μας, το ενέχυρο και την εγγύηση του μελλοντικού μεγαλείου μας».[70] Έτσι ο ύπατος, κάτω από την επιρροή των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, πίστευε ότι οι εχθροί της Ρώμης δεν είχαν άλλο αποτελεσματικότερο μέσο, για να την καταστρέψουν, από την πυρπόληση της εστίας της. Εδώ βλέπουμε τις δοξασίες των Αρχαίων· η κοινή εστία ήταν το ιερό του κράτους· απ' αυτήν είχε γεννηθεί και αυτή το συντηρούσε. Όπως ήταν κρυφή η λατρεία της οικογενειακής εστίας και μόνον η οικογένεια μπορούσε να πάρει μέρος, έτσι και η λατρεία της κοινής εστίας ήταν αθέατη από τους ξένους. Κανείς, μη πολίτης, δεν είχε δικαίωμα να παρευρεθεί στις θυσίες. Ένα και μόνο βλέμμα του ξένου αρκούσε για να μολύνει την ιερή πράξη.[71]

Κάθε πόλη-κράτος είχε θεούς που ανήκαν μόνο σ' αυτήν. Αυτοί οι θεοί ήταν κατά κανόνα παρόμοιας φύσης με τους θεούς της πρωτόγονης οικογενειακής θρησκείας. Όπως και εκείνους, τους αποκαλούσαν «Lares, Penates, Genii, Δαίμονες, Ήρωες»·[72] όλα αυτά τα ονόματα υπονοούσαν ανθρώπινες ψυχές, θεοποιημένες από το θάνατο. Γιατί είδαμε ότι στην ινδοευρωπαϊκή φυλή ο άνθρωπος άρχισε από τη λατρεία της αόρατης και αθάνατης δύναμης που ένιωθε μέσα του. Αυτοί οι Δαίμονες ή Ήρωες ήταν τις περισσότερες φορές οι εγχώριοι πρόγονοι.[73] Οι νεκροί θάβονταν είτε μέσα στην ίδια την πόλη, είτε στην περιοχή της επικράτειάς της, και καθώς, όπως αναφέραμε πιο πάνω, πίστευαν ότι η ψυχή δεν εγκατέλειπε το

---

[67] Τίτος Λίβιος, XXVI, 27: Conditum in penetrali fatale pignus Romani imperii. — Κικέρων, Φιλιππ., XI, 10. Quo salvo salvi sumus futuri.

[68] Virgines sanctae (Οράτιος, Ωδές, I, 2, 27)· sanctissimum sarcedotium (Κικέ- ρων, Pro domo, 53). Πρβλ. Κικέρωνα, Pro Fonteio, 20.

[69] Τίτος Λίβιος, XXVIII, II. — Φήστος, ο. 106: Ignis Vestae si quando interstinctus esset, virgines verberibus afficiebantur a pontifice. Η φωτιά δεν μπορούσε να ξανανάψει παρά μόνο με την αρχαία θρησκευτική τελετή. Mos erat tabulam felicis materiae tamdiu terebrare quousque ignem cribro aeneo virgo in aedem ferret (Φήστος, ό.π.).

[70] Τίτος Λίβιος, XXVI, 27.

[71] Ιερά, απόρρητα, αθέατα, άδηλα. Πλούταρχος, Νουμάς, 9· Κάμιλλος, 20. — Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, II, 66. — Βιργίλιος, Αινειάδα, III, 408. — Παυσανίας, V, 15. — Απιανός, Εμφυλ., I, 54.

[72] Penates publici (Τίτος Λίβιος, III, 17). Lares publici (Πλίνιος, Hist, nat., XXI, 3, 8). Et vigilant nostra semper in urbe Lares (Οβίδιος, Fasti, II, 616). — Κικέρων, Pro Sextio, 20: Te, patria, tester, et vos, Penates patriique dii. — Μακρόβιος, Saturnalia, III, 4: De diis Romanorum propriis, id est, Penatibus. — Σέρβιος, ad Aeneida, II, 351: Genio urbis Romae.

[73] Πλούταρχος, Αριστείδης, 11: *Οἱ μέν γάρ ἥρωες, οἷς ἐκέλευε θύειν, ἀρχηγέται Πλαταιέων ἦσαν.* — Σοφοκλής, Αντιγόνη, 199: *Γῆν πατρῷαν καί θεούς τούς ἐγγενείς.* Αυτοί οι θεοί αποκαλούνται συχνά δαίμονες έγχώριοι. Πρβλ. στους Λατίνους dii indigetes (Σέρβιος, ad Aeneida, XII, 794. — Α. Γέλλιος, II, 16).

σώμα, ήταν επόμενο να συμπεράνουν ότι αυτοί οι θεοποιημένοι νεκροί ήταν δεμένοι με το χώμα που τους σκέπαζε. Από τα βάθη του τάφου τους επαγρυπνούσαν· προστάτευαν τη χώρα, της οποίας ήσαν κατά κάποιο τρόπο αρχηγοί και κύριοι. Αυτός ο χαρακτηρισμός του αρχηγού της χώρας, που απέδιδαν στους νεκρούς, βρίσκεται σε χρησμό της Πυθίας προς το Σάλωνα: «Τίμησε με λατρεία τους αρχηγούς της χώρας, τους νεκρούς που κατοικούν κάτω από τη γη».[74]

Αυτές οι αντιλήψεις προέρχονταν από τις εξαιρετικές ιδιότητες που απέδιδαν οι αρχαιότερες γενιές στην ανθρώπινη ψυχή μετά το θάνατο. Κάθε άνθρωπος που είχε προσφέρει κάποια μεγάλη υπηρεσία στην πόλη, από τον ιδρυτή της ως τον νικητή μιας μάχης ή τον νομοθέτη που είχε βελτιώσει τους νόμους της, γινόταν θεός.[75] Δεν ήταν καν απαραίτητο να υπήρξε ένας μεγάλος άνδρας ή ένας ευεργέτης- έφτανε να είχε μαστιγώσει έντονα τη φαντασία των συγχρόνων του και να είχε γίνει αντικείμενο κάποιου λαϊκού θρύλου, για να γίνει ήρωας, δηλαδή ένας ισχυρός νεκρός, του οποίου επιθυμούσαν την προστασία και έτρεμαν το θυμό. Οι Θηβαίοι εξακολούθησαν επί δέκα αιώνες να προσφέρουν θυσίες στον Ετεοκλή και στον Πολυνείκη.[76] Οι κάτοικοι της Ακάνθου τιμούσαν με λατρεία έναν Πέρση που είχε πεθάνει εκεί κατά την εκστρατεία του Ξέρξη.[77] Στην Τροιζήνα τιμούσαν τον Ιππόλυτο σαν θεό.[78] Ο Πύρρος, ο γιος του Αχιλλέα, ήταν θεός των Δελφών, μόνο και μόνο γιατί είχε πεθάνει και ταφεί εκεί.[79] Στον Κρότωνα λάτρευαν έναν ήρωα, εξαιτίας του ότι υπήρξε, όταν ζούσε, ο ωραιότερος άνδρας της πόλης.[80] Η Αθήνα λάτρευε σαν έναν από τους προστάτες της τον Ευρυσθέα που ήταν, ωστόσο, Αργείος· Ο Ευριπίδης μας εξηγεί την αιτία αυτής της λατρείας, όταν παρουσιάζει επί σκηνής τον ετοιμοθάνατο Ευρυσθέα και τον βάζει να λέει στους Αθηναίους: «Θάψτε με στη γη της Αττικής- θα είναι για καλό σας· και μέσα στο χώμα, θα γίνω για τη χώρα σας ένας φιλοξενούμενος προστάτης».[81] Ολόκληρη η τραγωδία του Οιδίποδα επί Κολωνώ βασίζεται πάνω σ' αυτές τις δοξασίες· ο Κρέων και ο Θησέας, δηλαδή η Αθήνα και η Θήβα, διεκδικούν το σώμα ενός ανθρώπου που πρόκειται να πεθάνει και να γίνει θεός· ο Οιδίποδας, κατά το θρύλο, προτιμάει την Αθήνα και δείχνει μόνος του το σημείο που θέλει να ταφεί: «Νεκρός, δε θα είμαι πια», λέει, «ένας άχρηστος κάτοικος αυτής της χώρας·[82] θα σας προστατέψω από τους εχθρούς· θα γίνω για σας προστατευτικό τείχος ισχυρότερο και από εκατομμύρια μαχητές·[83] το σώμα μου, που θα σκεπάζει αυτή η γη, θα τρέφεται με το αίμα των Θηβαίων πολεμιστών».[84]

Οποιοιδήποτε νεκροί μπορούσαν να γίνουν φύλακες της χώρας, αρκεί να τους πρόσφεραν μια λατρεία. «Οι Μεγαρείς ζήτησαν κάποτε να μάθουν από το μαντείο των Δελφών με

---

[74] Πλούταρχος, Σόλων, 9: *Ἀρχηγούς χώρας θυσίαις ἥρωας ἐνοίκους ἵλασο, οἵ φθίμενοι δέρκονται ἐς ἠέλιον δύνοντα*. Οι τελευταίες αυτές λέξεις αναφερονται στο έθιμο των Αθηναίων να θάβουν τους νεκρούς στραμμένους προς τον ήλιο που δύει (Πλούταρχος, Σόλων, 10).

[75] Οι Σπαρτιάτες τιμούσαν το Λυκούργο με ναό, ιερείς, ιεροτελεστίες και ύμνους (Ηρόδοτος, Α, 65. — Πλούταρχος, Λυκούργος, 31. — Έφορος, στον Στράβωνα, XIII, 5, 5). Ο Θησέας λατρευόταν στην Αθήνα σαν θεός και οι Αθηναίοι έχτισαν ναό για τα οστά του. Οι Μεσσήνιοι τιμούσαν με λατρεία τον Αριστομένη (Παυσανίας, IV, 32)· και οι Αιγινήτες τους Αιακίδες (Ηρόδοτος, Ε, 80). Μπορούμε να δούμε στον Παυσανία όλους τους τοπικούς ήρωες που τιμούσε κάθε πόλη.

[76] Παυσανίας, IX, 18.

[77] Ηρόδοτος, Η, 117.

[78] Διόδωρος Σικελιώτης, IV, 62.

[79] Παυσανίας, X, 23. — Πίνδαρος, Νέμ., VII, 65 κ.εξ.

[80] 396. Ηρόδοτος, Ε, 47.

[81] Ευριπίδης, Ηρακλείδες, 10, 32.

[82] Σοφοκλής, Οιδίπους επί Κολωνώ, 627.

[83] Ό.π., 1524, 1525.

[84] Ό.π., 621-622. Στην Αθήνα έδειχναν τον τάφο, όπου αναπαύονταν τα οστά του Οιδίποδα και το ήρφον, όπου δεχόταν τις νεκρώσιμες τιμές (Παυσανίας, I, 26· I, 30). Εννοείται ότι οι Θηβαίοι είχαν άλλο θρύλο για τον Οιδίποδα.

ποιον τρόπο θα ευημερούσε η πόλη τους- ο θεός απάντησε ότι θα ευημερούσε, αν φρόντιζαν να παίρνουν πάντα τις αποφάσεις τους μαζί με τους περισσότερους κατάλαβαν ότι με αυτά τα λόγια ο θεός εννοούσε τους νεκρούς που είναι πράγματι περισσότεροι από τους ζωντανούς· κατά συνέπεια έχτισαν την αίθουσα συμβουλίων στο σημείο, όπου βρισκόταν ο τάφος των ηρώων τους».[85] Ήταν μεγάλη ευτυχία για μια πόλη να διαθέτει λίγο πολύ επώνυμους νεκρούς. Η Μαντινεία περηφανευόταν πολύ για τα οστά του Αρκάδα, η Θήβα για τα οστά του Γηρυόνη, η Μεσσήνη για τα οστά του Αριστομένη.[86] Για να αποκτήσουν τέτοια πολύτιμα λείψανα, κατέφευγαν μερικές φορές σε διάφορα τεχνάσματα. Ο Ηρόδοτος αναφέρει την απάτη που έκαναν οι Σπαρτιάτες, για να κλέψουν τα οστά του Ορέστη.[87] Είναι αλήθεια ότι αυτά τα οστά, με τα οποία ήταν συνδεδεμένη η ψυχή του ήρωα, χάρισαν αμέσως μια νίκη στους Σπαρτιάτες. Μόλις η Αθήνα απέκτησε δύναμη, η πρώτη της κίνηση ήταν να αποκτήσει τα οστά του Θησέα που είχε ταφεί στη Σκύρο, και να χτίσει προς τιμή του ναό μέσα στην πόλη, αυξάνοντας έτσι τον αριθμό των θεών που την προστάτευαν.
Εκτός από τους δαίμονες και τους ήρωες, οι άνθρωποι είχαν και άλλου είδους θεούς, όπως το Δία, την Ήρα, την Αθηνά, που τους δημιούργησε η φαντασία τους από τη θέα της φύσης. Είδαμε όμως ότι αυτά τα δημιουργήματα της ανθρώπινης νοημοσύνης παρέμειναν για καιρό οικογενειακές ή τοπικές θεότητες. Δεν τους επενόησαν στην αρχή σαν προστάτες θεούς ολόκληρου του ανθρώπινου γένους· πίστεψαν ότι ο καθένας τους ανήκε αποκλειστικά σε μια οικογένεια ή σε μια πόλη.

Έτσι κάθε πόλη-κράτος, εκτός από τους ήρωές της, συνήθιζε να έχει και από έναν Δία, μια Αθηνά ή οποιαδήποτε άλλη θεότητα είχε αρχικά συνδυάσει με τις ψυχές των νεκρών ή την εστία της. Υπήρχε στην Ελλάδα και στην Ιταλία ένα πλήθος από πολιούχους θεούς. Κάθε πόλη είχε τους δικούς της θεούς, που την κατοικούσαν.[88]

Πολλοί απ' αυτούς τους θεούς ξεχάστηκαν· κατά τύχη δια- τηρήθηκαν μερικοί, όπως ο θεός Σατράπης που ανήκε στην πόλη της Ήλιδας, η θεά Δινδυμήνη στη Θήβα, η Σωτηρία στο Αίγιο, η Βριτόμαρτις στην Κρήτη, η Υβλαία στην Ύβλα. Τα ονόματα Ζευς, Αθηνά, Ήρα, Jupiter, Minerva, Neptunus, μας είναι πιο γνωστά και γνωρίζουμε ότι ανήκαν συχνά σε πολιούχους θεούς. Αλλά το γεγονός ότι δύο πόλεις έδιναν στο θεό τους το ίδιο όνομα, δε σημαίνει ότι είχαν και τον ίδιο θεό· υπήρχε μια Αθηνά στην Αθήνα και μια άλλη Αθηνά στη Σπάρτη· ήταν δύο διαφορετικές θεές.[89] Πολλές πόλεις-κράτη είχαν για πολιούχο έναν Jupiter· ήταν τόσοι Jupiter, όσες ήσαν και οι πόλεις. Στο μύθο του Τρωικού Πολέμου βλέπουμε μια Παλλάδα που μάχεται μαζί με τους Έλληνες, και μέσα στην Τροία υπάρχει μια άλλη Παλλάδα που λατρεύουν οι Τρώες και που τους προστατεύει.[90] Μπορούμε ποτέ να ισχυρισθούμε πως η ίδια θεότητα μαχόταν και με τα δύο στρατόπεδα; Σίγουρα όχι· γιατί οι Αρχαίοι

---

[85] Παυσανίας, I, 43. Την ίδια παράδοση και την ίδια τελετή βρίσκουμε και στην ελληνική πόλη του Τάραντα (Πολύβιος, VIII, 30).

[86] Παυσανίας, IV, 32· VIII, 36.

[87] Ηρόδοτος, Α, 67-68. — Παυσανίας, III, 3.

[88] Αυτοί οι θεοί ονομάζονταν *θεοί πολιεῖς* (Πολυδεύκης, IX, 40), *πολιοῦχοι* (Αισχύλος, Επτά επί Θήβας, 109), πολῖται (Αισχύλος, ό.π., 253), αστυνόμοι (Αισχύλος, Αγαμέμνων, 88). Ασκούσαν ειδική προστασία πάνω στην πόλη. Βιτρούβιος, I, 7: Quorum Deorum in tutela civitas videtur esse. — Μακρόβιος, III, 9: Constat omnes urbes in alicujus Dei esse tutela. — Ησύχιος: Πολιούχοι, οί τήν πόλιν σψζοντες καί οί άρχοντες αυτής. — Ο Βιργίλιος εκφράζει την ίδια ιδέα: Di patrii, quorum semper sub numine Troja est (Αινειάδα, IX, 246). Η ανάγκη κάθε πόλης να αποκτήσει μια πολιούχο θεότητα παρατηρείται στον Αριστοφάνη (Όρνιθες, 826): *Τίς δαί θεός πολιοῦχος ἔσται;* — Αυτές οι θεότητες κατοικούσαν στη χώρα και την κατείχαν. Δημοσθένης, Περί του Στεφάνου, 141: *Θεοί ὅσοι τήν χώραν ἔχουσι τήν Ἀττικήν*. — Πλούταρχος, Αριστείδης, 18: Θεοί, *οἵ τήν Πλαταιίδα ἔχουσι*. — Λυκούργος, Κατά Λεωκράτους, 26: *Ἀθηνᾶν τήν χώραν εἰληχυίαν*.

[89] Θουκυδίδης, Α, 134. — Παυσανίας, III, 17.

[90] Όμηρος, Ιλιάδα, Ζ, 88.

δεν απέδιδαν στους θεούς τους το χάρισμα της πανταχού παρουσίας.[91] Οι πόλεις του Άργους και της Σάμου είχαν η καθεμία και από μία πολιούχο Ήρα· δεν ήταν η ίδια θεά, γιατί η κάθε μία τής απέδιδε εντελώς διαφορετικές ιδιότητες. Η Ρώμη είχε μία Juno· λίγα χιλιόμετρα από κει, οι Βήιοι είχαν μια άλλη· ήταν μια τόσο διαφορετική θεότητα, ώστε ο δικτάτορας Κάμιλλος, καθώς πολιορκούσε τους Βήιους, απευθύνθηκε στη Juno του εχθρού, με σκοπό να την πείσει να εγκαταλείψει την πόλη των Ετρούσκων και να περάσει στο δικό του στρατόπεδο. Μετά την άλωση της πόλης, ο Κάμιλλος παίρνει το άγαλμα, σίγουρος ότι παίρνει μια θεά, και το μεταφέρει ευλαβικά στη Ρώμη. Η Ρώμη είχε έκτοτε δύο προστάτιδες Juno. Η ίδια ιστορία επαναλήφθηκε λίγα χρόνια αργότερα, όταν ένας άλλος δικτάτορας έφερε έναν Jupiter από την Πραίνεστο, τη στιγμή που η Ρώμη είχε ήδη άλλους τρεις ή τέσσερις.[92]

Η πόλη που είχε στην κατοχή της έναν θεό, δεν ήθελε να προστατεύει τους ξένους, και δεν τους επέτρεπε να τον λατρεύουν. Τον περισσότερο καιρό ο ναός ήταν προσιτός μόνο στους πολίτες. Μόνον οι Αργείοι είχαν δικαίωμα να εισέρχονται στο ναό της Ήρας του Άργους. Για να εισέλθει κάποιος μέσα στο ναό της Αθηνάς στην Αθήνα, έπρεπε να είναι Αθηναίος.[93] Οι Ρωμαίοι που λάτρευαν δύο δικές τους Juno, δεν είχαν δικαίωμα να εισέλθουν στο ναό μιας τρίτης Juno, η οποία βρισκόταν στη μικρή πόλη του Λαβίνιου.[94]

Πρέπει σίγουρα να αναγνωρίσουμε ότι οι Αρχαίοι, με εξαίρεση κάποια σπάνια ανώτερα πνεύματα, ποτέ δε φαντάσθηκαν έναν μοναδικό θεό προστάτη του σύμπαντος. Καθένας από τους αμέτρητους θεούς τους είχε το μικρό του βασίλειο· ένας μια οικογένεια άλλος μια φυλή και άλλος μια πόλη. Ως εκεί έφθανε η θεία τους πρόνοια. Όσο για το θεό του ανθρώπινου γένους, ορισμένοι φιλόσοφοι κατάφεραν να τον μαντέψουν, τα Ελευσίνια μυστήρια κάτι αποκάλυψαν στους πιο νοήμονες από τους μυημένους, αλλά ο κοινός άνθρωπος ποτέ δεν πίστεψε σε κάτι τέτοιο. Για πολύ καιρό ο άνθρωπος δεν κατόρθωσε να συλλάβει την έννοια του θείου παρά μόνο σαν δύναμη που προστάτευε προσωπικά αυτόν και κάθε άνθρωπος ή ομάδα ανθρώπων θέλησε να έχει τους δικούς του θεούς. Ακόμη και σήμερα στους απόγονους εκείνων των Ελλήνων βλέπουμε αμόρφωτους χωρικούς να .προσεύχονται με θέρμη στους αγίους, αλλά είναι αμφίβολο αν έχουν αντίληψη του θεού· ο καθένας τους θέλει να έχει έναν δικό του προστάτη άγιο, μια ιδιαίτερη θεία πρόνοια. Στη Νεάπολη, κάθε συνοικία έχει τη μαντόνα της· οι Λαζαρόνοι γονατίζουν μπροστά στη μαντόνα του δρόμου τους και βρίζουν τη μαντόνα του επόμενου δρόμου· δεν είναι σπάνιο το θέαμα δυο αχθοφόρων που λογοφέρνουν και μαχαιρώνονται για τις δυο μαντόνες τους. Αυτές είναι βέβαια εξαιρέσεις που τις βρίσκουμε μόνο σε ορισμένους λαούς και σε ορισμένες τάξεις. Στους Αρχαίους ήταν ο κανόνας.

Κάθε πόλη-κράτος είχε δικό της σώμα ιερέων, που ήταν ανεξάρτητο από κάθε ξένη ανώτερη αρχή. Ανάμεσα στους ιερείς δύο πόλεων δεν υπήρχε κανένας σύνδεσμος, καμία επικοινωνία, καμιά ανταλλαγή απόψεων ή τελετουργιών. Πηγαίνοντας από τη μία πόλη στην άλλη, έβρισκε κανείς άλλους θεούς, άλλα δόγματα, άλλες τελετές. Οι Αρχαίοι είχαν λειτουργικά βιβλία, αλλά τα βιβλία μιας πόλεως δεν έμοιαζαν καθόλου με τα βιβλία της άλλης. Κάθε πόλη είχε δική της συλλογή από προσευχές και τυπικά, που τα κρατούσε μυστικά- πίστευε ότι προδίδει τη θρησκεία και το πεπρωμένο της, αν άφηνε να τα κοιτάξουν οι ξένοι. Έτσι, η

---

[91] Υπήρχε *Ἀθήνη πολιάς* στην Αθήνα, αλλά και Ἀθήνη πολιάς στην Τεγέα. Αυτή είχε υποσχεθεί στους Τεγεάτες όχι η πόλη τους δεν επρόκειτο ποτέ να καταληφθεί (Παυσανίας, VIII, 47).

[92] Τίτος Λίβιος, V, 21, 22· VI, 29. — Βλ. στο Δίωνα τον Κάσσιο, LIV, 4, μια ιστορία, όπου εμφανίζονται ο Ζεύς Καπιχώλιος και ο Ζευς Βροντήσιος (Βρονχαίος) σαν δύο διαφορετικοί θεοί.

[93] Ηρόδοτος, Ε, 72· Ζ, 81. Η Σπάρτη είχε Αθηνά και Ήρα (Πλούταρχος, Λυκούργος, 6. — Παυσανίας, 111), αλλά ο Σπαρτιάχης δεν μπορούσε να μπει στο ιερό της Αθηνάς πολιούχου των Αθηνών, ή της Ήρας πολιούχου του Άργους.

[94] Απέκτησε αυτό το δικαίωμα μόνο μετά την κατάκτηση της πόλης. Τίτος Λίβιος, VIII, 14.

θρησκεία ήταν εντελώς τοπική, εντελώς αστική, με την αρχαία έννοια της λέξης, δηλαδή ιδιαίτερη για κάθε άστυ, για κάθε πόλη-κράτος.[95]

Γενικά ο άνθρωπος δε γνώριζε παρά μόνον τους θεούς της δικής του πόλεως, δεν τιμούσε και δε σεβόταν παρά μόνον αυτούς. Ο καθένας μπορούσε να πει αυτό που λέει ο ξένος σε μια τραγωδία του Αισχύλου απευθυνόμενος στους Αργείους: «Δε φοβάμαι τους θεούς της χώρας σας και δεν τους οφείλω τίποτε».[96]

Κάθε πόλη περίμενε τη σωτηρία από τους δικούς της θεούς. Τους επικαλούνταν στον κίνδυνο λέγοντας: «Θεοί αυτής της πόλεως, μην την αφήσετε να καταστραφεί μαζί με τα σπίτια και τις εστίες μας... Ω συ που κατοικείς τόσον καιρό σ' αυτήν τη γη, μπορείς τώρα να την προδώσεις; Ω σεις όλοι, φύλακες των επάλξεων, μην τις παραδώσετε στον εχθρό».[97] Οι άνθρωποι πρόσφεραν θυσίες στους θεούς τους, για να εξασφαλίσουν την προστασία τους. Ήταν θεοί άπληστοι για προσφορές· δεν τους τις στερούσαν, αλλά με την προϋπόθεση ότι θα επαγρυπνούσαν για τη σωτηρία της πόλεως. Ας μην ξεχνάμε ότι η ιδέα της καθαρά πνευματικής λατρείας, της ψυχικής ανάτασης, δεν είναι και τόσο παλαιά για την ανθρωπότητα. Στην Αρχαιότητα, η λατρεία είχε σκοπό να θρέψει το θεό, να του προσφέρει ό,τι ευφραίνει τις αισθήσεις, κρέατα, γλυκίσματα, κρασιά, αρώματα, ενδύματα και κοσμήματα, χορούς και μουσική. Σε αντάλλαγμα, απαιτούσαν απ' αυτόν ευεργεσίες και εξυπηρετήσεις. Έτσι, στην Ιλιάδα, η Χρυσηίδα λέει στο θεό της: «Τόσον καιρό καίω για σένα τα πιο παχιά μοσχάρια· σήμερα δέξου τις προσευχές μου και στείλε τα βέλη σου ενάντια στους εχθρούς μου». Σε άλλο σημείο, οι Τρώες επικαλούνται τη θεά τους, της προσφέρουν ένα ωραίο ρούχο και της υπόσχονται δώδεκα δαμάλια «αν σώσει το Ίλιο».[98] Υπάρχει πάντα ένα συμβόλαιο μεταξύ θεών και ανθρώπων- η ευλάβεια των ανθρώπων δε δίνεται δωρεάν· και οι θεοί πρέπει να πάρουν, για να δώσουν. Στον Αισχύλο, οι Θηβαίοι απευθύνονται στους πολιούχους θεούς τους και τους λένε: «Γίνετε υπερασπιστές μας· τα συμφέροντά μας είναι κοινά- όταν η πόλη ευημερεί, τιμά τους θεούς της. Δείξτε ότι αγαπάτε την πόλη μας- σκεφθείτε τη λατρεία που σας αποδίδει αυτός ο λαός και θυμηθείτε τις μεγάλες θυσίες που σας έχει προσφέρει».[99] Αυτή η σκέψη εκφράζεται συνεχώς από τους Αρχαίους- ο Θέογνις αναφέρει ότι ο Απόλλων έσωσε τα Μέγαρα από την επίθεση των Περσών, «για να μη χάσει τις λαμπρές εκατόμβες που προσφέρει η πόλη του κάθε χρόνο».[100]

Γι' αυτό καμιά πόλη δεν επέτρεπε σε ξένους να κάνουν προσφορές προς τους πολιούχους θεούς, ούτε ακόμη και να εισέλθουν μέσα στους ναούς τους.[101] Για να προστατεύουν μόνον αυτήν, ήταν απαραίτητο να μη δεχθούν λατρεία από καμιάν άλλη. Μη έχοντας άλλη λατρεία, αν οι θεοί ήθελαν να μη χάσουν τις θυσίες και τις εκατόμβες που τόσο λαχταρούσαν, ήσαν υποχρεωμένοι να υπερασπίσουν την πόλη που τους τιμούσε, να φροντίσουν να μην καταστραφεί ποτέ, να την κάνουν πλούσια και ισχυρή.

Κατά κανόνα, πράγματι, αυτοί οι θεοί μοχθούσαν πολύ για την πόλη τους- δείτε στο Βιργίλιο πόσο η Ήρα «μοχθεί και εργάζεται», για να κάνει την Καρχηδόνα της κυρίαρχο του κόσμου. Καθένας απ' αυτούς τους θεούς, όπως η Ήρα του Βιργίλιου, έχει πάρει προσωπικά το μεγαλείο της πόλης του. Αυτοί οι θεοί δεν είχαν άλλο συμφέρον από το συμφέρον των συμπολιτών τους. Σε καιρό πολέμου βάδιζαν ανάμεσά τους στη μάχη. Ο Ευριπίδης

---

[95] Δεν υπήρχαν κοινές λατρείες για πολλές πόλεις παρά μόνο στην περίπτωση ομοσπονδίας. Γι' αυτό, όμως, θα μιλήσουμε αλλού.

[96] Αισχύλος, Ικέτιδες, 888-899.

[97] Αισχύλος, Επτά επί Θήβας, 69-73, 105, 109, 139, 168-170.

[98] Όμηρος, Ιλιάδα, Α, 37 κ. εξ., Ζ, 93-96.

[99] Αισχύλος, Επτά επί Θήβας, 76-77, 176-181.

[100] Θέογνις, έκδ. Welcker, στ. 759, έκδ. Boiassonade, στ. 777.

[101] Δε χρειάζεται βέβαια να δηλώσουμε ότι αυτά τα αρχαία έθιμα έγιναν με τον καιρό πολύ πιο ήπια. Υπάρχουν επιγραφές που αναφέρουν ξένους, οι οποίοι κάνουν δωρεές στους αθηναϊκούς θεούς. Αλλά αυτές οι επιγραφές είναι πολύ νεότερες.

παρουσιάζει ένα πρόσωπο που λέει λίγο πριν από τη μάχη: «Οι θεοί που μάχονται στο πλευρό μας, δεν είναι λιγότερο ισχυροί απ' αυτούς που μάχονται στο πλευρό των εχθρών μας».[102] Οι Αιγινήτες δεν ξεκινούσαν ποτέ για τον πόλεμο, χωρίς να πάρουν μαζί τους τα αγάλματα των τοπικών τους ηρώων, των Αιακιδών. Οι Σπαρτιάτες έπαιρναν σε όλες τις εκστρατείες τους Τυνδαρίδες.[103] Μέσα στην ανακατοσούρα, θεοί και πολίτες υποστηρίζονταν αμοιβαία, και όταν έβγαιναν νικητές, σήμαινε πως όλοι είχαν κάνει το καθήκον τους. Αν αντίθετα έβγαιναν ηττημένοι, απέδιδαν την ήττα στους θεούς· τους καταλόγιζαν ότι δεν έκαναν σωστά το καθήκον τους σαν υπερασπιστές της πόλεως· έφθαναν κάποτε ως το σημείο να γκρεμίσουν τους βωμούς και να λιθοβολήσουν τους ναούς τους.[104]

Αν μια πόλη είχε νικηθεί, πίστευαν πως είχαν νικηθεί μαζί της και οι θεοί.[105] Αν μια πόλη είχε καταληφθεί, είχαν αιχμαλωτισθεί και οι θεοί.

Είναι αλήθεια ότι σ' αυτό το τελευταίο σημείο δεν ήταν απόλυτοι και οι γνώμες ήταν διχασμένες. Πολλοί πίστευαν ότι μια πόλη ήταν απόρθητη, εφόσον κατοικούσαν εκεί οι θεοί της· αν υπέκυπτε, σήμαινε πως οι θεοί την είχαν ήδη εγκαταλείπει. Όταν ο Αινείας βλέπει τους Έλληνες να κατακτούν την Τροία, φωνάζει πως οι θεοί της πόλεως έφυγαν, αφήνοντας έρημους τους ναούς και τους βωμούς τους.[106] Στον Αισχύλο, ο χορός των Θηβαίων εκφράζει την ίδια δοξασία, όταν βλέποντας τον εχθρό να πλησιάζει, εξορκίζει τους θεούς να μην εγκαταλείπουν την πόλη.[107]

Σύμφωνα με αυτήν την άποψη έπρεπε, για να καταληφθεί μια πόλη, να διώξουν πρώτα από μέσα τους θεούς. Οι Ρωμαίοι είχαν γι' αυτές τις περιστάσεις μια συνταγή που την κρατούσαν στα τελετουργικά τους και που περιέσωσε ο Μακρόβιος: «Ω συ τρανή θεότητα, που προστατεύεις αυτήν την πόλη, σε παρακαλώ, σε λατρεύω, σου ζητώ σαν χάρη να εγκαταλείψεις αυτήν την πόλη και αυτόν το λαό, να φύγεις απ' αυτούς τους ναούς, απ' αυτούς τους ιερούς τόπους και αφού φύγεις μακριά τους, να έλθεις στη Ρώμη μαζί με μένα και τους δικούς μου. Είθε η πόλη μας, οι ναοί μας, οι ιεροί μας τόποι να γίνουν για σένα πιο αγαπητοί και πιο ευχάριστοι· γίνε προστάτης μας. Αν το κάνεις, θα χτίσω ναό προς τιμή σου».[108] Είναι λοιπόν προφανές πως οι Αρχαίοι πίστευαν ότι υπήρχαν τόσο αποτελεσματικές και ισχυρές συνταγές προσευχών, ώστε, αν τις απήγγελλαν σωστά και χωρίς να αλλάξουν ούτε λέξη, ο θεός δεν μπορούσε να αντισταθεί στις ικεσίες των ανθρώπων. Ο θεός άλλαζε τότε στρατόπεδο και η πόλη κυριευόταν.[109]

---

[102] Ευριπίδης, Ηρακλείδες, 347.

[103] Ηρόδοτος, Ε, 65· Ε, 80.

[104] Σουητώνιος, Caligula, 5. — Σενέκας, De vita beata, 36.

[105] Βιργίλιος, Αινειάδα, I, 68: Victosque Penates.

[106] Βιργίλιος, Αινειάδα, II, 351:
Excessere omnes, adytis arisque relictis.
Di, quibus imperium hoc steterat.

[107] Αισχύλος, Επτά επί Θήβας, 217-220: *Ἐτεοκλῆς: Ἀλλ' οὖν θεούς τούς τῆς ἁλούσης πόλεος ἐκλείπειν λόγος. Χορός: Μήποτ' ἐμόν κατ' αιώνα λίποι θεῶν ἄδε πανάγυρις, μήδ' ἐπίδοιμι τάνδ' ἀστυδρομουμέναν πόλιν καί στράτευμ' ἁπτόμενον πυρί δαίῳ.*

[108] Μακρόβιος, Saturnalia, III, 9. — Πλίνιος, Hist, nat., XXVIII, 4, 18: In oppugnationibus ante omnia solitum a Romanis sacerdotibus evocari deum in cujus tutela id oppidum esset promittique illi eundem aut ampliorem apud Romanos cultum.

[109] Για την ισχύ των επαγωγών ή καταόέσεων βλ. Πλάτωνα, Νόμοι, XI, σ. 933. — Ευριπίδη, Ικέτιδες, 39. Αυτοί οι τύποι ήσαν τόσο αρχαίοι, ώστε πολλές λέξεις ήσαν ακατάληπτες και δεν ανήκαν πλέον στην ελληνική γλώσσα. Ησύχιος, στη λ. Έφεσία. Οι Αρχαίοι πίστευαν ότι είχαν τη δυνατότητα να υποχρεώσουν και να εξαναγκάσουν τους θεούς· αυτή είναι και η έννοια των παρακάτω στίχων του Βιργίλιου:

Junonis magnae primum prece numen adora;
Junoni cane vota libens, dominamque potentem
Supplicibus supera donis. (Αινειάδα, III, 437-439)

Βρίσκουμε στην Ελλάδα παρόμοιες θεωρίες και ανάλογα έθιμα. Και στην εποχή ακόμη του Θουκυδίδη, όταν πολιορκούσαν μια πόλη, δεν παρέλειπαν να επικαλεσθούν τους θεούς της, για να τους επιτρέψουν να την καταλάβουν.[110] Συχνά, αντί να μεταχειρισθούν μαγικά λόγια, για να προσελκύσουν το θεό, οι Έλληνες προτιμούσαν να κλέψουν με τρόπο το άγαλμά του. Όλοι γνωρίζουμε το θρύλο που λέει ότι ο Οδυσσέας έκλεψε το Παλλάδιο από τους Τρώες. Σε άλλη εποχή, οι Αιγινήτες, θέλοντας να κηρύξουν τον πόλεμο στην Επίδαυρο, άρχισαν κλέβοντας δύο αγάλματα πολιούχων θεών αυτής της πόλεως, τα οποία και μετέφεραν στο νησί τους.[111]

Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι οι Αθηναίοι ήθελαν να κηρύξουν τον πόλεμο στους Αιγινήτες· αλλά η επιχείρηση ήταν παρακινδυνευμένη, γιατί οι Αιγινήτες είχαν έναν πολύ ισχυρό και εξαιρετικά πιστό προστάτη ήρωα, τον Αιακό. Οι Αθηναίοι, ύστερα από ωριμότερη σκέψη, ανέβαλαν για τριάντα χρόνια την εκτέλεση του σχεδίου· ταυτόχρονα έχτισαν στην Αθήνα ναό του Αιακού και όρισαν προς τιμήν του λατρεία. Ήταν σίγουροι πως, αν αυτή η λατρεία συνεχιζόταν αδιάκοπα για τριάντα χρόνια, ο θεός δε θα ανήκε πια στους Αιγινήτες αλλά στους Αθηναίους. Είχαν, πράγματι, τη γνώμη ότι ο θεός δεν ήταν δυνατό να δέχεται για τόσο μεγάλο διάστημα τις πλούσιες προσφορές τους, χωρίς να νιώσει ευγνωμοσύνη απέναντι σ' αυτούς που τις έκαναν. Ο Αιακός θα ήταν λοιπόν στο τέλος υποχρεωμένος να εγκαταλείψει τα συμφέροντα των Αιγινητών και να δώσει τη νίκη στους Αθηναίους.[112]

Ο Πλούταρχος αναφέρει μια άλλη ιστορία. Ο Σόλων ήθελε να καταλάβουν οι Αθηναίοι το μικρό νησί της Σαλαμίνας, που κατείχαν ως τότε οι Μεγαρείς. Συμβουλεύθηκε το μαντείο, το οποίο απάντησε: «Αν θέλεις να καταλάβεις το νησί, πρέπει πρώτα να κερδίσεις την εύνοια των ηρώων που το προστατεύουν και κατοικούν εκεί». Ο Σόλων υπάκουσε· πρόσφερε θυσίες εκ μέρους των Αθηναίων στους δυο κυριότερους Σαλαμίνιους ήρωες. Αυτοί οι ήρωες δεν αντιστάθηκαν στις προσφορές που τους έγιναν· πέρασαν στο στρατόπεδο των Αθηναίων και το νησί, στερημένο από τους προστάτες του, καταλήφθηκε.[113]

Σε καιρό πολέμου, όσο οι πολιορκητές προσπαθούσαν να κερδίσουν με το μέρος τους τους θεούς της πόλεως, τόσο οι πολιορκημένοι έκαναν κάθε προσπάθεια να τους συγκροτήσουν. Μερικές φορές έδεναν με αλυσίδες το άγαλμα του θεού, για να τον εμποδίσουν να ξεπορτίσει. Άλλες πάλι τον έκρυβαν από κάθε βλέμμα, για να μην μπορέσει ο εχθρός να τον βρει. Ή, ακόμη καλύτερα, εξουδετέρωναν τη συνταγή, με την οποία ο εχθρός προσπαθούσε να διαφθείρει το θεό, αντιπαραθέτοντας άλλη συνταγή που είχε τη δυνατότητα να τον συγκρατήσει. Οι Ρωμαίοι είχαν βρει άλλον τρόπο που τους φαινόταν πιο σίγουρος· κρατούσαν μυστικό το όνομα του κυριότερου και ισχυρότερου προστάτη θεού τους· πίστευαν ότι έτσι οι εχθροί, μη γνωρίζοντας το όνομα του θεού, δε θα μπορούσαν ποτέ να τον επικαλεσθούν και η πόλη τους θα έμενε για πάντα απόρθητη.[114]

Βλέπουμε λοιπόν τι είδους παράδοξη εικόνα είχαν σχηματίσει οι Αρχαίοι για τους θεούς τους. Έζησαν πολύ καιρό, χωρίς να συλλάβουν το θεό σαν υπέρτατο ον. Κάθε οικογένεια είχε την οικογενειακή της θρησκεία, κάθε πόλη την εθνική της θρησκεία. Μία πόλη ήταν σαν μια τέλεια μικρή εκκλησία που είχε τους θεούς της, τα δόγματα, τη λατρεία της. Αυτές

Η προσευχή (preces), οι υποσχέσεις (vota), οι προσφορές (dona) ήσαν τα τρία όπλα, με τα οποία μπορούσε να κατανικηθεί (superare) η δυσμένεια της θεάς.

[110] Θουκυδίδης, Β, 74.

[111] Ηρόδοτος, Ε, 83.

[112] Ό.π., Ε, 99.

[113] Πλούταρχος, Σόλων, 9.

[114] Πλίνιος, Hist, nat., XXVIII, 4, 18: Constat ideo occultatum in cujus Dei tutela Roma esset, ne qui hostium evocarent. — Μακρόβιος, Saturnalia, III, 9: Ipsius urbis nomen etiam doctissimis ignotum est, caventibus Romanis ne, quod saepe adversus urbes hostium fecisse se noverant, idem ipsi hostili evocatione paterentur, si tutelae suae nomen divulgaretur. — Σέρβιος, ad Aeneida, II, 351: Romani celatum esse voluerunt in cujus Dei tutela Roma sit, ne suis nominibus Dii Romani appellarentur, ne exaugurari possint.

οι δοξασίες μας φαίνονται αφελείς και πρωτόγονες, υπήρξαν όμως οι δοξασίες του πιο πνευματικού λαού εκείνης της εποχής και άσκησαν μια τέτοια επιρροή πάνω σ' αυτόν το λαό, όπως και στο ρωμαϊκό, ώστε το μεγαλύτερο μέρος των νόμων, των θεσμών και της ιστορίας τους να προέρχεται ακριβώς από εκεί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

1) Τα δημόσια δείπνα

Είδαμε πιο πάνω ότι η κυριότερη τελετή της οικογενειακής λατρείας ήταν ένα γεύμα που αποκαλούσαν θυσία.

Η κατανάλωση τροφής που είχε παρασκευασθεί πάνω στο βωμό, υπήρξε κατά τα φαινόμενα η πρώτη μορφή που έδωσε ο άνθρωπος στη θρησκευτική πράξη. Η ανάγκη της επικοινωνίας με το θείο ικανοποιήθηκε με αυτό το γεύμα, στο οποίο προσκαλούσαν το θεό τους και του έδιναν μερίδιο.

Η κυριότερη τελετή της λατρείας της πόλης ήταν επίσης ένα παρόμοιο δείπνο· έπρεπε να παρευρίσκονται όλοι οι πολίτες, για να τιμήσουν τους προστάτες θεούς. Το έθιμο αυτών των κοινών δείπνων ήταν γενικό σε όλη την Ελλάδα- πίστευαν ότι απ' αυτά εξαρτιόταν η σωτηρία της πόλεως.[115]

Η Οδύσσεια μας δίνει την περιγραφή ενός απ' αυτά τα ιερά δείπνα· εννέα μεγάλα τραπέζια στρώθηκαν για το λαό της Πύλου· στο καθένα πήραν θέση πεντακόσιοι πολίτες και κάθε ομάδα έσφαξε εννέα ταύρους προς τιμή των θεών. Αυτό το δείπνο που ονομάζουν δείπνο των θεών, αρχίζει και τελειώνει με σπονδές και προσευχές.[116] Το αρχαίο έθιμο των κοινών δείπνων αναφέρεται επίσης στις πιο παλιές παραδόσεις των Αθηναίων· έλεγαν ότι ο Ορέστης, ο φονιάς της μητέρας του, έφθασε στην Αθήνα, την ώρα που όλοι οι πολίτες, συγκεντρωμένοι γύρω από το βασιλιά τους, ετοιμάζονταν για την ιερή πράξη.[117] Βρίσκουμε και πάλι αυτά τα κοινά δείπνα στον Ξενοφώντα· σε ορισμένες ημέρες του χρόνου, η πόλη σφάζει μεγάλο αριθμό ζώων και ο λαός μοιράζεται μεταξύ του τα κρέατα.[118] Οι ίδιες συνήθειες επικρατούσαν παντού.[119]

Εκτός από τα μεγάλα συμπόσια, όπου συγκεντρώνονταν όλοι οι πολίτες και γίνονταν μόνο κατά τις επίσημες εορτές, η θρησκεία απαιτούσε ένα καθημερινό ιερό δείπνο. Σ' αυτήν την περίπτωση, ορισμένοι άνθρωποι διαλεγμένοι από την πόλη, έπρεπε να συμφάγουν, στο

---

[115] *Σωτήρια τῶν πόλεων σύνδειπνα*. Αθηναίος, V, 2. — Ο Πολυδεύκης, I, 34, αναφέρει τις λέξεις όημοθοινίαι ή πανθοινίαι και τις κατατάσσει στις θρησκευτικές εορτές.

[116] Όμηρος, Οδύσσεια, Γ, 5-9, 43-50, 339-341.

[117] 433.Αθηναίος X, 49, κατά Φανόδημο.

[118] Ξενοφών, Αθην. Πολιτ., 3: *Θύουσι δημοσίᾳ ἡ πόλις ἱερεία πολλά, ἔστι δέ ὁ δήμος ευωχούμενος καί διαλαγχάνων τά ἱερεῖα*. Πρβλ. Σχολ. Αριστοφάνη, Νεφέλες, 386. Ο Πλούταρχος, Περικλής, 11, καί ο Ισοκράτης, Αρεοπαγιτικός, 29, αναφέρουν το έθιμο των συνεστιάσεων στην Αθήνα (*ἑστιάσεις*).

[119] Αθήναιος, V, 2*: Οἱ νομοθέται τά τε φυλετικά δεῖπνα καί τά δημοτικά προσέταξαν καί τά φρατριακά.* Ο ίδιος συγγραφέας αναφέρει *τάς δημοσίας θοίνας* στο Άργος και, στη Σπάρτη, τα συμπόσια *κατά τάς ἑορτάς*, τα οποία διαφέρουν από τα καθημερινά *φειδίτια* (Αθήναιος, XI, 66). Κάνει ακόμα μια πολύ μακρά περιγραφή των ιερών δείπνων στις πόλεις Φιγαλία και Ναύκρατι και αναφέρει τις τελετές, τις σπονδές και τους ύμνους που επακολουθούν (IV, 32). Και γι' αυτές του Τάραντα γράφει*: Ἡ πόλις καθ' ἕκαστον μήνα βουθυτεί καί δημοσίᾳ ἑστιάσεις ποιεῖται* (IV, 61). Αναφέρει επίσης αυτό το έθιμο στο X, 25. — Ο Πίνδαρος (Νέμ., XI) περιγράφει τα ιερά συμπόσια της Τενέδου. Πρβλ. Διόδωρο Σικελιώτη, XI, 72.

όνομά της, μέσα στον περίβολο του πρυτανείου της, παρουσία της εστίας και των πολιούχων θεών. Οι Έλληνες ήσαν πεπεισμένοι ότι, αν παρέλειπαν αυτό το δείπνο έστω και για μια ημέρα, το κράτος κινδύνευε να χάσει την εύνοια των θεών του.[120]

Στην Αθήνα, η τύχη καθόριζε αυτούς που θα έπαιρναν μέρος στο κοινό δείπνο, και ο νόμος τιμωρούσε αυστηρά όσους αρνούνταν να εκπληρώσουν αυτό το καθήκον.[121] Οι πολίτες που παρακάθονταν στο ιερό τραπέζι, ήταν ντυμένοι για την περίσταση με ιερατικό ένδυμα· τους ονόμαζαν παρασίτους- αυτή η λέξη που έγινε αργότερα προσβλητική, ξεκίνησε σαν ιερός τίτλος.[122] Στην εποχή του Δημοσθένη οι παράσιτοι δεν υπήρχαν πλέον, αλλά οι πρυτάνεις ήταν ακόμη υποχρεωμένοι να συντρώγουν στο Πρυτανείο. Σε όλες τις πόλεις υπήρχαν αίθουσες αφιερωμένες στα κοινά δείπνα.[123]

Παρακολουθώντας το τι ακριβώς συνέβαινε σ' αυτά τα δείπνα, αναγνωρίζουμε μια καθαρά θρησκευτική τελετή. Κάθε συνδαιτημόνας φορούσε στεφάνι στο κεφάλι· το στεφάνωμα του κεφαλιού με φύλλα ή λουλούδια σε κάθε επίσημη θρησκευτική πράξη ήταν πράγματι ένα αρχαίο έθιμο. «Όσο περισσότερο στολίζεσαι με λουλούδια», έλεγαν, «τόσο είσαι πιο σίγουρος ότι θα αρέσεις στους θεούς· αν όμως προσφέρεις θυσία, χωρίς να φοράς στεφάνι, αποστρέφουν το πρόσωπο».[124] «Το στεφάνι» έλεγαν ακόμη, «είναι ο μεσάζων, που μεταφέρει την προσευχή προς τους θεούς».[125] Για τον ίδιο λόγο οι συνδαιτημόνες φορούσαν λευκό ένδυμα· το άσπρο θεωρείτο ιερό χρώμα από τους Αρχαίους· αυτό που προτιμούσαν οι θεοί.[126]

Το δείπνο άρχιζε πάντα με σπονδές και προσευχή· έψαλλαν ύμνους.[127] Το είδος των φαγητών και των κρασιών που έπρεπε να καταναλωθούν, ήταν καθορισμένο από το τελετουργικό κάθε πόλης. Η παραμικρή παρέκκλιση από τα έθιμα που είχαν ακολουθήσει οι πρόγονοι, η παρουσίαση κάποιου διαφορετικού φαγητού ή η αλλαγή του ρυθμού των ιερών ύμνων, αποτελούσε σοβαρή ασέβεια, για την οποία ήταν υπεύθυνη ολόκληρη η πόλη απέναντι στους θεούς της. Η θρησκεία έφθανε ως το σημείο να καθορίζει το είδος των δοχείων που έπρεπε να χρησιμοποιούν, είτε για την παρασκευή των φαγητών, είτε για τα σκεύη του τραπεζιού. Σε μια ορισμένη πόλη το ψωμί έπρεπε να τοποθετείται σε χάλκινα πανέρια· σε άλλη δεν επιτρεπόταν να χρησιμοποιήσουν παρά μόνον πήλινα σκεύη. Ακόμη και το σχήμα του ψωμιού ήταν σαφώς καθορισμένο.[128] Αυτοί οι κανόνες της παλαιάς θρησκείας δεν έπαψαν ποτέ να τηρούνται και τα ιερά δείπνα κράτησαν πάντα την αρχική τους απλότητα. Δοξασίες, ήθη, κοινωνική κατάσταση, όλα άλλαξαν εκτός απ' αυτά τα δείπνα που παρέμειναν αναλλοίωτα. Γιατί οι Έλληνες υπήρξαν πάντα πολύ σχολαστικά προσκολλημένοι στην εθνική τους θρησκεία.

Πρέπει, ωστόσο, να προσθέσουμε ότι, αφού πια οι συνδαιτημόνες είχαν εκπληρώσει το καθήκον τους προς τη θρησκεία, τρώγοντας τα ενδεδειγμένα φαγητά, μπορούσαν ευθύς

---

[120] Αθηναίος, V, 2: *Συνεδείπνουν όσημέραι οί περί πρύτανιν σώφρονα καί σωτήρια τῶν πόλεων σύνδειπνα.*

[121] Βλ. ένα ψήφισμα που αναφέρει ο Αθήναιος, VI, 26: *Ὅς ἄν μή ϋέλη παρασιτεῖν, εἰσαγέτω εἰς τό δικαστήριον.*

[122] Πλούταρχος, Σόλων, 24: *Ἴδιον δέ τοῦ Σόλωνος καί τό περί τῆς ἐν δημοσίω σιτήσεως, ὅπερ αὐτός παρασιτεῖν κέκληκε.* — Αθηναίος, VI, 26: *Τό τοῦ παρασίτου ὄνομα πάλαι ἦν σεμνόν καί ἱερόν. ... Ἐν τοῖς παλαιοῖς νόμοις αἱ πλεῖσται τῶν πόλεων ἔτι καί τήμερον ταῖς ἐντιμοτάταις ἀρχαῖς συγκαταλέγουσι παρασίτους.* — Φιλόχορος, απόσπ. 156. — Κλειτόδημ., απόσπ. 11 — Πολυδεύκης, VI, 35.

[123] Δημοσθένης, Περί του Στεφάνου, 53. — Αριστοτέλης, Πολιτικά, VII, 1, 19. — Πολυδεύκης, VIII, 155. — Παυσανίας, V, 15.

[124] Απόσπ. από τη Σαπφώ στον Αθηναίο, XV, 16.

[125] Απόσπ. Χαιρήμονος στον Αθηναίο, XV, 19.

[126] Πλάτων, Νόμοι, XII, 956. — Κικέρων, De legibus, II, 18. — Βιργίλιος, Αινειάς, V, 70, 774- VII, 135· VIII, 274. Και οι Ινδοί επίσης κατά την ώρα της ιερής πράξης έπρεπε να φορούν στεφάνι και λευκό χιτώνα. Νόμοι του Μανού, IV, 66 , 72.

[127] Ερμείας, στον Αθηναίο, IV, 32: *Τοῦ ἱεροκήρυκος τάς πατρίους εὐχάς καταλέγοντος, συσπένδοντες.*

[128] Βλ. τους συγγραφείς που αναφέρει ο Αθήναιος, I, 58- IV, 31 και 32· XI, 66.

αμέσως να αρχίσουν ένα δεύτερο πιο πλούσιο και γευστικότερο γεύμα. Συνηθιζόταν πολύ στη Σπάρτη.[129]

Το έθιμο των ιερών δείπνων ήταν διαδεδομένο στην Ιταλία, όσο και στην Ελλάδα. Ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι υπήρχε ήδη παλαιότερα στους λαούς που ονόμαζαν Οινωτρούς, Όσκους, Αύσονες.[130] Ο Βιργίλιος τα αναφέρει δυο φορές στην Αινειάδα του· ο γέρο Λατίνος δέχεται τους απεσταλμένους του Αινεία, όχι στην κατοικία του αλλά σε ναό «αφιερωμένο από τη θρησκεία στους προγόνους· εκεί γίνονται τα ιερά συμπόσια μετά τη σφαγή των ζώων· εκεί οι αρχηγοί των οικογενειών κάθονται όλοι μαζί σε μακριά τραπέζια». Πιο κάτω, όταν ο Αινείας φθάνει στον Εύανδρο, τον βρίσκει να προσφέρει θυσία· ο βασιλιάς είναι τριγυρισμένος από το λαό του· είναι όλοι στεφανωμένοι με λουλούδια· όλοι κάθονται γύρω από το ίδιο τραπέζι και ψάλλουν έναν ύμνο προς τιμή του προστάτη θεού της πόλης.[131]

Αυτό το έθιμο συνεχίσθηκε στη Ρώμη. Υπήρχε πάντα αίθουσα, όπου οι αντιπρόσωποι των κουριών έτρωγαν από κοινού. Η Σύγκλητος, σε ορισμένες ημέρες, έκανε ένα ιερό δείπνο στο Καπιτώλιο.[132] Κατά τις επίσημες εορτές, έστρωναν τραπέζια στους δρόμους και ολόκληρος ο λαός έπαιρνε θέση. Στην αρχή, οι ποντίφικες προήδρευαν σ' αυτά τα δείπνα· αργότερα ανέθεσαν αυτόν το ρόλο σε ειδικούς ιερείς που ονομάσθηκαν epulones.[133]

Αυτά τα αρχαία έθιμα μας δίνουν μια ιδέα για τους στενούς δεσμούς που ένωναν τα μέλη της πόλης. Η ανθρώπινη συνύπαρξη ήταν μια θρησκεία· το σύμβολό της ήταν ένα κοινό δείπνο.

Πρέπει να φαντασθούμε μια απ' αυτές τις μικρές πρωτόγονες κοινωνίες (συγκεντρωμένη ολόκληρη, ή τουλάχιστον τους αρχηγούς των οικογενειών) γύρω από το ίδιο τραπέζι· ο καθένας είναι ντυμένος στα άσπρα και με στεφάνι στο κεφάλι· κάνουν όλοι μαζί τις σπονδές, αναπέμπουν την ίδια προσευχή, ψάλλουν τους ίδιους ύμνους, τρώνε την ίδια τροφή, παρασκευασμένη στον ίδιο βωμό· στο μέσο παρευρίσκονται οι κοινοί τους πρόγονοι· και οι προστάτες θεοί παίρνουν μέρος στο γεύμα. Από εκεί πηγάζει η στενή σχέση που έχουν μεταξύ τους οι πολίτες. Αν γίνει πόλεμος, οι άνθρωποι θα θυμηθούν, κατά την έκφραση ενός Αρχαίου, «ότι κανείς δεν πρέπει να εγκαταλείψει το συμπολεμιστή, με τον οποίο έχει κάνει τις ίδιες θυσίες και τις ίδιες σπονδές, που μοιράσθηκε μαζί του το ιερό δείπνο».[134] Αυτοί οι άνθρωποι είναι πράγματι δεμένοι με κάτι πιο ισχυρό από τα συμφέροντα, από τα έθιμα, από τις συνήθειες, είναι δεμένοι με μια ιερή επικοινωνία που εκτελούν ευλαβικά και με την παρουσία των θεών της πόλης τους.

2) Οι εορτές και το ημερολόγιο

Σε όλες τις εποχές και σε όλες τις κοινωνίες, ο άνθρωπος θέλησε να τιμήσει τους θεούς του με εορτές· καθόρισε ότι θα πρέπει να υπάρχουν ημέρες, κατά τις οποίες μόνο το θρησκευτικό συναίσθημα έπρεπε να βασιλεύει στην ψυχή του, παραμερίζοντας κάθε σκέψη και

---

[129] Αθηναίος, IV, 19- IV, 20.

[130] Αριστοτέλης, Πολιτικά, VII, 9, 2-3 (έκδ. Didot), σ. 611.

[131] Βιργίλιος, Αινειάδα, VII, 174 κ.εξ. VIII, 102-111, 283-305.

[132] Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, II, 23. — Α. Γέλλιος, XII, 8. — Τίτος Λίβιος, XL, 59.

[133] Κικέρων, De oratore, III, 19: Pontifices veteres, propter sacrificiorum multi- tudinem tres viros epulones esse voluerunt ... ut illud ludorum epulare sacrificium fa- cerent. Η λέξη epulum αναφερόταν κυρίως στα γεύματα που γίνονταν προς τιμή των θεών. Φήστος, έκδ. Müller, σ. 78: Epulones ... datum his nomen quod epulas indicendi Jovi ceterisque diis potestatem haberent. Βλ. Τίτο Λίβιο, XXV 2· XXVII, 36· XXIX, 38· XXXIII, 42· XXXIX, 46: In quo loto foro strata triclinia. — Κικέρων, Pro Murena, 36: Cum epulum populo Romano daret.

[134] Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, II, 23: Μή καταλιπείν τόν παραστάτην, ψ συνέσπειοε καί συνέθνσε καί κοινών ιερών μετέσχε. Ο ιστορικός αναφέρεται στα κοινά γεύματα των Σπαρτιατών, τα οποία παραβάλλει με αυτά των Ρωμαίων.

μόχθο της ζωής. Από τις ημέρες που του μέλλεται να ζήσει, αφιέρωσε ορισμένες στους θεούς.

Κάθε πόλη είχε ιδρυθεί με τελετουργίες, οι οποίες κατά την γνώμη των Αρχαίων είχαν σαν αποτέλεσμα να εγκαταστήσουν μέσα στην περιοχή της τους εθνικούς της θεούς. Η αποτελεσματικότητα αυτών των τελετουργιών έπρεπε να ανανεώνεται κάθε χρόνο με καινούργια θρησκευτική τελετή· αυτή η εορτή ονομαζόταν γενέθλιος ημέρα, και έπρεπε να εορτάζεται από όλους τους πολίτες.

Καθετί ιερό έδινε αφορμή για εορτή. Υπήρχε η εορτή του περίβολου της πόλης, amburbalia, η εορτή των συνόρων της χώρας, ambarvalia. Σ' αυτές τις ημέρες, οι πολίτες σχημάτιζαν μεγάλη πομπή, ντυμένοι με λευκά ενδύματα και στεφανωμένοι με φύλλα· έκαναν το γύρο της πόλης ή της περιοχής, ψάλλοντας προσευχές· επικεφαλής βάδιζαν οι ιερείς, οδηγώντας τα ζώα της θυσίας, τα οποία έσφαζαν στο τέλος της τελετής.[135]

Στη συνέχεια ερχόταν η εορτή του ιδρυτή. Ύστερα, κάθε ήρωας της πόλης, καθεμία απ' αυτές τις ψυχές, από τις οποίες οι άνθρωποι ζητούσαν προστασία, απαιτούσε μια λατρεία· ο Ρωμύλος είχε δική του εορτή, όπως και ο Σέρβιος Τύλλιος, όπως και πολλοί άλλοι, φθάνοντας ως την παραμάνα του Ρω- μύλου και τη μητέρα του Εύανδρου. Η Αθήνα είχε επίσης την εορτή του Κέκροπα, την εορτή του Ερεχθέα, την εορτή του Θησέα· και τιμούσε τον καθένα από τους ήρωες της χώρας, τον κηδεμόνα το Θησέα, τον Ευρυσθέα, τον Ανδρόγεω και πλήθος άλλους.

Υπήρχαν ακόμη οι εορτές των αγρών, της σποράς, της συγκομιδής, του θερισμού, της άνθησης, του τρύγου. Στην Ελλάδα, όπως και στην Ιταλία, κάθε φάση της αγροτικής ζωής συνοδευόταν από θυσίες και εκτελούσαν τις εργασίες ψάλλοντας ιερούς ύμνους. Στη Ρώμη, οι ιερείς καθόριζαν κάθε χρόνο την ημέρα που θα άρχιζε ο τρύγος, και την ημέρα που θα άνοιγαν τα καινούργια κρασιά. Τα πάντα καθορίζονταν από τη θρησκεία. Η θρησκεία διέταζε ότι πρέπει να κλαδεύουν τα κλήματα, γιατί έλεγε στους ανθρώπους ότι είναι ασέβεια να προσφέρουν σπονδές στους θεούς με κρασί από ακλάδευτο κλήμα.[136]

Κάθε πόλη είχε από μια εορτή για τον καθένα από τους θεούς που θεωρούσε προστάτες της και που τις περισσότερες φορές δεν ήταν και λίγοι. Μόλις άρχιζε να λατρεύει κάποια καινούργια θεότητα, έπρεπε και να βρει μια μέρα του χρόνου, για να της την αφιερώσει. Το χαρακτηριστικό αυτών των θρησκευτικών εορτών ήταν η απαγόρευση κάθε εργασίας,[137] η υποχρεωτικά χαρούμενη ατμόσφαιρα, τα τραγούδια και οι δημόσιοι αγώνες. Η θρησκεία προσέθετε: «Αυτές τις ημέρες προσπαθήστε να μην αδικήσετε ο ένας τον άλλον».[138]

Το ημερολόγιο δεν ήταν τίποτε άλλο από διαδοχικές θρησκευτικές τελετές. Ήταν επίσης καθορισμένο από τους ιερείς. Στη Ρώμη πέρασε καιρός, ώσπου να το κάνουν γραπτό· κάθε πρώτη μέρα του μήνα, ο ποντίφικας, αφού πρώτα πρόσφερε θυσία, συγκαλούσε το λαό και ανακοίνωνε ποιες ήταν οι εορτές κατά τον τρέχοντα μήνα. Αυτή η σύγκληση ονομαζόταν

---

[135] Φήστος, στη λ. Amburbiales, έκδ. Müller, σ. 5. — Μακρόβιος, Saturnalia, III, 5. Η περιγραφή της εορτής βρίσκεται στον Τίβουλλο, βιβλ. II, ελεγεία 1.

[136] Πλούταρχος, Νουμάς, 14: *Μή σπένδειν θεοῖς ἐξ ἀμπέλων ἀτμήτων*. — Βάρρων, De lingua latina, VI, 16: Aliquot locis vindemiae primum ab sacerdotibus publice fiebant, ut Romae etiam nunc; nam flamen dialis auspicatur vindemiam et, ut jussit vinum legere, agna Jovi facit. — Πλίνιος, XVIII, 2: Nec degustaban! nova vina antequam sacerdotes primitias libassent. Όσο για τις εορτές που έπρεπε να προηγούνται από το θερισμό, 6λ. Βιργίλιο, Γεωργικά, I, 340-350.

[137] Πλάτων, Νόμοι, II, σ. 584. — Δημοσθένης, Κατά Μειδίου, 10· Κατά Τιμοκράτους, 29: *Μή χρηματίζειν ὅ,τι ἄν μή περί τῆς ἑορτής ἦ*. — Κικέρων, De legibus, II, 12: Feriarum ratio in liberis requietem habet litium et jurgiorum, in servis operum et laborum. — Μακρόβιος, I, 16: Affirmabant sacerdotes pollui ferias, si opus aliquod fieret.

[138] Δημοσθένης, Κατά Τιμοκράτους, 29. Η ίδια εντολή ίσχυε και στη Ρώμη. Μακρόβιος, Saturnalia, I, 15: In feriis vim cuiquam inferre piaculare est. Πρβλ. Κικέρωνα, De legibus, II, 12: Requietem jurgiorum.

calatio και από αυτήν προέρχεται η λέξη καλένδες που σήμαινε τις πρώτες ημέρες του μήνα.[139]

Το ημερολόγιο δεν ήταν ρυθμισμένο με την κίνηση της σελήνης ούτε με τη φαινομενική κίνηση του ήλιου· ήταν ρυθμισμένο μόνον από τους νόμους της θρησκείας, νόμους μυστηριώδεις, που γνώριζαν μόνον οι ιερείς. Άλλοτε η θρησκεία όριζε τη συντόμευση της διάρκειας του έτους και άλλοτε την παράταση. Μπορούμε να σχηματίσουμε μια ιδέα των αρχαίων ημερολογίων, αν σκεφθούμε ότι στην Άλβα ο μήνας Μάιος είχε 22 ημέρες και ο Μάρτιος 36.[140]

Εννοείται, βέβαια, ότι το ημερολόγιο μιας πόλεως δεν έπρε- πε να μοιάζει σε τίποτε με το ημερολόγιο μιας άλλης, εφόσον δεν είχαν την ίδια θρησκεία και οι εορτές, όπως και οι θεοί, διέφεραν εντελώς. Το έτος δεν είχε την ίδια διάρκεια από τη μία πόλη στην άλλη. Οι μήνες δεν είχαν το ίδιο όνομα· η Αθήνα είχε διαφορετικές ονομασίες από τη Θήβα και η Ρώμη εντελώς διαφορετικές από το Λαβίνιο. Κι αυτό, γιατί κάθε μήνας έπαιρνε το όνομά του από την κυριότερη εορτή που περιείχε. Αλλά οι εορτές δεν ήταν ίδιες. Οι διάφορες πόλεις-κράτη δεν κατάφεραν ποτέ να συμφωνήσουν για την εποχή της αρχής του έτους, ούτε για την αρχή της σειράς των ετών από την ίδια ημερομηνία. Στην Ελλάδα, η εορτή των Ολυμπιακών αγώνων έγινε τελικά κοινή ημερομηνία, αλλά δεν εμπόδισε κάθε πόλη- κράτος να έχει δικό του έτος. Στην Ιταλία, κάθε πόλη μετρούσε τα χρόνια, αρχίζοντας από την ίδρυσή της.

3) Η απογραφή και η κάθαρση

Μία από τις πιο σημαντικές τελετές της θρησκείας της πόλης ήταν αυτή που αποκαλούσαν κάθαρση.[141] Στην Αθήνα γινόταν κάθε χρόνο,[142] στη Ρώμη κάθε τέσσερα χρόνια. Το τελετουργικό που ακολουθούσαν, όπως και η ονομασία που έφερε, δείχνουν ότι αυτή η τελετή είχε σκοπό να σβήσει τα λάθη που είχαν διαπράξει οι πολίτες προς τη λατρεία. Πράγματι, αυτή η τόσο πολύπλοκη θρησκεία αποτελούσε πηγή τρόμου για τους Αρχαίους· εφόσον η πίστη και οι καλές προθέσεις μετρούσαν πολύ λίγο και ολόκληρη η θρησκεία βασιζόταν στη λεπτομερή εκτέλεση αμέτρητων κανόνων συμπεριφοράς, πρέπει να ζούσαν συνεχώς με το φόβο ότι είχαν κάνει κάποια παράλειψη, κάποια αμέλεια ή κάποιο λάθος, και δεν ήσαν ποτέ σίγουροι ότι δε θα προκαλέσουν το θυμό ή την έχθρα κάποιου θεού. Για να καθησυχάσει, λοιπόν, ο φόβος των ανθρώπων, είχαν ανάγκη από μια καθαρτήριο θυσία. Ο αξιωματούχος που ήταν επιφορτισμένος να την εκτελέσει (στη Ρώμη ήταν ο τιμητής, πριν από τον τιμητή ήταν ο ύπατος, πριν από τον ύπατο ήταν ο βασιλιάς) συμβουλευόταν καταρχήν τους οιωνούς, για να βεβαιωθεί ότι οι θεοί θα συναινούσαν στην τελετή. Ύστερα συγκαλούσε το λαό βοηθούμενος από κήρυκα, ο οποίος χρησιμοποιούσε για την περίσταση ορισμένα ιερά λόγια.[143] Την καθορισμένη μέρα όλοι οι πολίτες συγκεντρώνονταν έξω από τα τείχη· εκεί, μέσα σε απόλυτη σιωπή, ο άρχοντας έκανε τρεις φορές το γύρο της σύναξης, σπρώχνοντας μπροστά του τα τρία ζώα της θυσίας, ένα κριάρι, έναν χοίρο και έναν ταύρο (βιονε- Ιαυπίία)·

---

[139] Βάρρων, De lingua latina, VI, 27. — Σέρβιος, ad Aeneida, VIII, 654. — Μακρόβιος, Saturnalia, I, 14- I, 15.

[140] Κηνσωρίνος, De die natali, 22.

[141] Καλούσαν αυτή την ενέργεια *καθαίρειν ή ἀγνεύειν πόλιν*. Ιππώναξ, έκδ. Bergk, απόσπ. 60. Στα λατινικά λεγόταν lustrare. Κικέρων, De divin. I, 45: Cum censor populum lustraret. — Σέρβιος, ad Aeneida, I, 283: post quinquennium unaquaeque civitas lustrabatur.

[142] Διογένης Λαέρτιος, Σωκράτης, κεφ. 23: *Ἕκτῃ Θαργηλιώνος, ὅτε καθαίρουσι τήν πόλιν Ἀθηναῖοι.* — Αρποκρατίων, στη λ. Φαρμακός: *Δυο ἄνδρας Ἀθήνησιν ἐξῆγον καθάρσια ἐσομένους τῆς πόλεως ἐν τοῖς θαργηλίοις, ἕνα μέν ὑπέρ τῶν ἀνδρῶν, ἕνα δέ ὑπέρ τῶν γυναικῶν.* Έκαναν επίσης κάθε χρόνο κάθαρση της οικογενειακής εστίας. Αισχύλος, Χοηφόροι, 966 κ.εξ.

[143] Βάρρων, De lingua latina, VI, 86, 87.

η συγκέντρωση αυτών των τριών ζώων συνιστούσε για τους Έλληνες, όπως και για τους Ρωμαίους, εξιλαστήρια θυσία. Ιερείς και θύτες ακολουθούσαν την πομπή· όταν τελείωνε ο τρίτος γύρος, ο άρχοντας απήγγελλε ορισμένες προσευχές και έσφαζε τα ζώα,[144] Από εκείνη τη στιγμή κάθε μίασμα είχε σβήσει, κάθε παράλειψη στην εκτέλεση της λατρείας είχε επανορθωθεί και η πόλη εξασφάλιζε την ειρήνη με τους θεούς της.

Για μια πράξη τέτοιας φύσης και τόσης σημασίας δύο πράγματα ήταν απαραίτητα· πρώτον, να μην εισχωρήσει κανένας ξένος ανάμεσα στους πολίτες, γεγονός που θα χαλούσε και θα μόλυνε την τελετή- δεύτερον, να είναι παρόντες όλοι οι πολίτες, γιατί αλλιώς η πόλη μπορεί να κρατούσε κάποιο μίασμα. Έπρεπε λοιπόν να προηγηθεί της τελετής η καταμέτρηση των πολιτών. Στη Ρώμη και στην Αθήνα τους μετρούσαν με εξαιρετική φροντίδα· είναι πιθανό ότι ο αριθμός τους αναφερόταν από τον άρχοντα στα λόγια της προσευχής και καταγραφόταν στη συνέχεια στα πρακτικά της τελετής, που κρατούσε ο τιμητής (censor).

Όποιος δεν ήταν εγγεγραμμένος, έχανε το δικαίωμα του πολίτη, ποινή πολύ αυστηρή αλλά όχι ανεξήγητη. Ο άνθρωπος που δεν είχε πάρει μέρος στην ιερή πράξη, που δεν είχε εξαγνισθεί, που το όνομά του δεν είχε αναφερθεί στην προσευχή ούτε είχε παρευρεθεί στις θυσίες, δεν μπορούσε πλέον να είναι μέλος της πόλης. Απέναντι στους θεούς που είχαν παρευρεθεί στην τελετή, δεν ήταν πλέον πολίτης.[145]

Μπορούμε να κρίνουμε τη σημασία αυτής της τελετής από τη μεγάλη θέση, την οποία κατείχε ο αξιωματούχος που πρωτοστατούσε. Ο τιμητής, πριν αρχίσει τη θυσία, τακτοποιούσε το λαό κατά κατηγορίες· εδώ οι συγκλητικοί, εκεί οι ιππείς, αλλού οι φυλές. Έχοντας για εκείνη την ημέρα απόλυτη εξουσία, καθόριζε τη θέση κάθε πολίτη μέσα στις διάφορες κατηγορίες. Ύστερα, αφού όλοι έπαιρναν τη θέση που τους είχε υποδειχθεί, άρχιζε την ιερή πράξη. Από εκείνη λοιπόν τη στιγμή ως την επόμενη τελετή κάθαρσης κάθε πολίτης του κράτους διατηρούσε τη θέση, στην οποία τον είχε κατατάξει ο τιμητής την ώρα της τελετής. Ήταν συγκλητικός, αν τον είχε εντάξει εκείνη την ημέρα στους συγκλητικούς· ιππέας, αν έπαιρνε θέση ανάμεσα στους ιππείς. Σαν απλός πολίτης, γινόταν μέλος της φυλής, στις τάξεις της οποίας είχε καταταγεί εκείνη την ημέρα· και αν ο άρχοντας είχε αρνηθεί να τον δεχθεί στην τελετή, έχανε ακόμη και τον τίτλο του πολίτη. Έτσι, η θέση που είχε πάρει ο καθένας κατά την ιερή πράξη και στην οποία τον είχαν δει οι θεοί, ήταν αυτή που διατηρούσε μέσα στην κρατική οργάνωση για τέσσερα χρόνια. Από εκεί προήλθε και η μεγάλη εξουσία που είχαν αποκτήσει οι τιμητές.

---

[144] [Suovetaurilia: sus = χοίρος —ovis = πρόβατο — tauras = ταύρος]. Τίτος Λίδιος, I, 44: Suovetaurilibus lustravit. — Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, IV, 22: Κελεύσας τούς πολίτας απαντας σννελθεϊν ... καθαρμόν αυτών έποιήσατο ταύρο) καί κριψ καί τράγψ. — Κικέρων, De oratore, II, 66: Lustrum condidit et taurum immolavit. — Σέρβιος, ad Aeneida, III, 279: Lústralo populo Dii placantur. Πρβλ. ό.π., VIH, 183. Ο Βαλέριος Μάξιμος συνοψίζει την προσευχή που απαγγέλλει ο τιμητής: Censor, cum lustrum conderet, inque solito fieri sacrificio scriba ex publicis tabulis solemne ei precationis carmen praeiret, quod Dii immortales ut populi Romani res meliores amplioresque facerent rogabantur (Βαλέρος Μάξιμος, IV, 1, 10). Αυτά τα έθιμα διασώθηκαν μέχρι την εποχή των Αυτοκρατόρων. — Βοπίσκος, Aurel., 20: Lustrata urbs, cantata carmina. — Ο Τίτος Λίβιος φαίνεται να πιστεύει ότι η τελετή της κάθαρσης θεσπίσθηκε από το Σέρβιο. Είναι όμως τόσο παλαιό, όσο και η Ρώμη. Απόδειξη ότι η lustratio του Παλατίνου, δηλαδή της πανάρχαιας πόλης του Ρωμύλου, εξακολουθούσε να τελείται κάθε χρόνο. — Βάρρων, De lingua latina, VI, 34: Februatur populus, id est lupercis nudis lustratur antiquum oppidum Palatinum gregibus humanis cinctum. Ο Σέρβιος Τύλλιος εφάρμοσε ίσως πρώτος τη lustratio στην πόλη που μεγάλωσε ο ίδιος. Καθιέρωσε, βέβαια, την απογραφή που γινόταν συγχρόνως με την κάθαρση αλλά που δε συγχεόταν μαζί της.

[145] Μπορούσε να μαστιγωθεί και να πουληθεί σαν δούλος. Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, VI, 15· V, 15. — Κικέρων, Pro Caecina, 34. Όσοι πολίτες απουσίαζαν από τη Ρώμη, έπρεπε να γυρίσουν την ημέρα της κάθαρσης. Δεν είχαν το δικαίωμα να παραλείψουν αυτό το καθήκον για κανένα λόγο. Αυτό ήταν το αρχικό έθιμο και μόνο κατά τους δύο τελευταίους αιώνες της δημοκρατίας ελαττώθηκε η αυστηρότητά του. Βελλήιος, II, 7, 7. — Τίτος Λίβιος, XXIX, 37. — Α. Γέλλιος, V, 19.

Σ' αυτήν την τελετή ήταν παρόντες μόνον οι πολίτες· αλλά οι γυναίκες τους, τα παιδιά, οι δούλοι, οι περιουσίες τους, κινητές και ακίνητες, εξαγνίζονταν κατά κάποιον τρόπο στο πρόσωπο του αρχηγού της οικογένειας. Γι' αυτόν το λόγο, πριν από την έναρξη της θυσίας, καθένας έπρεπε να δώσει στον τιμητή έναν κατάλογο ανθρώπων και πραγμάτων που εξαρτιόταν από τον ίδιον.[146]

Η κάθαρση εξακολουθούσε να τελείται κατά την εποχή του Αυγούστου με την ίδια ακρίβεια και τις ίδιες τελετουργίες, όπως και στα πολύ παλαιότερα χρόνια. Οι ποντίφικες την έβλεπαν πάντα σαν ιερή πράξη- οι πολιτικοί τη θεωρούσαν, αν μη τι άλλο, τουλάχιστον ως ένα εξαίρετο διοικητικό μέτρο.

4) Η θρησκεία στη συνέλευση, στη Σύγκλητο, στο δικαστήριο, στο στρατό· ο θρίαμβος

Δεν υπήρχε καμία πράξη της δημόσιας ζωής που να μη συμμετέχουν και οι θεοί. Καθώς βρίσκονταν υπό το κράτος της πεποίθησης ότι οι θεοί ήταν απέναντι τους πότε εξαιρετικοί προστάτες και πότε τρομεροί εχθροί, οι άνθρωποι δεν τολμούσαν να προβούν σε καμιά ενέργεια, χωρίς προηγουμένως να έχουν εξασφαλίσει την εύνοιά τους.

Ο λαός δε συγκεντρωνόταν σε συνέλευση παρά μόνον κατά τις ημέρες που του το επέτρεπε η θρησκεία. Δεν ξεχνούσαν ότι είχε συμβεί μια εθνική καταστροφή σε μια ορισμένη μέρα· δεν υπήρχε αμφιβολία πως εκείνη την ημέρα οι θεοί ή απουσίαζαν ή ήταν εξοργισμένοι· χωρίς αμφιβολία επίσης το ίδιο θα συνέβαινε κάθε χρόνο κατά την ίδια εποχή και για κάποιο λόγο άγνωστο στους θνητούς.[147] Αυτή λοιπόν η μέρα ήταν στο εξής αποφράδα- δε συνεδρίαζαν, δε δίκαζαν, η δημόσια ζωή διακοπτόταν.[148]

Στη Ρώμη, πριν αρχίσουν τη συνεδρίαση, έπρεπε να βεβαιωθούν από τους οιωνοσκόπους πως οι θεοί ήταν ευνοϊκοί. Η συνέλευση άρχιζε με προσευχή που ανέπεμπε ο οιωνοσκόπος και επαναλάμβανε ο ύπατος.[149]

Το ίδιο έκαναν και οι Αθηναίοι· η συνέλευση άρχιζε πάντα με ιερή πράξη. Οι ιερείς πρόσφεραν θυσία· ύστερα χάραζαν ένα μεγάλο κύκλο, ραντίζοντας το χώμα με νερό του καθαρμού, και οι πολίτες συναθροίζονταν μέσα σ' αυτόν τον ιερό κύκλο.[150] Πριν πάρει το λόγο κάποιος ομιλητής, έλεγαν μια προσευχή μέσα στην απόλυτη σιωπή του συγκεντρωμένου λαού.[151] Συμβουλεύονταν επίσης τους οιωνούς και, αν παρουσιαζόταν στον ουρανό το παραμικρό άσχημο σημάδι, η συνέλευση διαλυόταν αμέσως.[152]

Το βήμα ήταν ιερός τόπος· ο ομιλητής δεν ανέβαινε ποτέ χωρίς στεφάνι στο κεφάλι[153] και για πολύ καιρό είχαν τη συνήθεια να μην αρχίζουν μια ομιλία, αν δεν επικαλούνταν πρώτα τους θεούς.

---

[146] Κικέρων, De legibus, III, 3· Pro Flacco, 32. — Τίτος Λίβιος, I, 43. — Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, IV, 15· V, 75. — Βάρρων, De lingua latina, VI, 93. Πλούταρχος, Κάτων, 16.

[147] Για την ιδέα αυτή των Αρχαίων βλ. Κάσσιο Ημίνα, στον Μακρόβιο, I, 16.

[148] Για τις αποφράδες ήμερες των Ελλήνων 6λ. Ησίοδο, Έργα και Ημέρες, 710 κ. εξ. — Λυσία, Υπέρ Φαν ίου, Αποσπ., έκδ. Didot, τ. II, σ. 278. Πρβλ. Ηρόδοτο, Z, 106. — Πλούταρχο, Περί των εκλελοιπότων χρηστηρίων, 14· Περί του εν Δελφοίς ει, 20.

[149] Κικέρων, Pro Murena, 1. — Τίτος Λίβιος, V, 14· VI, 41· XXXIX, 15. — Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, VII, 59- IX, 41· X, 32. Ο Πλίνιος στον Πανηγυρικό του Τραϊανού (63) θυμίζει ακόμη το longum carmen commorum.

[150] Αισχίνης, Κατά Τιμάρχου, 23: *Έπειδάν τό καθάρσιον περιενεχθῆ καί ό κήρυξ τάς πατρίους εὐχάς εὔξηται.* Βλ. και Κατά Κτησιφώντος, 2-6. — Πολυδεύκης, VIII, 104: *Περιεστίαρχοι ἐκάθαιρον χοιριδίοις τήν ἐκκλησίαν.* Από κει και η έκφραση του Αριστοφάνη (στους Αχαρνείς, 44) *ἐντός τοῦ καθάρματος*, για να δηλώσει τον τόπο της συνέλευσης. Πρβλ. Δείναρχο, Κατ' Αριστογείτονος, 14.

[151] Ο Δημοσθένης αναφέρει αυτήν την προσευχή, χωρίς να παραθέτει το κείμενο. Περί παραπρεσβείας, 70. Μπορούμε να πάρουμε μια ιδέα από την παρωδία του Αριστοφάνη στις Θεσμοφοριάζουσες, στ. 295-350.

[152] Αριστοφάνης, Αχαρνής, 171: Διοσημία έατί.

[153] Αριστοφάνης, Θεσμοφοριάζουσες, 381 και Σχολ.: *Στέφανον ἔθος ἦν τοῖς λέγουσι στεφανοῦσθαι πρῶτον.* Ήταν το παλαιό έθιμο. — Κικέρων, In Vatinium, 10: In Rostris, in ¡lio auguralo templo. — Ο Σέρβιος, ad Aeneida, XI, 301, λέει ότι οι Αρχαίοι άρχιζαν κάθε αγόρευση με προσευχή και παραθέτει σαν παράδειγμα τους λόγους του Κάτωνα και των Γράκχων.

Ο τόπος συνάθροισης της ρωμαϊκής Συγκλήτου ήταν πάντα ένας ναός. Αν η συνεδρίαση γινόταν οπουδήποτε αλλού εκτός από τους ιερούς χώρους, οι αποφάσεις απέβαιναν άκαρπες, γιατί οι θεοί δεν ήταν παρόντες.[154] Πριν από οποιαδήποτε συνεδρίαση, ο πρόεδρος πρόσφερε θυσία και έλεγε μια προσευχή. Μέσα στην αίθουσα υπήρχε βωμός, όπου κάθε συγκλητικός μπαίνοντας έκανε σπονδή, επικαλούμενος τους θεούς.[155]

Η Βουλή των Αθηνών έμοιαζε σ' αυτό το σημείο με τη Σύγκλητο της Ρώμης. Η αίθουσα περιέκλειε επίσης έναν βωμό, μια εστία. Στην αρχή κάθε συνεδρίασης εκτελούσαν μια θρησκευτική πράξη. Κάθε μέλος της Βουλής πλησίαζε, μπαίνοντας στο βωμό, και ανέπεμπε μια προσευχή.[156]

Δεν μπορούσε να απαγγελθεί δικαστική απόφαση στην Αθήνα, όπως και στη Ρώμη, παρά μόνον κατά τις ημέρες που η θρησκεία θεωρούσε ευνοϊκές. Στην Αθήνα η συνεδρίαση του δικαστηρίου γινόταν κοντά σε βωμό και άρχιζε με θυσία.[157] Στην εποχή του Ομήρου οι δικαστές συνεδρίαζαν «μέσα σε ιερό κύκλο».

Ο Φήστος αναφέρει ότι στα τελετουργικά των Ετρούσκων υπήρχε υπόδειξη για τον τρόπο, με τον οποίο έπρεπε να ιδρύσουν μια πόλη, να αφιερώσουν έναν ναό, να τακτοποιήσουν τις κουρίες και τις φυλές στις συνελεύσεις, να κατατάξουν το στρατό σε θέση μάχης. Όλα αυτά αναφέρονταν στα τελετουργικά, γιατί τα πάντα είχαν σχέση με τη θρησκεία.

Κατά τον πόλεμο η θρησκεία ήταν τόσο ισχυρή, όσο ήταν και κατά την ειρήνη. Στις ιταλικές πόλεις υπήρχαν σχολές ιερέων που ονομάζονταν Φητιάλεις (Fetiales), οι οποίοι προήδρευαν, όπως ακριβώς οι κήρυκες των Ελλήνων, σε όλες τις ιερές τελετές που είχαν σχέση με τις εξωτερικές υποθέσεις. Οι Φητιάλεις, έχοντας σκεπασμένο το κεφάλι με πέπλο από μάλλινο ύφασμα σύμφωνα με το τελετουργικό, έχοντας πάρει μάρτυρες τους θεούς, ανήγγελλαν την κήρυξη του πολέμου, απαγγέλλοντας ιερά λόγια.[158] Ταυτόχρονα, ο ύπατος με ιερατικό ένδυμα προσέφερε θυσία και άνοιγε επίσημα το ναό του πιο αρχαίου και πιο τιμημένου θεού της Ιταλίας, το ναό του Ιανού.[159] Πριν ξεκινήσουν για την εκστρατεία, αφού συγκέντρωναν το στρατό, ο στρατηγός απήγγελλε προσευχές και προσέφερε θυσία. Το ίδιο ακριβώς γινόταν στην Αθήνα και στη Σπάρτη.[160]

Κατά τη διάρκεια της εκστρατείας ο στρατός παρουσίαζε την εικόνα της πόλης· η θρησκεία τον ακολουθούσε. Οι Έλληνες κουβαλούσαν μαζί τους τα αγάλματα των θεών. Κάθε ελληνικός ή ρωμαϊκός στρατός έσερνε μαζί του μιαν εστία, πάνω στην οποία έκαιγε

---

[154] Βάρρων, στον Α. Γέλλιο, XIV, 7: Nisi in loco per augures constitute, quod templum appellaretur, senatus consultum factum fiiisset, justum id non esse. Πρβλ. Σέρβιο, ad Aeneida, I, 446- VII, 153: Nisi in augusto loco consilium senatus habere non poterat. Πρβλ. Κικέρωνα, Ad diversos, X, 12.

[155] Βάρρων, στον Α. Γέλλιο, XIV, 7: Immolare hostiam prius auspicarique de- bere qui senatum habiturus esset. — Σουητώνιος, Augustus, 35. — Δίων Κάσσιος, LIV, 30.

[156] Ανδοκίδης, Περί της εαυτού καθόδου, 15· Περί των μυστηρίων, 44. — Αντιφών, Περί του χορευτού, 45. — Λυκούργος, Κατά Λεωκράτους, 122. — Δημοσθένης, Κατά Μηδίου, 114. — Διόδωρος, XIV, 4. — Ξενοφών, Ελληνικά, II, 3, 52.

[157] Αριστοφάνης, Σφήκες, 860-865. Πρβλ. Όμηρο, Ιλιάδα, Σ, 504.

[158] Μπορούμε να δούμε στον Τίτο Λίβιο, I, 32, τα «έθιμα» της κήρυξης του πολέμου. Πρβλ. Διονύσιο τον Αλικαρνασσέα, II, 72. — Πλίνιο, Hist, nat., XXII, 2, 5. — Σέρβιο, ad Aeneida, IX, 52· X, 14. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς και ο Τίτος Λίβιος (I, 32) βεβαιώνουν ότι αυτός ο θεσμός ήταν κοινός σε πολλές ιταλικές πόλεις. Και στην Ελλάδα η κήρυξη του πολέμου γινόταν με κήρυκα. Θουκυδίδης, Α, 29. — Παυσανίας, IV, 5, 8. — Πολυδεύκης, IV, 91.

[159] Τίτος Λίβιος, I, 19. Την πιο ακριβή και λεπτομερή περιγραφή τη βρίσκουμε στο Βιργίλιο, VII, 601-617.

[160] Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, IX, 57: *Οί ὕπατοι εὐχάς ποιησάμενοι τοῖς θεοῖς καί καθήραντες τόν στρατόν, ἐξήεσαν ἐπί τούς πολεμίους*. Ξενοφών, Ελληνικά, III, 4, 3· IV, 7, 2· V, 6, 5. Βλ. στον Ξενοφώντα, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 13 (14), τη σειρά των θυσιών που έκανε ο αρχηγός του σπαρτιατικού στρατού, πριν ξεκινήσει από την πόλη, πριν περάσει τα σύνορα, τις οποίες και επανελάμβανε κάθε πρωί, πριν δώσει διαταγή για την εκκίνηση. Πριν ξεκινήσει ο στόλος, οι Αθηναίοι και οι Ρωμαίοι προσφέρουν θυσίες. Πρβλ. Θουκυδίδη, Ζ, 32 και Τίτο Λίβιο, XXIX, 27.

νυχθημερόν η ιερή φλόγα.[161] Ο ρωμαϊκός στρατός συνοδευόταν πάντα από οιωνοσκόπους· ο ελληνικός στρατός είχε μάντεις.

Ας δούμε το ρωμαϊκό στρατό, την ώρα που ετοιμάζεται για τη μάχη. Ο ύπατος διατάζει να φέρουν ένα ζώο και το χτυπάει με τον πέλεκυ· το ζώο πέφτει· τα εντόσθιά του θα δείξουν τη θέληση των θεών. Ο ιεροσκόπος τα εξετάζει, και, αν τα σημάδια είναι καλά, ο ύπατος δίνει το σήμα για την έναρξη της μάχης. Οι πιο ευνοϊκές συνθήκες, οι πιο ευμενείς περιστάσεις δεν ωφελούν σε τίποτε, αν οι θεοί είναι αντίθετοι στη μάχη. Το βασικό στοιχείο της πολεμικής τέχνης των Ρωμαίων ήταν να μη μάχονται ποτέ παρά τη θέλησή τους, σε στιγμές που οι θεοί ήσαν αντίθετοι. Γι' αυτό και μετέτρεπαν κάθε μέρα το στρατόπεδό τους σε ένα είδος κάστρου.

Ας δούμε τώρα τον ελληνικό στρατό και ας πάρουμε για παράδειγμα τη μάχη των Πλαταιών. Οι Σπαρτιάτες είναι παρατεταγμένοι σε θέση μάχης· έχουν όλοι ένα στεφάνι στο κεφάλι και οι αυλητές παίζουν θρησκευτικούς σκοπούς. Ο βασιλιάς, λίγο πιο πίσω από τις τάξεις των στρατιωτών, σφάζει το θύμα. Αλλά τα σπλάχνα δε δείχνουν καλά σημάδια και η θυσία πρέπει να επαναληφθεί. Δύο, τρία, τέσσερα ζώα σφάζονται διαδοχικά. Ωστόσο, το περσικό ιππικό πλησιάζει, ρίχνει τα βέλη του, σκοτώνει έναν αρκετά μεγάλο αριθμό Σπαρτιατών. Οι Σπαρτιάτες στέκουν ακίνητοι, με την ασπίδα ακουμπισμένη στα πόδια, χωρίς να προφυλάσσονται καν από την επίθεση του εχθρού. Περιμένουν το σήμα των θεών. Επιτέλους τα σημάδια της θυσίας γίνονται ευνοϊκά. Τότε οι Σπαρτιάτες σηκώνουν τις ασπίδες, τραβούν τα ξίφη, μάχονται και νικούν.[162]

Ύστερα από κάθε νίκη πρόσφεραν θυσία· από εκεί προήλθε ο περίφημος θρίαμβος των Ρωμαίων, αν και δε συνηθιζόταν λιγότερο και στους Έλληνες. Αυτό το έθιμο ήταν το επακόλουθο της πίστης ότι όφειλαν τη νίκη στους θεούς της πόλης. Πριν από τη μάχη οι στρατιώτες τους είχαν απευθύνει μια προσευχή, ανάλογη με αυτήν που διαβάζουμε στον Αισχύλο: «ω σεις θεοί, που κατοικείτε και κατέχετε τη χώρα μας, αν τα όπλα μας νικήσουν, αν η πόλη μας σωθεί, σας υπόσχομαι να ποτίσω τους βωμούς σας με το αίμα των προβάτων, να σφάξω ταύρους προς τιμή σας και να γεμίσω τους ιερούς ναούς σας με τα τρόπαια που θα κερδίσει η λόγχη μου».[163] Σύμφωνα με αυτήν την υπόσχεση, ο νικητής όφειλε μια θυσία. Ο στρατός γύριζε πίσω στην πόλη, για να την προσφέρει· πήγαινε στο ναό, σχηματίζοντας μεγάλη πομπή και τραγουδώντας έναν ύμνο, το θρίαμβο,[164]

Στη Ρώμη η τελετή ήταν περίπου ίδια. Ο στρατός σχημάτιζε πομπή και πήγαινε στον κυριότερο ναό της πόλης· οι ιερείς πήγαιναν μπροστά οδηγώντας τα ζώα της θυσίας. Φθάνοντας στο ναό, ο στρατηγός έσφαζε τα ζώα προς τιμή των θεών. Οι στρατιώτες προχωρούσαν με στεφάνια στο κεφάλι, καθώς ταίριαζε σε ιερή τελετή, και έψαλλαν έναν ύμνο, όπως και στην Ελλάδα. Είναι αλήθεια πως ήλθε μια εποχή, όπου οι στρατιώτες δε δίστασαν να αντικαταστήσουν τον ύμνο με τραγούδια του στρατώνα και τσουχτερά πειράγματα προς το στρατηγό τους. Διατήρησαν, ωστόσο, τη συνήθεια να επαναλαμβάνουν κάθε τόσο την

---

[161] Ηρόδοτος, Ι, 19. — Ξενοφών, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 13. — Πλούταρχος, Λυκούργος, 22. Κάθε ελληνικός στρατός είχε μπροστά έναν πυρφόρο που έφερε την ιερή φλόγα (Ξενοφών, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 13. — Ηρόδοτος, Θ, 6. — Πολυδεύκης, Ι, 35. — Ησύχιος, στη λ. Πυρφόρος). Επίσης σε κάθε ρωμαϊκό στρατόπεδο υπήρχε μια εστία αναμμένη (Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, IX, 6). Και οι στρατοί των Ετρούσκων είχαν επίσης τη φωτιά της ιερής εστίας (Πλούταρχος, Ποπλικόλας, 17). Ο Τίτος Λίβιος (II, 12) αναφέρει επίσης accensus ad sacrificium foculus. Και ο ίδιος ο Σύλλας είχε εστία μπροστά από τη σκηνή του (Julius Obsequens, 116).

[162] Ηρόδοτος, Ι, 61-62.

[163] Αισχύλος, Επτά επί Θήβας, 252-260. — Ευριπίδης, Φοίνισσες, 573.

[164] Διόδωρος Σικελιώτης, IV, 5. — Φώτιος: Θρίαμβος, επίσειξις νίκης, πομπή.

αρχαία επωδό, Io triumphe.[165] Αυτή η ιερή επωδός έδωσε το όνομά της σε ολόκληρη την τελετή.

Έτσι, σε καιρό πολέμου, όπως και σε καιρό ειρήνης, η θρησκεία επενέβαινε σε κάθε πράξη. Ήταν πανταχού παρούσα, τύλιγε τον άνθρωπο παντού. Η ψυχή, το σώμα, η ιδιωτική ζωή, η δημόσια ζωή, τα γεύματα, οι εορτές, οι συνελεύσεις, τα δικαστήρια, οι μάχες, όλα βρίσκονταν κάτω από την επιρροή της θρησκείας του κράτους. Ρύθμιζε όλες τις πράξεις του ανθρώπου, απορροφούσε κάθε στιγμή της ζωής του, προσδιόριζε κάθε του συνήθεια. Εξούσιαζε τόσο απόλυτα τα ανθρώπινα πλάσματα, ώστε δεν τους άφηνε κανένα περιθώριο.

Θα σχημάτιζε κανείς μια πολύ λανθασμένη γνώμη για την ανθρώπινη φύση, αν πίστευε ότι αυτή η αρχαία θρησκεία ήταν μια απάτη· κάτι, ας πούμε, σαν κωμωδία. Ο Μοντεσκιέ ισχυρίζεται ότι οι Ρωμαίοι χρησιμοποίησαν τη θρησκεία, για να χαλιναγωγήσουν το λαό. Αλλά ποτέ καμιά θρησκεία δε γεννήθηκε από τέτοια κίνητρα· και οποιαδήποτε θρησκεία έφθασε στο σημείο να επικρατήσει με τέτοια αίτια, δεν επικράτησε για πολύ. Ο Μοντεσκιέ αναφέρει ακόμη ότι οι Ρωμαίοι είχαν υποτάξει τη θρησκεία στο κράτος· αληθεύει μάλλον το αντίθετο· είναι αδύνατο να διαβάσει κανείς έστω και λίγες μόνο σελίδες από τον Τίτο Λίβιο, χωρίς να εντυπωσιασθεί με την εξάρτηση των ανθρώπων από τους θεούς τους. Ούτε οι Ρωμαίοι ούτε οι Έλληνες γνώρισαν ποτέ τις θλιβερές συγκρούσεις μεταξύ θρησκείας και κράτους, που υπήρξαν τόσο συχνές σε άλλες κοινωνίες. Αυτό όμως έχει σαν μοναδική αιτία το γεγονός ότι το κράτος ήταν υπόδουλο στη θρησκεία, όχι γιατί υπήρξε ποτέ κάποιο σώμα ιερέων που επέβαλε την εξουσία του. Το αρχαίο κράτος δεν έπαιρνε διαταγές από κανένα ιερατείο, ήταν απλά και μόνον υποταγμένο στη θρησκεία του. Αυτό το κράτος και αυτή η θρησκεία ήταν τόσο απόλυτα συνυφασμένα, που ήταν αδύνατο όχι μόνον να υπάρξει και η απλή ιδέα κάποιας μεταξύ τους σύγκρουσης αλλά και οποιαδήποτε διάκριση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΙΚΑ

Ο χαρακτήρας της θρησκείας των Αρχαίων δεν είχε το χάρισμα να εξυψώσει την ανθρώπινη νοημοσύνη ως τη σύλληψη του απόλυτου, να ανοίξει λαμπρό δρόμο στο άπληστο πνεύμα και να το οδηγήσει στην αντίληψη του θείου. Αυτή η θρησκεία ήταν ένα κακοσυναρμολογημένο σύνολο από μικροδοξασίες, από μικροσυνήθειες, από λεπτομερή προσήλωση στις τελετουργίες. Δε χρειαζόταν να αναζητήσει κανείς την έννοια· δε χρειαζόταν να σκεφθεί, να εννοήσει. Η λέξη θρησκεία δε σήμαινε αυτό που σημαίνει για μας· με αυτήν τη λέξη εμείς εννοούμε ένα σύνολο δογμάτων, μια θεωρία για το θεό, ένα σύμβολο πίστης πάνω στα μυστήρια που βρίσκονται μέσα μας και ολόγυρά μας· αυτή η ίδια λέξη, στους Αρχαίους, σήμαινε τελετουργίες, τελετές, πράξεις μιας εξωτερικής λατρείας. Η θεωρία δε σήμαινε πολλά· αυτό που είχε σημασία ήταν οι πράξεις· αυτές ήταν υποχρεωτικές και επιβεβλημένες. Η θρησκεία ήταν ένας υλικός δεσμός, μια αλυσίδα που κρατούσε σκλάβο τον άνθρωπο. Ο άνθρωπος την είχε επινοήσει και εκείνη τον κυβερνούσε. Τη φοβόταν και δεν τολμούσε ούτε να λογικευθεί ούτε να συζητήσει ούτε να την κοιτάξει κατά πρόσωπο. Οι θεοί, οι ήρωες, οι

[165] Τίτος Λίβιος, XLV, 39: Diis quoque, non solum hominibus, debetur trium- phus ... Consul proficiscens ad bellum vola in Capitolio nuncupat; victor perpetrate bello, in Capitolio triumphans ad eosdem Deos. quibus vota nuncupavit, mérita dona populi Romani traducit. — Τίτος Λίβιος, V, 23- X, 7. — Βάρρων, De lingua latina, VI, 68. — Πλίνιος, Hist, nat., VII, 56· XXXIII, 7, 36.

νεκροί, ζητούσαν απ' αυτόν μια υλική λατρεία· και τους πλήρωνε την οφειλή του, για να γίνουν φίλοι του, και πιο πολύ, για να μη γίνουν εχθροί του.

Ο άνθρωπος δε βασιζόταν και τόσο στη φιλία τους. Ήταν θεοί φθονεροί, ευέξαπτοι, χωρίς στοργή και καλοσύνη, έτοιμοι να πολεμήσουν τον άνθρωπο.[166] Ούτε οι θεοί αγαπούσαν τον άνθρωπο ούτε ο άνθρωπος αγαπούσε τους θεούς του. Πίστευε στην ύπαρξη τους, αλλά πολλές φορές θα ήθελε να μην υπάρχουν. Φοβόταν ακόμη και τους Εφέστιους ή προγονικούς θεούς του· έτρεμε μήπως τον προδώσουν. Η πιο μεγάλη του έννοια ήταν μήπως προκαλέσει το θυμό αυτών των αόρατων όντων. Σε όλη του τη ζωή προσπαθούσε να τους κατευνάσει, paces Deorum quaerere· την ειρήνη των θεών πορίζεσθαι, λέει ο ποιητής. Πώς όμως να τους ευχαριστήσει; Και ειδικά πώς να βεβαιωθεί ότι τους ευχαριστούσε και ότι τους είχε κερδίσει; Πίστεψαν ότι το βρήκαν, χρησιμοποιώντας ορισμένες συνταγές. Μια ορισμένη προσευχή, αποτελούμενη από ορισμένα λόγια, είχε φέρει το ποθούμενο αποτέλεσμα· χωρίς λοιπόν αμφιβολία είχε εισακουσθεί από το θεό, τον είχε επηρεάσει, είχε αποδειχθεί ισχυρή, πιο ισχυρή από το θεό, εφόσον δεν είχε μπορέσει να της αντισταθεί. Διατήρησαν λοιπόν τα μυστηριώδη και ιερά λόγια αυτής της προσευχής. Πέρασαν από πατέρα σε γιο. Μόλις έμαθαν τη γραφή, τα έγραψαν. Κάθε οικογένεια, τουλάχιστον κάθε θεοσεβής οικογένεια, απέκτησε βιβλίο, όπου ήταν γραμμένες οι συνταγές που είχαν χρησιμοποιήσει οι πρόγονοι και στις οποίες είχαν υποχωρήσει οι θεοί. Ήταν ένα όπλο του ανθρώπου ενάντια στην αστάθεια των θεών του. Δεν έπρεπε όμως να αλλάξουν ούτε μια λέξη ούτε μια συλλαβή ούτε προπαντός το ρυθμό, σύμφωνα με τον οποίο έπρεπε να απαγγελθεί. Γιατί τότε η προσευχή θα έχανε τη δύναμή της και οι θεοί θα έμεναν ελεύθεροι.[167]

Αλλά η συνταγή της προσευχής δεν αρκούσε· υπήρχαν ακόμη οι εξωτερικές πράξεις, των οποίων οι λεπτομέρειες ήταν καθορισμένες με ακρίβεια και αμετάβλητες. Και η παραμικρή κίνηση του θύτη και η παραμικρή λεπτομέρεια της αμφίεσής του ήταν προκαθορισμένες. Απευθυνόμενοι σε έναν ορισμένο θεό, έπρεπε να έχουν καλυμμένο το κεφάλι· σε άλλον, ακάλυπτο το κεφάλι· σε έναν τρίτο, την άκρη της τηβέννου, ριγμένη στον ώμο. Σε ορισμένες τελετές έπρεπε να είναι ξυπόλυτοι. Υπήρχαν προσευχές που, για να έχουν αποτέλεσμα, ο άνθρωπος που τις έλεγε, έπρεπε ευθύς αμέσως να στριφογυρίσει από τα αριστερά προς τα δεξιά. Το είδος του ζώου της θυσίας, το χρώμα του τριχώματος του, ο τρόπος του σφαξίματος, το σχήμα του μαχαιριού, το είδος του ξύλου που μεταχειρίζονταν, για να ψήσουν τις σάρκες, όλα ήταν καθορισμένα, ανάλογα με το θεό, από τη θρησκεία της κάθε οικογένειας ή της κάθε πόλης. Η πιο θερμή προσευχή, η πιο ευλαβική επίκληση της πιο θερμής καρδιάς δεν είχε καμία αξία, αν είχε παραλειφθεί έστω και μια από τις αναρίθμητες τελετουργίες της θυσίας· η θυσία τότε πήγαινε χαμένη. Η παραμικρή παράλειψη μετέτρεπε μια ιερή πράξη σε πράξη ασέβειας. Και η ελάχιστη αλλαγή τάραζε και ανέτρεπε τη θρησκεία της πατρίδας και μετέτρεπε τους προστάτες θεούς σε ισάριθμους αδυσώπητους εχθρούς. Γι' αυτό η Αθήνα ήταν τόσο αυστηρή απέναντι στον ιερέα που θα τολμούσε να κάνει κάποια αλλαγή στις αρχαίες τελετουργίες·[168] γι' αυτό η Σύγκλητος της Ρώμης καθαιρούσε τους υπάτους και τους δικτάτορες που είχαν κάνει κάποιο λάθος κατά τη διάρκεια της θυσίας.

---

[166] Πλούταρχος, Περί εκλελοιπότων χρηστηρίων, 14: *Ἃ ὁρῶσιν ἄνθρωποι μηνύματα δαιμόνων, ἀφοσιούμενοι καί πραΰνοντες, οὕς ἀλάστορας καί παλαμναίους ὀνομάζουσι.*

[167] Για τους αρχαίους ύμνους που εξακολουθούσαν να ψάλλουν οι Έλληνες κατά τις ιεροτελεστίες, 6λ. τον Παυσανία, I, 18· VII, 15 στο τέλος- VII, 21· IX, 27, 29-30. Ο Κικέρων (De legibus, II, 15) παρατηρεί ότι οι ελληνικές πόλεις φρόντιζαν να διατηρούν τους αρχαίους ρυθμούς, antiquum vocum servare modum. Ο Πλάτων (Νόμοι, VII, σσ. 799-800) συμμορφώνεται με τους αρχαίους κανόνες, όταν επιβάλλει να μείνουν αμετάβλητοι οι ύμνοι και οι ρυθμοί. — Στους Ρωμαίους το κείμενο των ευχών προσδιοριζόταν από τελετουργικό. Βλ. Βάρρωνα, De lingua latina, και Κάτωνα, σποραδικά. — Κοϊντιλιανό, I, 11: Sa- Uorum carmina, vix sacerdotibus suis intellecta, mutari veiai religio el consecratis ulendum est.

[168] Δημοσθένης, Κατά Νεαίρας, 116, 117. Ο Βάρρων αναφέρει ορισμένες λέξεις των ιερών βιβλίων που διατηρούνταν στην Αθήνα, των οποίων η γλώσσα ήταν αρχαϊκή (De lingua latina, V, 97). — Για το σεβασμό

Όλες αυτές οι συνταγές και οι τύποι είχαν κληροδοτηθεί από τους προγόνους, οι οποίοι είχαν δοκιμάσει την αποτελεσματικότητά τους. Δε χρειάζονταν νεωτερισμούς. Έπρεπε να βασίζονται στην πείρα των προγόνων· μέγιστη ευσέβεια ήταν η σωστή επανάληψη των πράξεων τους. Δεν είχε σημασία αν άλλαζαν οι δοξασίες· οι δοξασίες μπορούσαν να τροποποιούνται ελεύθερα με το πέρασμα των αιώνων και να παίρνουν χίλιες διαφορετικές μορφές, ανάλογα με τους στοχασμούς των σοφών ή με τη λαϊκή φαντασία. Εκείνο που είχε μεγάλη σημασία ήταν να μην ξεχασθούν οι προσευχές και να μην αλλάξουν οι τελετουργίες. Έτσι κάθε κράτος είχε ένα βιβλίο, όπου όλα αυτά ήταν καταγραμμένα.

Η χρήση των ιερών βιβλίων ήταν γενική στους Έλληνες, στους Ρωμαίους και στους Ετρούσκους.[169] Μερικές φορές το τελετουργικό ήταν γραμμένο πάνω σε ξύλινες δέλτους· άλλοτε πάνω σε ύφασμα· η Αθήνα χάραζε τις τελετουργίες της πάνω σε χάλκινες δέλτους ή σε πέτρινες στήλες, με σκοπό να παραμείνουν άφθαρτες.[170] Η Ρώμη είχε βιβλία των αρχιερέων, βιβλία των οιωνοσκόπων, το βιβλίο των τελετών και τη συλλογή με τα Ικ^ϋαπιε^. Δεν υπήρχε πόλη που να μην έχει τη δική της συλλογή ύμνων προς τιμή των θεών της·[171] τι και αν άλλαζε η γλώσσα μαζί με τις δοξασίες και τα έθιμα; Ο ρυθμός και τα λόγια παρέμεναν αμετάβλητα και στις εορτές εξακολουθούσαν να ψάλλουν τους ίδιους ύμνους, χωρίς πια να τους καταλαβαίνουν.

Αυτά τα βιβλία και αυτοί οι ύμνοι που είχαν γραφεί από τους ιερείς, φυλάσσονταν από τους ίδιους με εξαιρετική φροντίδα. Δεν τα έδειχναν ποτέ σε ξένους. Η αποκάλυψη ενός τελετουργικού ισοδυναμούσε με προδοσία κατά της θρησκείας της πόλης και παράδοση των θεών στους εχθρούς. Για περισσότερη ασφάλεια τα έκρυβαν ακόμη και από τους πολίτες και μόνον οι ιερείς μπορούσαν να τα διαβάσουν.

Γι' αυτούς τους λαούς, ό,τι ήταν παλαιό, ήταν σεβαστό και ιερό. Όταν ένας Ρωμαίος ήθελε να πει ότι κάποιο πράγμα του ήταν αγαπητό, έλεγε: Αυτό είναι για μένα παλαιό. Οι Έλληνες είχαν μια παρόμοια έκφραση.[172] Οι πόλεις έδιναν μεγάλη σημασία στο παρελθόν τους, γιατί σ' αυτό το παρελθόν βρίσκονταν όλα τα αίτια, όπως και όλοι οι κανόνες, της θρησκείας τους. Έπρεπε να διατηρήσουν τις μνήμες, γιατί πάνω στις μνήμες και στις παραδόσεις βασιζόταν ολόκληρη η λατρεία τους. Έτσι η ιστορία είχε για τους Αρχαίους πολύ μεγαλύτερη σημασία από όση έχει για μας. Η ιστορία υπήρχε πολύ πριν από τον Ηρόδοτο και το Θουκυδίδη· γραπτή ή άγραφη, απλή παράδοση ή γραφή, γεννήθηκε μαζί με την ίδρυση της πόλης. Δεν υπήρχε οικισμός, όσο μικρός και άσημος και αν ήταν, ο οποίος να μη διατηρήσει προσεκτικά τις μνήμες των γεγονότων που συνδέθηκαν μαζί του. Δεν ήταν ματαιοδοξία· ήταν θρησκευτική ευλάβεια. Η πόλη πίστευε ότι δεν είχε δικαίωμα να λησμονήσει και το παραμικρό γεγονός· γιατί ολόκληρη η ιστορία της συνδεόταν με τη λατρεία.

Η ιστορία άρχιζε, πράγματι, με την πράξη της ίδρυσης και ανέφερε το ιερό όνομα του ιδρυτή. Συνεχιζόταν με το μύθο των θεών της πόλης, των πολιούχων ηρώων. Ανέφερε τη

των Ελλήνων προς τα αρχαία τελετουργικά, βλέπε ορισμένα περίεργα παραδείγματα του Πλούταρχου (Quest. Gr., 26, 31, 35, 36, 58). Ο Ισοκράτης εκφράζει σωστά την αρχαία ώεα (Αρεοπαγιτικός, 29-30), η οποία εκφράζεται επίσης σε όλο τον Κατά Νεαίρας λόγο του Δημοσθένη.

[169] Παυσανίας, IV, 27. — Πλούταρχος, Προς Κολώτην, 17. — Πλίνιος, Hist, nat., XIII, 21. — Βαλέριος Μάξιμος, I, 1, 3. — Βάρρων, De lingua latina, VI, 16. — Κηνσωρίνος, 17. — Φήστος, στη λ. Rituales.

[170] Πολυδεύκης, VIII, 128: *Δέλτοι χαλκαῖ, αἷς ἦσαν πάλαι ἐντετυπωμένοι οἱ νόμοι οἱ περὶ τῶν ἱερῶν καὶ τῶν πατρίων.* Είναι γνωστό ότι μια από τις αρχαιότερες σημασίες της λέξης νόμος είναι η σημασία του τυπικού της τελετής ή του θρησκευτικού κανόνα. — Λυσίας, Κατά Νικομάχου, 17: *Χρὴ θύειν τὰς θυσίας τὰς ἐκ τῶν κύρβεων καὶ τῶν στηλῶν κατὰ τὰς ἀναγραφάς.*

[171] Ο Αθηναίος (XIV, 68) αναφέρει τους αρχαίους ύμνους των Αθηνών, ο Αιλιανός (II, 39) τους ύμνους των Κρητών, ο Πίνδαρος (Πύθ., V, 134) τους ύμνους της Κυρήνης, ο Πλούταρχος (Θησεύς, 16) τους ύμνους των Βοττιαίων, ο Τάκιτος (Ann., IV, 43) τα vatum carmina, που διατηρούσαν οι Σπαρτιάτες και οι Μεσοήνιοι.

[172] *Πάτριόν ἐστιν ἡμῖν.* Αυτές οι λέξεις επαναλαμβάνονται συχνά από τον Θουκυδίδη και τους Αττικούς ρήτορες.

χρονολογία, την προέλευση, την αιτία κάθε λατρείας και εξηγούσε τις σκοτεινές της τελετουργίες. Διατηρούσε τη μνήμη των θαυμάτων που είχαν κάνει οι θεοί της χώρας και με τα οποία είχαν εκδηλώσει τη δύναμή τους, την καλοσύνη ή το θυμό τους. Στην ιστορία υπήρχε η περιγραφή των τελετών, με τις οποίες οι ιερείς είχαν επιδέξια εξουδετερώσει μια κακή προφητεία ή καταπραΰνει το θυμό των θεών. Εκεί κατέγραφαν ποιες επιδημίες είχαν χτυπήσει την πόλη και με ποιες ιερές συνταγές τις είχαν γιατρέψει· ποια μέρα είχε ανοίξει κάθε ναός και για ποια αιτία είχε καθιερωθεί μια θυσία ή μια γιορτή. Κατέγραφαν εκεί όλα τα γεγονότα που είχαν κάποια σχέση με τη θρησκεία, τις νίκες που μαρτυρούσαν τη συμπαράσταση των θεών και στις οποίες τους είχαν δει να μάχονται, τις ήττες που φανέρωναν το θυμό τους και για τις οποίες είχε χρειασθεί να θεσπίσουν μια εξιλαστήρια θυσία. Όλα αυτά ήσαν γραμμένα για την ενημέρωση και την ευσέβεια των απογόνων. Ολόκληρη η ιστορία ήταν μια χειροπιαστή απόδειξη της ύπαρξης των πατρικών θεών· γιατί τα γεγονότα που περιείχε, αποτελούσαν τον τρόπο που είχαν βρει οι θεοί, για να φανερώσουν την παρουσία τους από αιώνα σε αιώνα. Πολλά απ' αυτά τα γεγονότα γίνονταν ακόμη αφορμή για επετείους, δηλαδή για θυσίες, για εορτές και για ιερούς αγώνες. Η ιστορία της πόλης-κράτους μάθαινε στον πολίτη όλα όσα έπρεπε να πιστεύει και όλα όσα έπρεπε να λατρεύει.

Έτσι, αυτή η ιστορία ήταν επίσης γραμμένη από ιερείς. Η Ρώμη είχε τα χρονικά των αρχιερέων της· οι Σαβίνοι ιερείς, οι Σαμνίτες ιερείς, οι Ετρούσκοι ιερείς είχαν παρόμοια.[173] Στους Έλληνες γνωρίζουμε ότι υπήρχαν βιβλία ή ιερά χρονικά στην Αθήνα, στη Σπάρτη, στους Δελφούς, στη Νάξο, στον Τάραντα.[174] Όταν ο Παυσανίας περιηγήθηκε την Ελλάδα, κατά την εποχή του Αδριανού, οι ιερείς κάθε περιοχής του διηγήθηκαν παλαιές τοπικές ιστορίες· δεν τις είχαν πλάσει με τη φαντασία τους· τις είχαν μάθει από τα χρονικά τους.

Αυτό το είδος της ιστορίας είχε χαρακτήρα εντελώς τοπικό. Άρχιζε με την ίδρυση, γιατί τα προηγούμενα της ίδρυσης γεγονότα δεν είχαν κανένα ενδιαφέρον για την πόλη· γι' αυτόν το λόγο και αγνόησαν τόσο απόλυτα οι Αρχαίοι τις καταγωγές της φυλής τους. Η ιστορία τους ανέφερε μόνο τα γεγονότα που είχαν κάποια σχέση με την πόλη, και αδιαφορούσε για τον υπόλοιπο κόσμο. Κάθε πόλη-κράτος είχε τη δική της ξεχωριστή ιστορία, όπως είχε τη θρησκεία και το ημερολόγιό της.

Πρέπει να έχουμε υπόψη και ότι αυτά τα αρχαία χρονικά ήταν πολύ ξερά και πολύ παράξενα τόσο στο περιεχόμενο, όσο και στη διατύπωση. Δεν ήταν έργα τέχνης, αλλά έργα θρησκευτικά. Αργότερα εμφανίσθηκαν οι συγγραφείς, όπως ο περιγραφικός Ηρόδοτος και ο στοχαστής Θουκυδίδης. Η ιστορία ξέφυγε τότε από τα χέρια των ιερέων και πήρε άλλη μορφή. Δυστυχώς, αυτά τα ωραία και λαμπρά συγγράμματα δε μας παρηγορούν για την απώλεια των παλαιών αρχείων και για όλα όσα θα μαθαίναμε σχετικά με τις δοξασίες και την προσωπική ζωή των Αρχαίων. Αυτά τα ανεκτίμητα ντοκουμέντα που φαίνεται ότι κρατήθηκαν μυστικά, που δε βγήκαν ποτέ μέσα από τα ιερά, από τα οποία δεν κρατούσαν αντίγραφα και που διαβάζονταν μόνον από τους ιερείς, χάθηκαν όλα και δεν απόμειναν παρά κάποιες φευγαλέες αναφορές.

---

[173] Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, II, 49. —Τίτος Αίβιος, X, 33. — Κικέρων, De divin., II, 41· I, 33· II, 23. — Κηνσωρίνος, 12, 17. — Σουητώνιος, Κλαύδ., 42. — Μακρόβιος, I, 12· V, 19. — Σολίνος, II, 9. — Σέρβιος, ad Aeneida, VII, 678· VIII, 398. — Επιστολές Μάρκου Αυρηλίου, IV, 4.

[174] Τα αρχαία χρονικά της Σπάρτης (ώροι, παλαιόταται ἀναγραφαί) ανα- φέρονται από τον Πλούταρχο, Προς Κολώτην, 17· από τον Αθηναίο, XI, 49· από τον Τάκιτο, Ann., IV, 43. Ο Πλούταρχος (Σόλων, 11) αναφέρει τα χρονικά των Δελφών. Ακόμη και οι Μεσσήνιοι είχαν χρονικά (Annales) και γλυπτά μνημεία πάνω σε αρχαίο χαλκό (monumento sculpta aere prisco), αναφερόμενα, όπως έλεγαν, στους χρόνους της δωρικής εισβολής (Τάκιτος, ό.π.). Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, Περί Θουκυδίδου, στ., 5 (έκδ. Reiske, τ. VI, σ. 819). *Ὅσαι διεσώζοντο παρά τοῖς ἐπιχωρίοις μνῆμαι κατά ἔθνη καί κατά πόλεις εἴτ' ἐν ἱεροῖς εἴτ' ἐν βεβήλοις ἀποκείμεναι γραφαί.* — Και ο Πολύβιος επίσης αναφέρει «*δημόσιαι τῶν πόλεων ἀναγραφαί*» (XII, 10).

Είναι αλήθεια ότι αυτές οι αναφορές έχουν μεγάλη αξία για μας. Χωρίς αυτές θα είχαμε ίσως το δικαίωμα να απορρίψουμε όλα όσα διηγούνται για την Αρχαιότητά τους η Ελλάδα και η Ρώμη· όλες αυτές οι διηγήσεις που μας φαίνονται μάλλον απίστευτες, γιατί απέχουν πολύ από τις δικές μας συνήθειες και το δικό μας τρόπο σκέψης και πράξης, θα μπορούσαν να θεωρηθούν σαν αποκυήματα της φαντασίας των ανθρώπων. Οι αναφορές όμως στα αρχαία χρονικά μας δείχνουν τουλάχιστον τον ευλαβικό σεβασμό των Αρχαίων προς την ιστορία τους. Γνωρίζουμε ότι σ' αυτά τα αρχεία καταχωρούσαν τα γεγονότα με θρησκευτική ευλάβεια, κατά τη στιγμή που συνέβαιναν. Σ' αυτά τα ιερά βιβλία κάθε σελίδα ήταν σύγχρονη με το γεγονός που ανέφερε. Αυτά τα ντοκουμέντα ήταν πρακτικά αδύνατο να παραποιηθούν· γιατί οι ιερείς είχαν αναλάβει τη φύλαξη και η θρησκεία είχε κάθε συμφέρον να παραμείνουν αναλλοίωτα. Ακόμη και για τον ποντίφικα που έκανε την καταγραφή, δεν ήταν εύκολο να περιγράψει συνειδητά, γεγονότα αντίθετα προς την αλήθεια. Γιατί πίστευαν πως κάθε γεγονός προερχόταν από τους θεούς, πως απεκάλυπτε τη θέλησή τους, πως έδινε αφορμή στις επερχόμενες γενεές για ευλαβικές μνήμες, ακόμη και για ιερές πράξεις· κάθε γεγονός που είχε σχέση με το κράτος, γινόταν αμέσως ένα κομμάτι της θρησκείας του μέλλοντος. Με τέτοιες δοξασίες καταλαβαίνει κανείς ότι έγιναν πολλά αθέλητα λάθη, σαν αποτέλεσμα της ευπιστίας, της ροπής προς το υπερφυσικό, της πίστης προς τους πατρικούς θεούς· αλλά το ηθελημένο ψέμα είναι μάλλον απίθανο· γιατί θα ήταν ασέβεια· θα παραβίαζε την ιερότητα των χρονικών και θα παραποιούσε τη θρησκεία. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι σ' αυτά τα αρχαία βιβλία, αν όλα δεν ήταν αλήθεια, δεν υπήρχε, ωστόσο, τίποτε που ο ιερέας να μην πίστεψε για αληθινό. Για τον ιστορικό, λοιπόν, που προσπαθεί να φωτίσει τα σκοτάδια αυτών των αρχαίων εποχών, είναι θέμα εμπιστοσύνης το να γνωρίζει ότι, αν έχει να κάνει με ανακρίβειες, δεν έχει να κάνει με απάτες. Αυτές οι ανακρίβειες, έχοντας επιπλέον το προσόν να είναι σύγχρονες των αρχαίων εποχών που μελετάει, μπορούν να του αποκαλύψουν, αν όχι τις λεπτομέρειες των γεγονότων, τουλάχιστον τις ειλικρινείς δοξασίες των ανθρώπων.

Παράλληλα με τα χρονικά που ήταν μια αυθεντική και γραπτή μαρτυρία, υπήρχε επίσης και η προφορική παράδοση της πόλης, που τη διαιώνιζε ο λαός· όχι ασαφής και αδιάφορη παράδοση, όπως είναι οι δικές μας, αλλά παράδοση πολύτιμη για κάθε πόλη, η οποία δεν άλλαζε σύμφωνα με τη φαντασία του καθένα και που κανείς δεν μπορούσε να παραποιήσει· γιατί ήταν ένα μέρος της λατρείας και την αποτελούσαν απαγγελίες και ύμνοι που επαναλαμβάνονταν από χρόνο σε χρόνο κατά τις θρησκευτικές εορτές. Αυτοί οι ιεροί και αναλλοίωτοι ύμνοι κρατούσαν ζωντανές τις μνήμες και διαιώνιζαν την παράδοση.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτή η παράδοση δεν είχε την ακρίβεια των χρονικών. Η επιθυμία τους να δοξάσουν τους θεούς μπορεί να ήταν ισχυρότερη από την αγάπη τους για την αλήθεια. Ωστόσο, έπρεπε τουλάχιστον να είναι η αντανάκλαση των χρονικών και κατά κανόνα να συμφωνεί μαζί τους. Γιατί οι ιερείς που κατέγραφαν τα γεγονότα και διάβαζαν τα χρονικά, ήταν οι ίδιοι που προήδρευαν στις τελετές, κατά τις οποίες ψάλλονταν οι παλαιοί ύμνοι.

Εξάλλου έφθασε μια εποχή, όπου αυτά τα χρονικά αποκαλύφθηκαν· η Ρώμη κατέληξε να δημοσιεύσει τα δικά της· τα χρονικά των άλλων ιταλικών πόλεων έγιναν γνωστά· οι ιερείς των ελληνικών πόλεων δε δίστασαν πλέον να ανακοινώσουν το περιεχόμενο των δικών τους.[175] Αυτά τα αυθεντικά έγγραφα εξετάσθηκαν και μελετήθηκαν. Δημιουργήθηκε σχολή λογίων, από τον Βάρρωνα και τον Βέρριο Φλάκκο ως τον Αύλο Γέλλιο και τον Μακρόβιο.

---

[175] Κικέρων, De oratore, II, 12: Res omnes singulorum annorum mandabat litieris pontifex el proponebal domi ut potestas esset populo cognoscendi. Πρβλ. Σέρβιο, ad Aeneida, 1, 373. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς δηλώνει ότι εγνώριζε τα ιερά βιβλία και τα απόρρητα χρονικά της Ρώμης (XI, 62). Στην Ελλάδα από τους πολύ αρχαίους χρόνους υπήρξαν λογογράφοι, οι οποίοι εξέτασαν και αντέγραψαν τα ιερά βιβλία των πόλεων. Βλ. Διονύσιο τον Αλικαρνασσέα, Περί Θουκυδίδου, στ., 5 (έκδ. Reiske, τ. VI, σ. 819).

Ολόκληρη η αρχαία ιστορία φωτίσθηκε. Διόρθωσαν κάποια λάθη που είχαν εισχωρήσει στην παράδοση και που είχαν επαναλάβει οι ιστορικοί της προηγούμενης εποχής· έμαθαν, για παράδειγμα, ότι ο Πορσήνας είχε καταλάβει τη Ρώμη και ότι το χρυσάφι είχε πληρωθεί στους Γαλάτες.

Άρχισε η εποχή της ιστορικής κριτικής. Είναι λοιπόν αξιοπρόσεκτο ότι αυτή η κριτική, η οποία πήγαινε πίσω ως τις πηγές και μελετούσε τα χρονικά, δε βρήκε τίποτε που να της έδινε το δικαίωμα να απορρίψει το ιστορικό οικοδόμημα που είχαν κατασκευάσει συγγραφείς, όπως ο Ηρόδοτος και ο Τίτος Λίβιος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

Η ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

1) Θρησκευτική εξουσία του βασιλιά

Δεν πρέπει να φανταζόμαστε ότι μια νεοσύστατη πόλη συσκεπτόταν για το είδος της διακυβέρνησης που επρόκειτο να αποκτήσει, ότι αναζητούσε και συζητούσε τους νόμους της, ότι σχεδίαζε τους θεσμούς της. Δε θεσπίσθηκαν έτσι οι νόμοι ούτε καθιερώθηκε έτσι η διακυβέρνηση. Οι πολιτικοί θεσμοί του κράτους γεννήθηκαν μαζί με την πόλη, την ίδια ακριβώς ημέρα· κάθε πολίτης τους κουβαλούσε μέσα του- γιατί το σπέρμα τους υπήρχε μέσα στις δοξασίες και στη θρησκεία κάθε ανθρώπου.

Η θρησκεία απαιτούσε να υπάρχει πάντα ένας ανώτατος ιερέας της εστίας. Δε δεχόταν σύμπραξη στην ιεροσύνη. Η οικογενειακή εστία είχε για αρχιερέα τον πατέρα της οικογένειας- η εστία της κουρίας είχε τον κουρίωνα (curio) ή τον φρατρίαρχο· κάθε φυλή είχε επίσης το θρησκευτικό αρχηγό της, που οι Αθηναίοι ονόμαζαν φυλοβασιλέα. Η θρησκεία της πόλης έπρεπε να έχει επίσης τον αρχιερέα της.

Αυτός ο ιερέας της κοινής εστίας είχε τον τίτλο του βασιλιά. Μερικές φορές του έδιναν και άλλους τίτλους· καθώς ήταν, πρώτα από όλα, ιερέας του πρυτανείου, οι Έλληνες τον ονόμαζαν και πρύτανη· άλλοτε πάλι τον ονόμαζαν άρχοντα. Κάτω από τις διάφορες ονομασίες, βασιλιάς, πρύτανης, άρχοντας, διακρίνουμε πάντα ένα πρόσωπο που είναι προπαντός ο αρχηγός της λατρείας· αυτός διατηρεί την ιερή φλόγα, προσφέρει τη θυσία και απαγγέλλει την προσευχή· αυτός προεδρεύει στα ιερά δείπνα.

Είναι προφανές ότι οι αρχαίοι βασιλείς της Ιταλίας και της Ελλάδας είχαν τη διπλή ιδιότητα του ιερέα και του βασιλιά. Διαβάζουμε στον Αριστοτέλη: «Η φροντίδα των κοινών θυσιών της πόλης ανήκει, σύμφωνα με το θρησκευτικό έθιμο, όχι σε ειδικούς ιερείς αλλά σ' αυτούς τους ανθρώπους που έλκουν την αξία τους από την εστία και που τους ονομάζουν αλλού βασιλείς, αλλού πρυτάνεις και αλλού άρχοντες».[176] Αυτά λέει ο Αριστοτέλης, ο άνθρωπος που γνώρισε καλύτερα από κάθε άλλον τα πολιτικά συστήματα των ελληνικών κρατών. Αυτό το τόσο σαφές απόσπασμα αποδεικνύει καταρχήν ότι οι τρεις λέξεις βασιλιάς, πρύτανης, άρχοντας, υπήρξαν για πολύ καιρό συνώνυμες· αυτό αληθεύει σε τέτοιο σημείο, ώστε ο ιστορικός Χάρων ο Λαμψακηνός, γράφοντας ένα βιβλίο με θέμα τους Λακεδαιμόνιους βασιλείς, να το τιτλοφορήσει: Άρχοντες και πρυτάνεις των Λακεδαιμονίων.[177] Ο ίδιος συγγραφέας λέει ακόμη ότι το πρόσωπο που αποκαλούσαν αδιάκριτα με ένα απ' αυτά τα

[176] Αριστοτέλης, Πολιτικά, VI, 5, 11 (έκδ. Didot, σ. 600) — Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, 11, 65: *Τά καλούμενα πρυτανεῖα ἐστίν ἱερά καί θεραπεύεται πρός τῶν ἐχόντων τό μέγιστον ἐν ταῖς πόλεσι κράτος.*

[177] 493. Σουίδας, στη λ. *Χάρων*.

τρία ονόματα, ίσως και με τα τρία, ήταν ο ιερέας του κράτους και ότι η λατρεία της δημόσιας εστίας αποτελούσε την πηγή της αξίας και της εξουσίας του.

Αυτός ο ιερατικός χαρακτήρας των προϊστορικών βασιλέων τονίζεται καθαρά από τους αρχαίους συγγραφείς. Στον Αισχύλο, οι κόρες του Δαναού απευθύνονται στο βασιλιά του Άργους με τα εξής λόγια: «Εσύ είσαι ο ανώτατος πρύτανης και εσύ φροντίζεις την εστία αυτής της χώρας».[178] Στον Ευριπίδη, ο Ορέστης, ο φονιάς της μητέρας του, λέει στο Μενέλαο: «Σαν γιος του Αγαμέμνονα είναι δίκαιο να βασιλεύσω στο Άργος»· και ο Μενέλαος απαντάει: «Είσαι λοιπόν άξιος, εσύ ο φονιάς, να αγγίξεις τα αγγεία με το νερό του καθαρμού για τις θυσίες; Είσαι άξιος να σφάξεις τα ζώα της θυσίας;»[179] Το κύριο λοιπόν καθήκον του βασιλιά ήταν η εκτέλεση των θρησκευτικών τελετών. Ένας αρχαίος βασιλιάς της Σικυώνας έχασε το αξίωμά του, γιατί, έχοντας μολύνει τα χέρια του με αίμα, δεν ήταν πλέον άξιος να προσφέρει θυσίες.[180] Έχοντας χάσει το αξίωμα του ιερέα, έχανε και το αξίωμα του βασιλιά.

Ο Όμηρος και ο Βιργίλιος μας δείχνουν τους βασιλείς διαρκώς απασχολημένους με ιερές τελετές. Γνωρίζουμε από το Δημοσθένη ότι οι αρχαίοι βασιλείς της Αττικής έκαναν οι ίδιοι όλες τις θυσίες που όριζε η θρησκεία της πόλης· και από τον Ξενοφώντα ότι οι βασιλείς της Σπάρτης ήταν αρχηγοί της θρησκείας των Λακεδαιμονίων.[181] Οι λουκούμωνες των Ετρούσκων ήσαν ταυτόχρονα ηγεμόνες, αρχηγοί του στρατού και ποντίφικες.[182]

Το ίδιο συνέβαινε και με τους βασιλείς της Ρώμης. Η παράδοση τους παρουσιάζει πάντα σαν ιερείς. Πρώτος ήταν ο Ρωμύλος, ο οποίος ήταν «εκπαιδευμένος στην επιστήμη των οιωνών»,[183] και ο οποίος ίδρυσε τη Ρώμη σύμφωνα με το θρησκευτικό τελετουργικό. Δεύτερος ήταν ο Νουμάς· «εκτελούσε», λέει ο Τίτος Λίβιος, «το μεγαλύτερο μέρος των ιερατικών καθηκόντων· πρόβλεψε όμως ότι οι διάδοχοί του, έχοντας πολύ συχνά πολεμικές υποχρεώσεις, δε θα είχαν αρκετό διαθέσιμο χρόνο, για να φροντίζουν τις θυσίες, και όρισε τους Φλαμινίους για αντικαταστάτες των βασιλέων, όταν οι τελευταίοι θα απούσιαζαν από τη Ρώμη». Έτσι, η ρωμαϊκή ιεροσύνη δεν ήταν παρά ένα είδος αναβίωσης της προϊστορικής βασιλείας.[184]

Αυτοί οι βασιλείς-ιερείς ενθρονίζονταν με θρησκευτική τελετή. Ο καινούργιος βασιλιάς, οδηγούμενος στην κορυφή του Καπιτωλίνου λόφου, καθόταν πάνω σε πέτρινο θρόνο, με το πρόσωπο γυρισμένο προς τη μεσημβρία. Αριστερά του καθόταν ένας οιωνοσκόπος, με το κεφάλι σκεπασμένο από ιερές ταινίες και κρατώντας στο χέρι την οιωνοσκοπική του ράβδο. Χάραζε ορισμένες γραμμές στον ουρανό, απήγγελλε μια προσευχή και θέτοντας το χέρι πάνω στο κεφάλι του βασιλιά, παρακαλούσε τους θεούς να δείξουν με κάποιο φανερό σημάδι ότι αυτός ο άρχοντας τους ήταν αρεστός. Ύστερα, μόλις μια αστραπή ή το πέταγμα των πουλιών μαρτυρούσε τη συγκατάθεση των θεών, ο καινούργιος βασιλιάς αναλάμβανε τα καθήκοντά του. Ο Τίτος Λίβιος περιγράφει αυτήν την τελετή στην περίπτωση της ενθρόνισης

---

[178] Αισχύλος, Ικέτιδες, 369 (357). Είναι γνωστή η στενή σχέση που υπήρχε στους Αρχαίους μεταξύ θεάτρου και θρησκείας. Η θεατρική παράσταση ήταν ιεροτελεστία και ο τραγικός ποιητής έπρεπε γενικά να εξυμνήσει κάποιον από τους ιερούς θρύλους της πόλεως. Αυτή είναι και η αιτία που βρίσκουμε στους αρχαίους τραγικούς τόσες παλαιές παραδόσεις και τόσους αρχαίους γλωσσικούς τύπους.

[179] Ευριπίδης, Ορέστης, 1594-1597.

[180] Νικόλ. Δαμασκηνός στα Fragm. Hist. Graec., τ. Ill, σ. 394.

[181] Δημοσθένης, Κατά Νεαίρας, 74-81. — Ξενοφών, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 13-14. — Ηρόδοτος, Ζ, 57. — Αριστοτέλης, Πολιτικά, III, 9, 2: Τά πρός τούς θεούς άποόίόονται δασιλενσι.

[182] Βιργίλιος, Χ, 175. — Τίτος Λίβιος, V, 1. — Κηνσωρίνος, 4.

[183] Κικέρων, De nat. Deor., Ill, 2· De republ., II, 10· De divin., I, 17· II, 38. Βλ. τους στίχους του Εννίου, στον Κικέρωνα, De divin., I, 48. Οι Αρχαίοι παρουσίαζαν το Ρωμύλο όχι με πολεμική ενδυμασία αλλά με ιερατική αμφίεση, με τη ράβδο του οιωνοσκόπου και την τήβεννο που ονόμαζαν τραβέα (tra- bea): Lituo pulcher trabeaque Quirinus (Οβίδιος, Fasti, VI, 375. Πρβλ. Πλίνιο, Hist, nat., IX, 39, 136).

[184] Τίτος Λίβιος, I, 20. — Σέρβιος, ad Aeneida, III, 268: Majorum haec erat consuetudo ul rex esset etiam sacerdos et pontifex.

του Νουμά· ο Διονύσιος βεβαιώνει ότι γινόταν το ίδιο για όλους τους βασιλείς, και ύστερα από τους βασιλείς για τους υπάτους· προσθέτει ότι εξακολουθούσε να τηρείται ακόμη κατά την εποχή του.[185] Ένα τέτοιο έθιμο είχε το λόγο του· καθώς ο βασιλιάς επρόκειτο να είναι ο ανώτατος αρχηγός της θρησκείας και η σωτηρία της πόλεως θα εξαρτιόταν από τις δικές του προσευχές και θυσίες, είχαν ασφαλώς το δικαίωμα να βεβαιωθούν πρώτα ότι αυτός ο βασιλιάς ήταν αποδεκτός από τους θεούς.

Οι Αρχαίοι δε μας πληροφορούν σχετικά με τον τρόπο ανάληψης της εξουσίας από τους βασιλείς της Σπάρτης· μας λένε μόνον ότι γινόταν κάποια θρησκευτική τελετή.[186] Τα παλαιά έθιμα που κράτησαν, όσο κράτησε και η ιστορία της Σπάρτης, μας δείχνουν, ωστόσο, ότι η πόλη ήθελε να είναι απόλυτα βέβαιη πως οι βασιλείς της ήταν αρεστοί στους θεούς. Σχετικά μ' αυτό το θέμα, η πόλη ρωτούσε άμεσα τους θεούς, ζητώντας τους «κάποιο σημάδι, ένα σημεῖον». Ο Πλούταρχος μας λέει σχετικά τα εξής: «Κάθε εννέα χρόνια, οι έφοροι διαλέγουν μια ξάστερη νύχτα χωρίς φεγγάρι και κάθονται σιωπηλοί με τα μάτια καρφωμένα στον ουρανό. Αν δουν ένα αστέρι να διασχίζει από τη μια μεριά ως την άλλη τον ουράνιο θόλο, αυτό σημαίνει ότι οι βασιλείς τους έχουν σφάλει απέναντι στους θεούς. Τους καθαιρούν λοιπόν από το αξίωμά τους, ώσπου να τους αποκαταστήσει και πάλι ένας χρησμός του μαντείου των Δελφών».[187]

2) Πολιτική εξουσία τον βασιλιά

Όπως μέσα στην οικογένεια η εξουσία ήταν συνυφασμένη με την ιεροσύνη και ο πατέρας με την ιδιότητα του θρησκευτικού αρχηγού ήταν ταυτόχρονα αφέντης και δικαστής, έτσι και ο αρχιερέας της πόλης έγινε και πολιτικός αρχηγός. Η κοινή εστία, κατά την έκφραση του Αριστοτέλη[188], του απένειμε το αξίωμα. Αυτή η ταύτιση της ιεροσύνης με την εξουσία δεν πρέπει να μας εκπλήσσει. Τη βρίσκουμε στη γέννηση σχεδόν κάθε κοινωνίας, είτε γιατί στους προϊστορικούς λαούς μόνον η θρησκεία μπορούσε να επιβάλει την υπακοή, είτε γιατί είναι μέσα στην ανθρώπινη φύση να υπακούει μόνο στις πνευματικές αξίες.

Αναφέραμε ήδη την ανάμειξη της θρησκείας της πόλης-κράτους στο κάθε τι. Σε κάθε στιγμή της ζωής του, ο άνθρωπος ένιωθε να εξαρτάται απόλυτα από τους θεούς του και επομένως από τον ιερέα που ήταν τοποθετημένος ανάμεσα σ' εκείνον και σ' αυτούς. Αυτός ο ιερέας φρόντιζε την ιερή φλόγα· η καθημερινή του λατρεία, όπως λέει ο Πίνδαρος, έσωζε καθημερινά την πόλη.[189] Αυτός γνώριζε τις συνταγές των προσευχών, στις οποίες δεν αντιστέκονταν οι θεοί· την ώρα της μάχης, αυτός έσφαζε το θύμα και επέσυρε την προστασία των θεών πάνω στο στράτευμα. Ήταν πολύ φυσικό ένας άνθρωπος οπλισμένος με τέτοια ισχύ να γίνει αποδεκτός και να αναγνωρισθεί σαν αρχηγός. Καθώς η θρησκεία επενέβαινε παντού, στη διακυβέρνηση, στη δικαιοσύνη, στον πόλεμο, ο ιερέας έγινε αναγκαστικά ηγεμόνας, δικαστής και στρατηγός. «Οι βασιλείς της Σπάρτης», λέει ο Αριστοτέλης,[190] «έχουν τρεις ιδιότητες· προσφέρουν τις θυσίες, διοικούν το στράτευμα και απονέμουν δικαιοσύνη». Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς αναφέρει τα ίδια για τους βασιλείς της Ρώμης.

---

[185] Τίτος Λίβιος, I, 18. — Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, II, 6· IV, 80. Από κει ο Πλούταρχος συνοψίζει μια αγόρευση του Τιβέριου Γράκχου και τον εμφανίζει να λέει: *Ἡ γε βασιλεία ταῖς μεγίσταις ἱερουργίαις καθωσίωται πρός τό θεῖον* (Πλούταρχος, Τιβέριος Γράκχος, 15).

[186] Θουκυδίδης, Ε, 16, στο τέλος.

[187] 503. Πλούταρχος, Άγις, 11.

[188] Αριστοτέλης, Πολιτικά, VI, 5, 11. *Ἀπό τῆς κοινῆς ἑστίας ἔχουσι τήν τιμήν.*

[189] Πίνδαρος, Νέμ., XI, 1-5.

[190] Αριστοτέλης, Πολιτικά, III, 9.

Οι βασικοί κανόνες αυτής της μοναρχίας ήταν πολύ απλοί και δε χρειάσθηκε να τους ψάξουν για πολύ- προήλθαν μέσα από τους ίδιους τους κανόνες της λατρείας. Ο ιδρυτής που είχε τοποθετήσει την ιερή εστία, υπήρξε φυσικά και ο πρώτος ιερέας. Στην αρχή, η κληρονομική διαδοχή ήταν ο κανόνας για τη μεταβίβαση της λατρείας· είτε επρόκειτο για οικογενειακή εστία είτε για την εστία του κράτους, η θρησκεία όριζε ότι το καθήκον για τη φροντίδα της έπρεπε πάντα να μεταβιβάζεται από πατέρα σε γιο. Η ιεροσύνη ήταν λοιπόν κληρονομική και μαζί της η εξουσία.[191]

Ένα πολύ γνωστό χαρακτηριστικό της αρχαίας ελληνικής ιστορίας αποδεικνύει με πολύ έντονο τρόπο ότι στην αρχή η βασιλεία ανήκε δικαιωματικά στον άνθρωπο που είχε τοποθετήσει την εστία της πόλης. Γνωρίζουμε ότι ο πληθυσμός των αποικιών της Ιωνίας δεν αποτελείτο από Αθηναίους αλλά ήταν ένα μείγμα από Πελασγούς, Αιολείς, Άβαντες, Καδμείους. Ωστόσο, οι εστίες των καινούργιων πόλεων είχαν όλες τοποθετηθεί από μέλη της θρησκευτικής οικογένειας του Κόδρου. Το αποτέλεσμα ήταν αυτές οι αποικίες, αντί να έχουν βασιλείς από τα δικά τους φύλα, οι Πελασγοί έναν Πελασγό, οι Άβαντες έναν Άβαντα, οι Αιολείς έναν Αιολέα, έδωσαν όλοι τη βασιλεία, και οι δώδεκα πόλεις-οικισμοί, στους Κοδρίδες.[192] Είναι βέβαιο ότι αυτά τα πρόσωπα δεν απέκτησαν την εξουσία με τη βία, γιατί ήταν σχεδόν οι μόνοι Αθηναίοι μέσα σ' αυτό το πολυπληθές συνονθύλευμα. Καθώς όμως ήταν αυτοί που είχαν τοποθετήσει την εστία, σ' αυτούς ανήκε και το καθήκον της φροντίδας της. Η βασιλεία τους προσφέρθηκε, λοιπόν, χωρίς αντίρρηση και παρέμεινε κληρονομικό προνόμιο της οικογένειας. Ο Βάττος είχε ιδρύσει την Κυρήνη στην Αφρική. Οι Βαττιάδες διατήρησαν εκεί για καιρό τη βασιλική εξουσία. Ο Πρώτις είχε ιδρύσει τη Μασσαλία. Οι Πρωτιάδες, από πατέρα σε γιο, εξάσκησαν εκεί την ιεροσύνη και απέκτησαν μεγάλα προνόμια.

Δεν ήταν, λοιπόν, η βία που δημιούργησε βασιλείς και αρχηγούς στις αρχαίες πόλεις. Δε θα ήταν αλήθεια, αν λέγαμε ότι ο πρώτος βασιλιάς ήταν και ο πρώτος στρατιώτης. Η εξουσία ξεκίνησε, όπως ρητά λέει ο Αριστοτέλης, από τη λατρεία της εστίας. Η θρησκεία δημιούργησε το βασιλιά του κράτους, όπως είχε δημιουργήσει τον αρχηγό της οικογένειας. Η πίστη, η αδιαφιλονίκητη και πανίσχυρη πίστη, έλεγε ότι ο κληρονομικός ιερέας της εστίας ήταν ο θεματοφύλακας των ιερών αντικειμένων και ο φύλακας των θεών. Πώς να μην υπακούσει κανείς σε έναν τέτοιον άνθρωπο; Ο βασιλιάς ήταν πλάσμα ιερό· βασιλείς ιεροί, λέει ο Πίνδαρος. Στο πρόσωπό του έβλεπαν, αν όχι ακριβώς έναν θεό, αλλά τουλάχιστον «τον ισχυρότερο άνθρωπο για τον κατευνασμό της οργής των θεών»,[193] τον άνθρωπο, χωρίς τη βοήθεια του οποίου καμιά προσευχή δεν ήταν αποτελεσματική, καμιά θυσία δε γινόταν αποδεκτή.

Αυτή η βασιλεία κατά το ήμισυ θρησκευτική και κατά το υπόλοιπο ήμισυ πολιτική καθιερώθηκε σε όλες τις πόλεις, από την αρχή, χωρίς προσπάθεια από μέρους των βασιλέων, χωρίς αντίσταση από μέρους των υπηκόων. Στο ξεκίνημα των αρχαίων λαών δεν παρατηρούμε τις διακυμάνσεις και τις συγκρούσεις που σημαδεύουν την επίπονη ανάπτυξη της σύγχρονης κοινωνίας. Γνωρίζουμε πόσος χρόνος χρειάσθηκε, μετά την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, για να ξαναβρεθούν οι κανόνες μιας οργανωμένης κοινωνίας. Η Ευρώπη γνώρισε για αιώνες πολλές αναταραχές και είδε πολλά αντικρουόμενα συστήματα να μάχονται για τη διακυβέρνηση των λαών της, και τους λαούς να αρνούνται κάποτε κάθε είδος κοινωνικής οργάνωσης. Τέτοιο θέαμα δεν παρατηρήθηκε ούτε στην αρχαία Ελλάδα ούτε στην αρχαία Ιταλία· η ιστορία τους δεν αρχίζει με συγκρούσεις· οι επαναστάσεις εμφανίσθηκαν πια στο τέλος. Σ' αυτούς τους πληθυσμούς, η κοινωνία εξελίχθηκε αργά,

---

[191] Δεν κάνουμε λόγο εδώ για τους αρχαιότατους χρόνους των πόλεων. Θα δούμε πιο κάτω ότι ήλθε μια εποχή που η διαδοχή έπαυσε να αποτελεί τον κανόνα. Στη Ρώμη η βασιλεία δεν ήταν ποτέ κληρονομική και αυτό προέρχεται από το ότι η Ρώμη είχε χτισθεί σε χρόνο σχετικά πρόσφατο, όταν η βασιλεία είχε παντού χτυπηθεί και εξασθενήσει.

[192] Ηρόδοτος, Α, 142-148. — Παυσανίας, VII, 1-5.

[193] Σοφοκλής, Οιδίπους Τύραννος, 34.

μακρόχρονα, σταδιακά, περνώντας από την οικογένεια στη φυλή και από τη φυλή στην πόλη-κράτος, αλλά χωρίς κραδασμούς και χωρίς συγκρούσεις. Η βασιλεία εγκαθιδρύθηκε έτσι απλά και φυσικά, πρώτα στην οικογένεια και αργότερα στην πόλη. Δεν επινοήθηκε από τη φιλοδοξία κάποιων ανθρώπων· γεννήθηκε από μιαν ανάγκη που ήταν προφανής στα μάτια όλων. Για πολλούς αιώνες, υπήρξε αδιατάρακτη, τιμή μένη και σεβαστή. Οι βασιλείς δεν είχαν ανάγκη από τη δύναμη των όπλων· δεν είχαν ούτε στρατό ούτε χρήμα· αλλά, υποστηριζόμενη από πανίσχυρες δοξασίες, η εξουσία τους ήταν ιερή και απαραβίαστη.

Αργότερα, μια επανάσταση, για την οποία θα μιλήσουμε αλλού, ανέτρεψε τη βασιλεία σε όλες τις πόλεις. Πέφτοντας, όμως, δεν άφησε κανένα αίσθημα μίσους στην ψυχή των ανθρώπων. Το μίσος και η περιφρόνηση που συνοδεύουν συνήθως την πτώση των ισχυρών, δεν την άγγιξαν ποτέ. Έστω και έκπτωτη, διατήρησε το σεβασμό και τη στοργή των ανθρώπων. Στην Ελλάδα μάλιστα παρατηρήθηκε κάτι εντελώς ασυνήθιστο στην ιστορία, δηλαδή το γεγονός ότι σε όσες πόλεις η βασιλική οικογένεια δεν ξεκληρίσθηκε, όχι μόνον δεν εκδιώχθηκε αλλά οι ίδιοι άνθρωποι που της είχαν αφαιρέσει την εξουσία, εξακολούθησαν να τη σέβονται. Στην Έφεσο, στην Κυρήνη, στη Μασσαλία, η έκπτωτη βασιλική οικογένεια εξακολούθησε να περιβάλλεται από το σεβασμό και την εκτίμηση του λαού, διατηρώντας επιπλέον τον τίτλο και τα διάσημα της βασιλείας.[194]

Οι λαοί εγκατέστησαν το δημοκρατικό καθεστώς· αλλά η λέξη βασιλιάς, απέχοντας πολύ από τη βλαστήμια, παρέμεινε ένας τιμητικός τίτλος. Λένε ότι αυτή η λέξη ήταν μισητή και περιφρονημένη· ανεξήγητο λάθος! Οι Ρωμαίοι αποκαλούσαν έτσι τους θεούς στις προσευχές τους. Αν οι άρπαγες της εξουσίας δεν τόλμησαν ποτέ να πάρουν αυτόν τον τίτλο, δε σημαίνει πως ήταν μισητός, σημαίνει μάλλον πως ήταν ιερός.[195] Στην Ελλάδα η μοναρχία αποκαταστάθηκε πολλές φορές στις διάφορες πόλεις· αλλά οι καινούργιοι μονάρχες δεν τόλμησαν να αποκαλέσουν τον εαυτό τους βασιλιά και αρκέσθηκαν να ονομασθούν τύραννοι.[196] Η διαφορά που υπάρχει ανάμεσα σ' αυτούς τους δύο τίτλους, δεν αφορούσε τη μεγαλύτερη ή μικρότερη ηθική αξία που είχε ο μονάρχης· ήταν η θρησκεία, βασικά, που ξεχώριζε τον έναν από τον άλλον. Οι προϊστορικοί βασιλείς εκτελούσαν καθήκοντα ιερέα και η εξουσία τους προερχόταν από την εστία· οι τύραννοι των νεότερων εποχών δεν ήταν παρά πολιτικοί αρχηγοί και μόνον, όφειλαν δε την εξουσία τους στη βία ή στην εκλογή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ

Ο ΑΡΧΩΝ

Η συνύπαρξη της πολιτικής εξουσίας και της ιεροσύνης στο ίδιο πρόσωπο δεν καταργήθηκε μαζί με τη βασιλεία. Η επανάσταση που καθιέρωσε τη δημοκρατία, δε διαχώρισε τα καθήκοντα, η ανάμειξη των οποίων θεωρείτο απόλυτα φυσική και αποτελούσε τότε το θεμελιώδη νόμο της ανθρώπινης κοινωνίας. Ο άρχοντας που αντικατέστησε το βασιλιά, υπήρξε, όπως και εκείνος, ιερέας και ταυτόχρονα πολιτικός αρχηγός.

---

[194] Στράβων, XIV, 1, 3: *Καί ἔτι νῦν οἱ ἐκ τοῦ γένους Ἀνδρόκλου ὀνομάζονται βασιλεῖς, ἔχοντές τινας τιμάς, προεδρίαν ἐν ἀγῶσι καί πορφύραν ἐπίσημον τοῦ βασιλικοῦ γένους, σκίπωνα ἀντί σκήπτρου καί τά ἱερά τῆς Δήμητρος.* — Αθηναίος, XIII, 36, σ. 576.

[195] Τίτος Λίβιος,III, 39: Nec nominis (regii) homines tum pertaesum esse, quippe quo Jovem appellari fas sit, quod sacris etiam ut solemne retentum sit. — Sanctitas regum (Σουητώνιος, Julius, 6).

[196] Κικέρων, De republ., I, 33: Cur enim regem appellem, Jovis Optimi nomine, hominem dominandi cupidum, aut populo oppresso dominantem, non tyrannum potius?

Μερικές φορές αυτός ο ενιαύσιος άρχοντας διατήρησε τον ιερό τίτλο του βασιλιά.[197] Αλλού ονομάσθηκε πρύτανης, τίτλος που δείχνει ποιο ήταν το πρωταρχικό του καθήκον.[198] Σε άλλες πόλεις επικράτησε ο τίτλος του άρχοντα. Στη Θήβα, για παράδειγμα, ο ανώτατος αξιωματούχος ονομάσθηκε έτσι· αλλά σύμφωνα με τον Πλούταρχο, το αξίωμα αυτό λίγο διέφερε από την ιεροσύνη. Αυτός ο άρχοντας κατά τη διάρκεια της θητείας του έπρεπε να φοράει στεφάνι στο κεφάλι,[199] όπως ταίριαζε σε ιερέα· η θρησκεία του απαγόρευε να έχει μακριά μαλλιά και να φοράει επάνω του οποιοδήποτε σιδερένιο αντικείμενο· οι εντολές αυτές τον κάνουν να μοιάζει κάπως με τους Φλαμίνιους των Ρωμαίων. Η πόλη των Πλαταιών είχε επίσης άρχοντα, η θρησκεία μάλιστα όριζε ότι σε όλη τη διάρκεια της θητείας του έπρεπε να είναι ντυμένος στα άσπρα,[200] δηλαδή με το ιερό χρώμα.

Οι άρχοντες της Αθήνας, την ημέρα που άρχιζε η θητεία τους, ανέβαιναν στην ακρόπολη, στεφανωμένοι με μυρτιά και προσέφεραν θυσία στην πολιούχο θεότητα.[201] Επικρατούσε επίσης η συνήθεια να στεφανώνονται με φύλλα κατά την άσκηση των καθηκόντων τους.[202] Είναι λοιπόν βέβαιο ότι η στέψη που έγινε στη συνέχεια και παρέμεινε σύμβολο της εξουσίας, δεν αποτελούσε τότε παρά μόνον ένα θρησκευτικό σύμβολο, έναν εξωτερικό στολισμό που συνόδευε την προσευχή και τη θυσία.[203] Ανάμεσα στους εννέα άρχοντες υπήρχε ένας που ονόμαζαν βασιλιά και ήταν ο θρησκευτικός αρχηγός· καθένας όμως από τους συνεργάτες του είχε να επιτελέσει επίσης κάποιο ιερατικό καθήκον, να προσφέρει κάποια θυσία στους θεούς.[204]

Οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν μια έκφραση για όλους γενικά τους άρχοντες· έλεγαν οί εν τέλει, που σημαίνει στην κυριολεξία αυτοί που είναι εντεταλμένοι, για να προσφέρουν τη θυσία·[205] παλαιά έκφραση που δείχνει πώς εννοούσαν αρχικά τον άρχοντα. Ο Πίνδαρος αναφέρει γι' αυτά τα πρόσωπα ότι με τις προσφορές τους προς την εστία εξασφαλίζουν τη σωτηρία της πόλης.

Στη Ρώμη, η πρώτη πράξη του υπάτου ήταν να προσφέρει θυσία στην αγορά. Τα ζώα της θυσίας είχαν μεταφερθεί στη δημόσια πλατεία· αφού ο ποντίφικας τα έκρινε άξια να θυσιασθούν, ο ύπατος τα έσφαζε με το χέρι του, ενώ ένας κήρυκας επέβαλλε στο πλήθος θρησκευτική σιγή και ένας αυλητής έπαιζε τον ιερό σκοπό.[206] Λίγες ημέρες αργότερα, ο ύπατος πήγαινε στο Λαβίνιο, από όπου κατάγονταν οι πρόγονοι των Ρωμαίων, και πρόσφερε άλλη μια θυσία.

Αν εξετάσουμε λίγο πιο προσεκτικά το χαρακτήρα του άρχοντα στους Αρχαίους, βλέπουμε πόσο λίγο μοιάζει με τους αρχηγούς κρατών στις σύγχρονες κοινωνίες. Ιεροσύνη, δικαιοσύνη και εξουσία συγκεντρώνονται στο ίδιο πρόσωπο. Αντιπροσωπεύει την πόλη-κράτος που είναι μια θρησκευτική όσο και πολιτική συνύπαρξη. Στα χέρια του κρατάει τους οιωνούς, τις τελετουργίες, τις προσευχές, την προστασία των θεών. Ο ύπατος είναι κάτι περισσότερο από άνθρωπος· είναι το ενδιάμεσο μεταξύ ανθρώπου και θεού. Η μοίρα του είναι

---

[197] Στα Μέγαρα, στη Σαμοθράκη. Τίτος Λίβιος, XLV, 5. — Boeckh, Corp. Inscr. Gr., αρ. 1052.

[198] Πίνδαρος, Νέμεα, XI.

[199] Πλούταρχος, Quest. Rom., 40.

[200] Πλούταρχος, Αριστείδης, 21.

[201] Θουκυδίδης, ©, 70. — Απολλόδωρος, απόσπ. 21 (Fragm. Hist. Gr., συλλογή Didot, τ. I, σ. 432).

[202] Δημοσθένης, Κατά Μηδίου, 33. — Αισχίνης, Κατά Τιμάρχου, 19.

[203] Φορούσαν στεφάνι στις χορωδίες και στις πομπές. Πλούταρχος, Νικίας, 3· Φωκίων, 37. — Κικέρων, In Verr., IV, 50.

[204] Πολυδεύκης, VIII. — Λυσίας, Περί της Ευάνδρου δοκιμασίας, 6-8. — Δημοσθένης, Κατά Νεαίρας, 74-79. — Λυκούργος (έκδ. Didot), τ. II, σ. 362. — Λυσίας, Κατά Ανδοκίδου, 4.

[205] Η έκφραση οί έν τέλει ή τά τέλη χρησιμοποιείται για τον ορισμό των αρχόντων της Σπάρτης, όπως και της Αθήνας. Θουκυδίδης, Α, 58· Β, 10· Γ, 36- Δ, 65- Ζ, 88. — Ξενοφών, Αγησίλαος, I, 36· Ελληνικά, VI, 4, 1. Πρβλ. Ηρόδοτο, Α, 133· III, 18. — Αισχύλο, Πέρσες, 204· Αγαμέμνων, 1202. — Ευριπίδη, Τραχίνιες, 238.

[206] Κικέρων, De lege agr., II, 34. — Τίτος Λίβιος, XXI, 63· IX, 8· XLI, 10. — Μακρόβιος, Saturnalia, III, 3.

συνδεδεμένη με τη μοίρα της πολιτείας· είναι κάτι σαν προστατευτικό πνεύμα του κράτους. Ο θάνατος ενός υπάτου εξολοθρεύει τη δημοκρατία.[207] Όταν ο ύπατος Κλαύδιος Νέρων εγκαταλείπει το στρατό του, για να τρέξει σε βοήθεια του συνεργάτη του, ο Τίτος Λίβιος μας δείχνει πόσο ανησύχησε η Ρώμη για την τύχη αυτού του στρατού- είναι γιατί, στερημένος από τον αρχηγό του, ο στρατός έχει ταυτόχρονα στερηθεί την ουράνια προστασία· μαζί με τον ύπατο έφυγαν οι οιωνοί, δηλαδή η θρησκεία και οι θεοί.[208]

Τα άλλα ρωμαϊκά αξιώματα που υπήρξαν, κατά κάποιον τρόπο, αποκολληθέντα σε διαδοχικά στάδια μέλη της υπατείας, συγκέντρωσαν, όπως και εκείνη, ιερατικά και πολιτικά καθήκοντα. Σε ορισμένες ημέρες, έβλεπαν τον τιμητή με στεφάνι στο κεφάλι να προσφέρει θυσία στο όνομα του κράτους και να σφάζει ο ίδιος το θύμα. Οι πραίτορες και οι αγορανόμοι προΐσταντο σε θρησκευτικές τελετές.[209] Δεν υπήρχε αξιωματούχος που να μη χρειάζεται να εκτελέσει κάποια ιερή πράξη· γιατί οι Αρχαίοι πίστευαν ότι κάθε εξουσία έπρεπε να συνδέεται κάπως με τη θρησκεία. Οι δήμαρχοι ήταν οι μόνοι που δεν είχαν να εκτελέσουν κανένα θρησκευτικό καθήκον· αυτούς όμως δεν τους θεωρούσαν πραγματικούς αξιωματούχους. Θα δούμε πιο κάτω ότι η εξουσία τους ήταν εντελώς ιδιάζουσα.

Ο ιερατικός χαρακτήρας του άρχοντα διαγράφεται καθαρά από τον τρόπο της εκλογής του. Φαίνεται πως κατά την αντίληψη των Αρχαίων η ψήφος των ανθρώπων δεν ήταν αρκετή για να καθορίσει τον αρχηγό του κράτους. Όσο διαρκούσε η προϊστορική βασιλεία, θεωρήθηκε φυσικό ο αρχηγός αυτός να καθορίζεται από τη γέννηση σύμφωνα με το θρησκευτικό νόμο που όριζε ότι ο γιος πρέπει να διαδέχεται τον πατέρα σε κάθε ιερατικό αξίωμα· η καταγωγή φαίνεται πως ήταν αρκετή απόδειξη της θέλησης των θεών. Όταν οι επαναστάσεις κατάργησαν παντού τη βασιλεία, οι άνθρωποι αναζήτησαν έναν τρόπο εκλογής αρεστό στους θεούς, αντικαθιστώντας έτσι το κληρονομικό δικαίωμα. Οι Αθηναίοι, όπως και πολλοί άλλοι Έλληνες, δε βρήκαν καλύτερο τρόπο από την κλήρωση. Είναι όμως σημαντικό να μη σχηματίσουμε λανθασμένη ιδέα αυτής της μεθόδου, η οποία χρησίμευσε σαν πρόσχημα, για να κατηγορήσουν την Αθηναϊκή Δημοκρατία· και γι' αυτόν το λόγο πρέπει να εμβαθύνουμε στη σκέψη των Αρχαίων. Γι' αυτούς ο κλήρος δεν ήταν η τύχη· ο κλήρος ήταν η θέληση των θεών. Όπως κατέφευγαν στους ναούς, για να ανακαλύψουν τα σημάδια των άνωθεν εντολών, έτσι και η πόλη κατέφευγε στον κλήρο, για να εκλέξει τον άρχοντά της. Ήταν πεπεισμένοι ότι οι θεοί έδειχναν τον πιο άξιο, βοηθώντας να βγει το όνομά του από την κληρωτίδα. Ο Πλάτων εξέφραζε τη σκέψη τους, όταν έλεγε «ο άνθρωπος, τον οποίο υπέδειξε ο κλήρος, λέμε ότι είναι αγαπητός στους θεούς και το βρίσκουμε δίκαιο να κυβερνήσει. Για κάθε αξίωμα που έχει σχέση με ιερά πράγματα, αφήνουμε στους θεούς τη φροντίδα να διαλέξουν αυτούς που τους είναι αρεστοί, και έτσι καταφεύγουμε στον κλήρο». Η πόλη πίστευε ότι με τον τρόπο αυτό αποκτούσε τους άρχοντές της από τους θεούς.[210]

---

[207] Τίτος Λίβιος, XXVII, 40.

[208] Τίτος Λίβιος, XXVII, 44: Castra relicta sine imperio, sine auspicio.

[209] Βάρρων, De lingua latina, VI, 54. — Αθηναίος, XIV, 79.

[210] Πλάτων, Νόμοι, III, σ. 690· VI, σ. 759. Οι νεότεροι ιστορικοί συμπεραίνουν ότι η εκλογή με κλήρωση ήταν εφεύρεση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας και ότι παλαιότερα οι άρχοντες εκλέγονταν με χειροτονία. Αλλά αυτό είναι μια υπόθεση που δεν επιβεβαιώνεται από καμιά μαρτυρία. Τα κείμενα αντιθέτως παρουσιάζουν την εκλογή διά κλήρου (*κλῆρος, τῷ κυάμῳ λαχεῖν*) σαν αρχαιότατη. Ο Πλούταρχος που έγραψε το βίο του Περικλεούς με βάση τους συγχρόνους του ιστορικούς, όπως ο Στησίμβροτος, λέει ότι ο Περικλής δεν έγινε ποτέ άρχοντας, γιατί αυτό το αξίωμα δινόταν με κλήρο *ἐκ παλαιοῦ* (Πλούταρχος, Περικλής, 9). Ο Δημήτριος ο Φαληρέας, ο οποίος έγραψε για τη νομοθεσία των Αθηνών και ειδικά για το αξίωμα του άρχοντα, έλεγε ρητά ότι ο Αριστείδης έγινε άρχοντας με κλήρωση (Δημήτριος, στον Πλούταρχο, Αριστείδης, 1). Είναι αλήθεια ότι ο Ιδομενεύς ο Λαμψακηνός, μεταγενέστερος συγγραφέας, έλεγε ότι ο Αριστείδης πήρε αυτό το αξίωμα *ἑλομένων Ἀθηναίων*. Αλλά ο Πλούταρχος που αναφέρει αυτήν τη μαρτυρία, προσθέτει ότι, αν είναι αληθινή, σημαίνει ότι οι Αθηναίοι έκαναν εξαίρεση εξαιτίας της μεγάλης αξίας του Αριστείδη. Ο Ηρόδοτος, Ζ, 109, βεβαιώνει ότι κατά την εποχή της μάχης του Μαραθώνα, οι εννέα άρχοντες, μαζί τους και ο

Με διαφορετικές διαδικασίες αλλά με την ίδια βασική σκέψη το ίδιο γινόταν και στη Ρώμη. Η υπόδειξη του υπάτου δεν έπρεπε να ανήκει στους ανθρώπους. Η θέληση ή η απερισκεψία του λαού δεν αρκούσε για να υποδείξει νόμιμα τον άρχοντα. Να λοιπόν με ποιον τρόπο γινόταν η επιλογή του υπάτου. Είναι εντεταλμένος αξιωματούχος, δηλαδή ένας άνθρωπος που κατείχε ήδη την ιεροσύνη και τους οιωνούς, διάλεγε από τις ευοίωνες ημέρες αυτήν που ήταν η πιο κατάλληλη για την εκλογή. Κατά τη διάρκεια της προηγούμενης νύχτας ξαγρυπνούσε στο ύπαιθρο με τα μάτια καρφωμένα στον ουρανό, παρατηρώντας τα σημάδια που έστελναν οι θεοί, ενώ συγχρόνως έλεγε μέσα του τα ονόματα ορισμένων υποψηφίων για το αξίωμα. Αν οι οιωνοί ήταν ευνοϊκοί, σήμαινε πως οι θεοί ενέκριναν αυτούς τους υποψήφιους. Την επομένη, ο λαός συγκεντρωνόταν στο Πεδίο του Άρεως· το ίδιο πρόσωπο που είχε συμβουλευθεί τους θεούς, προήδρευε στη συνέλευση. Ο αξιωματούχος φώναζε τα ονόματα των υποψηφίων που ευνοούσαν οι οιωνοί- αν ανάμεσα στους υποψήφιους υπήρχε κάποιος, για τον οποίον οι οιωνοί δεν υπήρξαν ευνοϊκοί, παρέλειπε να φωνάξει το όνομά του. Ο λαός ψήφιζε μόνον για τα ονόματα που είχαν αναφερθεί από τον πρόεδρο.[211] Αν ο πρόεδρος φώναζε μόνο δύο υποψήφιους, ο λαός ψήφιζε αναγκαστικά αυτούς τους δύο· αν φώναζε τρία ονόματα, ο λαός διάλεγε δύο από τους τρεις. Η συνέλευση δεν είχε ποτέ το δικαίωμα να ψηφίσει άλλους απ' αυτούς που είχε υποδείξει ο πρόεδρος- γιατί μόνον γι' αυτούς οι οιωνοί υπήρξαν ευνοϊκοί και είχαν εξασφαλισμένη τη συγκατάθεση των θεών.[212]

πολέμαρχος, εκλέγονταν με κλήρωση. Ο Δημοσθένης (Προς Λεπτίνην, 90) αναφέρει κάποιο νόμο, από τον οποίο φαίνεται ότι ήδη κατά την εποχή του Σόλωνα οι άρχοντες εκλέγονταν με κλήρωση. Τέλος ο Παυσανίας (IV, 5) αφήνει να εννοηθεί ότι η ετήσια με κλήρωση αρχοντεία αντικατέστησε αμέσως τη δεκαετή αρχοντεία, δηλαδή κατά το 683 π.Χ. Είναι αλήθεια ότι ο Σόλων «*ἡρέθη ἄρχων*», ίσως και ο Αριστείδης. Αλλά δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία ότι υπήρξε πράγματι σύστημα εκλογής. Το σύστημα της κλήρωσης φαίνεται ότι ήταν τόσο αρχαίο, όσο και η αρχοντεία· και αυτό πρέπει να πιστεύουμε, εφόσον δεν υπάρχει καμία αντίθετη μαρτυρία. Εξάλλου δεν ήταν ένα σύστημα δημοκρατικό. Ο Δημήτριος Φαληρέας λέει ότι κατά την εποχή του Αριστείδη η κλήρωση γινόταν *ἐκ τῶν γενῶν τῶν τά μέγιστα τιμήματα ἐχόντων*. Πριν από το Σόλωνα η κλήρωση γινόταν μεταξύ των Ευπατριδών. Αλλά κατά την εποχή του Λυσία και του Δημοσθένη έβαζαν στην κληρωτίδα τα ονόματα όλων των πολιτών (Δυσίας, Περί του αδυνάτου, 13· Κατά Ανδοκίδου, 4. — Ισοκράτης, Περί άντιδόσεως, 150). Δε γνωρίζουμε καλά τους κανόνες αυτής της κλήρωσης, η οποία εξάλλου είχε ανατεθεί στους εν ενεργεία θεσμοθέτες. Εκείνο που είναι βέβαιο, είναι ότι σε καμιά εποχή οι μαρτυρίες των συγγραφέων δεν αναφέρουν το σύστημα της χειροτονίας για τους εννέα άρχοντες. Αξίζει να σημειώσουμε ότι, όταν επεκράτησε η δημοκρατία, διόρισε στρατηγούς και τους έδωσε κάθε εξουσία. Γι' αυτούς τους αρχηγούς δε σκέφθηκε να εφαρμόσει την κλήρωση αλλά προτίμησε να τους εκλέγει με ψηφοφορία. Έτσι λοιπόν με κλήρο εκλέγονταν οι άρχοντες των αριστοκρατικών χρόνων, με εκλογή δε οι άρχοντες των μεταγενέστερων δημοκρατικών χρόνων.

[211] Βαλέριος Μάξιμος, I, 1, 3. — Πλούταρχος, Μάρκελλος, 5. — Τίτος Λίβιος, IV, 7.

[212] Αυτοί οι κανονισμοί του αρχαίου δημοσίου δικαίου της Ρώμης, που έπεσαν σε αχρηστία κατά τα τελευταία χρόνια της δημοκρατίας, επιβεβαιώνονται από τα κείμενα πολλών συγγραφέων. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, IV, 84, λέει ότι ο λαός εψήφιζε μόνο τα ονόματα που πρότεινε ο πρόεδρος της συνέλευσης: *Ὁ Λουκρήτιος ἄνδρας αἱρεῖται δύο, Βροῦτον καί Κολλατῖνον, καί ὁ δήμος καλούμενος κατά λόχους ἐπεκύρωσε τοῖς ἀνδράσι τήν ἀρχήν*. Αν ορισμένες εκατονταρχίες (λόχοι) ψήφιζαν άλλα ονόματα, ο πρόεδρος είχε δικαίωμα να αγνοήσει αυτές τις ψήφους. Τίτος Λίβιος, III, 21: Cónsules edicunt ne quis L. Quinctium consulem faceret; si quis fecisset, se id suffragium non observaturos. Τίτος Λίβιος, VII, 22: Cónsules ... rationem ejus se habituros negabant. Αυτό το τελευταίο γεγονός συνέβη κατά το έτος 352 π.Χ. και η αφήγηση του Τίτου Λίβιου δείχνει ότι σ' αυτήν την περίπτωση η εξουσία του προέδρου είχε εντελώς παραγνωρισθεί από το λαό. Το δικαίωμά του, το οποίο στο εξής έπαυσε να υπάρχει, δεν καταργήθηκε πάντως νόμιμα και πολλοί ύπατοι στα επόμενα χρόνια τόλμησαν να το επικαλεσθούν. Α. Γέλλιος, VI, 9: Fulvium pro tribu aedilem curulem renuntiaverunt; ut aedilis qui comitia habebat, negat accipere. Εδώ ο πρόεδρος, ο οποίος είναι απλός αγορανόμος, αρνείται ν' αποδεχθεί και να καταμετρήσει τις ψήφους. Άλλοτε ο ύπατος Πόρκιος δηλώνει ότι δε θα δεχθεί κάποιον ορισμένο υποψήφιο: Non accipere nomen ejus (Τίτος Λίβιος, XXXIX, 39). Ο Βαλέριος Μάξιμος. III, 8, 3, διηγείται ότι κατά την έναρξη της συνέλευσης ο πρόεδρος Γάιος Πείσων ρωτήθηκε αν θα δεχόταν, σε περίπτωση που ο λαός ψήφιζε τον Λόλλιο Παλικανό, να τον ανακηρύξει σαν εκλεγέντα. Ο Πείσων απάντησε ότι δε θα τον ανακηρύξει, non renuntiabo, και η συνέλευση εψήφισε υπέρ κάποιου άλλου

Αυτός ο τρόπος εκλογής που τηρήθηκε σχολαστικά κατά τους πρώτους αιώνες της δημοκρατίας, εξηγεί ορισμένα χαρακτηριστικά της Ρωμαϊκής Ιστορίας, τα οποία αρχικά μας εκπλήσσουν. Βλέπουμε, για παράδειγμα, αρκετά συχνά σύσσωμο το λαό να επιθυμεί την ανάθεση του αξιώματος σε δύο ανθρώπους, τους οποίους δεν μπορεί να εκλέξει· γιατί ο πρόεδρος δε συμβουλεύθηκε τους οιωνούς γι' αυτούς τους δύο ή γιατί οι οιωνοί δεν υπήρξαν ευνοϊκοί. Αντίθετα, βλέπουμε συχνά το λαό να ψηφίζει δύο ανθρώπους που του είναι μισητοί·[213] γιατί ο πρόεδρος φώναξε δύο μόνον ονόματα. Χρειάσθηκε λοιπόν να ψηφίσουν αυτούς τους δύο, γιατί η ψήφος δεν εκφράζεται με ένα ναι ή ένα όχι· κάθε ψήφος πρέπει να περιέχει δύο κύρια ονόματα, χωρίς τη δυνατότητα να γραφούν άλλα, πλην αυτών που είχαν υποδειχθεί. Ο λαός, στον οποίο παρουσιάζουν δύο μισητούς υποψήφιους, μπορεί βέβαια να δείξει την οργή του αποχωρώντας, χωρίς να ψηφίσει· θα υπάρχουν όμως πάντα εντός των τειχών αρκετοί πολίτες, για να γίνει μια ψηφοφορία.[214]

Βλέπουμε έτσι το μέγεθος της εξουσίας του προέδρου των συνελεύσεων και δεν απορούμε πλέον για την έκφραση creat consules, που δεν την απέδιδαν στο λαό, αλλά στον πρόεδρο των συνελεύσεων. Αυτός, πράγματι, και όχι ο λαός, δημιουργούσε τους υπάτους, γιατί αυτός έκανε την αποκάλυψη της θέλησης των θεών. Αν δε δημιουργούσε ακριβώς ο ίδιος τους υπάτους, οι θεοί, ωστόσο, τους δημιουργούσαν με τη δική του συμβολή.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτό το είδος της διαδικασίας ήταν προς όφελος της ρωμαϊκής αριστοκρατίας· θα ήταν όμως λάθος, αν βλέπαμε μόνο μια απάτη που επινοήθηκε από την ίδια. Μια τέτοια πανουργία δεν ταιριάζει στην εποχή που ο άνθρωπος πίστευε σ' αυτήν τη θρησκεία. Από πολιτική άποψη ήταν στην αρχή άχρηστη, αφού οι πατρίκιοι είχαν τότε την πλειοψηφία. Θα μπορούσε μάλιστα να γυρίσει εναντίον τους, εφόσον έδιναν σε έναν άνθρωπο τέτοια υπέρμετρη εξουσία. Η μόνη εξήγηση που μπορούμε να δώσουμε γι' αυτά τα έθιμα, ή μάλλον γι' αυτές τις τελετουργίες της εκλογής, είναι ότι όλοι πίστευαν ειλικρινά πως η εκλογή του άρχοντα δεν ανήκε στο λαό αλλά στους θεούς. Ο άνθρωπος που θα ήταν υπεύθυνος για τη θρησκεία και την ευημερία του κράτους, έπρεπε να υποδειχθεί από το θείο λόγο.

Πρωταρχικός κανόνας για την εκλογή του άρχοντα ήταν αυτός που αναφέρει ο Κικέρων: «Πρέπει να εκλεγεί σύμφωνα με το τελετουργικό».[215] Αν ύστερα από πολλούς μήνες κατήγγελλε κάποιος στη Σύγκλητο ότι κατά την εκλογή είχαν παραλειφθεί ή δεν είχαν σωστά εκτελεσθεί ορισμένες τελετουργίες, η Σύγκλητος ζητούσε από τους υπάτους να παραιτηθούν, και εκείνοι υπάκουαν. Υπάρχουν πολλά τέτοια παραδείγματα· έστω και αν σε δύο τρεις περιπτώσεις η Σύγκλητος βρήκε ένα πρόσχημα για να απαλλαγεί από έναν ανάξιο ή ανέντιμο ύπατο, τις περισσότερες φορές δεν είναι δυνατό να της αποδώσουμε άλλη πρόθεση από την υπερβολική προσήλωση στη θρησκεία.

Είναι αλήθεια πως, όταν ο κλήρος στην Αθήνα ή οι οιωνοί στη Ρώμη είχαν πια υποδείξει τον άρχοντα ή τον ύπατο, υπήρχε ένα είδος δοκιμασίας, για να βεβαιωθούν ότι ο νεοεκλεγείς είχε πράγματι τα προσόντα.[216] Αλλά η φύση αυτής της δοκιμασίας μας δείχνει αυτό που ζητούσε να βρει η αρχαία πόλη στον αρχηγό της· δεν αναζητούσε τον πιο θαρραλέο στη

υποψηφίου. Ο Βελλήιος (II, 92) αναφέρει έναν πρόεδρο συνέλευσης, ο οποίος απαγόρευσε σε κάποιον υποψήφιο να εκτεθεί, profiteri vetuit· επειδή όμως εκείνος επέμενε, ο πρόεδρος του δήλωσε ότι, και αν ακόμα εκλεγεί με παμψηφία, δε θα τον ανακηρύξει. Η ανακήρυξη, λοιπόν, αυτή από τον πρόεδρο, ή renuntiatio, ήταν απαραίτητη και χωρίς αυτήν η εκλογή ήταν άκυρη.

[213] Τίτος Λίβιος, II, 42· II, 43. — Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, VIII, 87.

[214] Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς μας δίνει (VIII, 82) μαζί με τον Τίτο Λίβιο (II, 64) δύο παραδείγματα.

[215] Κικέρων, De legibus, III, 3: Auspicia patrum sunto, ollique ex se produnto qui comitiatu creare cónsules rite possint. Είναι γνωστό ότι ο Κικέρων σ' αυτό το σύγγραμμα αναφέρει και εξηγεί τους νόμους της Ρώμης.

[216] *Δοκιμασία ἤ ἀνάκρισις ἀρχόντων*. Τα διάφορα ερωτήματα αυτής της εξέτασης τα απαριθμεί ο Δείναρχος, Κατά Αριστογείτονος, 17-18 και ο Πολυδεύκης, VIII, 85-86. Πρβλ. Λυκούργο, απόσπ. 24 και Αρποκρατίωνα, στη λ. "Ερκειος.

μάχη, τον πιο ικανό ή τον πιο δίκαιο στην ειρήνη, αλλά τον πιο αγαπητό στους θεούς. Η αθηναϊκή Βουλή ρωτούσε πράγματι τον νεοεκλεγέντα αν διέθετε Εφέστιο θεό,[217] αν ήταν μέλος μιας φρατρίας, αν είχε οικογενειακό τάφο και αν εκτελούσε όλα του τα καθήκοντα προς τους νεκρούς.[218] Γιατί αυτό το ερωτηματολόγιο; Διότι αυτός που δεν είχε οικογενειακή λατρεία, δεν μπορούσε να πάρει μέρος στην εθνική λατρεία και δεν ήταν άξιος να προσφέρει θυσίες στο όνομα της πόλης. Αυτός που παραμελούσε τη λατρεία των νεκρών του, ήταν εκτεθειμένος στο φοβερό τους θυμό και κατατρεγμένος από αόρατους εχθρούς. Το κράτος δε θα τολμούσε ποτέ να εμπιστευθεί την τύχη του σε έναν τέτοιον άνθρωπο. Ήθελε ο νέος άρχοντας να προέρχεται, κατά την έκφραση του Πλάτωνα, από καθαρή οικογένεια.[219] Κι αυτό, γιατί, αν κάποιος πρόγονός του είχε προσβάλει κατά οποιονδήποτε τρόπο τη θρησκεία, η εστία της οικογένειας ήταν για πάντα μολυσμένη και οι απόγονοι μισητοί στους θεούς. Τέτοιες ήταν οι κυριότερες ερωτήσεις που έκαναν στο μελλοντικό άρχοντα. Φαίνεται ότι δεν τους απασχολούσε ούτε ο χαρακτήρας ούτε η εξυπνάδα του. Ήθελαν κυρίως να βεβαιωθούν ότι ήταν άξιος να εκτελέσει τα ιερατικά του καθήκοντα και ότι στα χέρια του δε θα κινδύνευε η θρησκεία.

Αυτό το είδος της δοκιμασίας φαίνεται ότι συνηθιζόταν και στη Ρώμη. Είναι αλήθεια ότι δεν έχουμε καμιά πληροφορία για τις ερωτήσεις, στις οποίες εκαλείτο να απαντήσει ο ύπατος· γνωρίζουμε, όμως, πως η εξέταση γινόταν από τους ποντίφικες, και μπορούμε να συμπεράνουμε ότι είχε άμεση σχέση με τη θρησκευτική ικανότητα του άρχοντα.[220]

ΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΔΕΚΑΤΟ

Ο ΝΟΜΟΣ

Στους Έλληνες και στους Ρωμαίους, όπως και στους Ινδούς, ο νόμος υπήρξε αρχικά ένα κομμάτι της θρησκείας. Οι αρχαίοι κώδικες των πόλεων αποτελούσαν ένα σύνολο από τελετουργικά, λειτουργικούς κανόνες, προσευχές, μαζί με νομικές διατάξεις. Οι κανόνες του οικογενειακού και του κληρονομικού δικαίου ήταν διασπαρμένοι ανάμεσα σε κανόνες που αναφέρονταν στις θυσίες, στην ταφή και στη λατρεία των νεκρών.

Ό,τι μας έχει απομείνει από τους αρχαίους νόμους της Ρώμης, τους οποίους αποκαλούσαν βασιλικούς νόμους, αφορά τόσο τη λατρεία, όσο και τις σχέσεις του δημόσιου βίου. Ένας απ' αυτούς τους νόμους απαγόρευε στην ένοχη γυναίκα να πλησιάσει στους βωμούς· ένας άλλος απαγόρευε την παρουσίαση ορισμένων φαγητών στα ιερά δείπνα, ένας τρίτος υπαγόρευε τις θρησκευτικές τελετές που έπρεπε να κάνει ένας νικητής στρατηγός, γυρίζοντας πίσω στην πατρίδα. Ο κώδικας της Δωδεκαδέλτου, αν και πολύ νεότερος, εξακολουθούσε να περιέχει λεπτομερείς υποδείξεις πάνω στις θρησκευτικές τελετουργίες της ταφής. Το έργο του Σόλωνα ήταν ταυτόχρονα νομικός κώδικας, σύνταγμα και τελετουργικό· εκεί

---

[217] *Εἰ φράτορές εἰσιν αὐτῷ καί βωμοί Διός ἑρκείου καί Ἀπόλλωνος πατρῴου* (Δείναρχος στον Αρποκρατίωνα). *Εἰ Ἀπόλλων ἐστίν αὐτοῖς πατρῷος καί Ζεύς ἕρκειος* (Πολυδεύκης, VIII, 85).

[218] *Εἰ ἠρία πατρῷά ἐστι* (Δείναρχος, Κατά Αριστογείτονος, 17-18). Ρωτούσαν επίσης τον άρχοντα αν είχε πάρει μέρος σε όλες τις εκστρατείες, στις οποίες είχε υποχρέωση, και αν είχε καταβάλει όλες τις εισφορές.

[219] Πλάτων, Νόμοι, VI, σ. 759: *Ὡς ὅτι μάλιστα ἐκ τῶν καθαρευουσῶν οἰκήσεων*. Για τους ίδιους λόγους εξαιρούσαν από την αρχοντεία όλους τους ασθενείς ή παραμορφωμένους (Λυσίας, Περί του αδυνάτου, 13). Και αυτό, επειδή το σωματικό ελάττωμα, σαν δείγμα της δυσμένειας των θεών, καθιστούσε τον άνθρωπο ανάξιο να εκτελεί τις ιερές πράξεις και επομένως να κατέχει κάποιο αξίωμα.

[220] Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, II, 73: *Οἱ ποντίφικες... τάς ἀρχάς ἁπάσας ἐξετάζουσι*. Δε χρειάζεται να πούμε ότι κατά τους τελευταίους αιώνες της δημοκρατίας αυτή η εξέταση, αν υποθέσουμε ότι υπήρχε ακόμα, ήταν μια μάταιη τυπολατρία.

μέσα καθορίζονταν η σειρά των θυσιών και η τιμή των θυμάτων, αλλά και οι τελετουργίες του γάμου και η λατρεία των νεκρών.

Ο Κικέρων, στην πραγματεία του περί των νόμων, χαράζει ένα διάγραμμα που δεν είναι τελείως φανταστικό. Μιμείται τους αρχαίους νομοθέτες τόσο στην ουσία, όσο και στη μορφή του κώδικα. Ας δούμε, λοιπόν, τους πρώτους νόμους που αναφέρει: «Πρέπει πάντα να πλησιάζουμε τους θεούς με καθαρά χέρια. Πρέπει να συντηρούμε τους ναούς των πατέρων μας και την κατοικία των Εφεστίων θεών. Οι ιερείς πρέπει να παρουσιάζουν στα ιερά δείπνα μόνο τα καθιερωμένα φαγητά. Πρέπει να προσφέρουμε στις θείες ψυχές των νεκρών τη λατρεία που τους οφείλουμε». Είναι βέβαιο ότι ο Ρωμαίος φιλόσοφος πολύ λίγο ενδιαφερόταν για την αρχαία θρησκεία των Εφεστίων και των νεκρών· παρουσίαζε όμως έναν νομικό κώδικα κατά τα πρότυπα των αρχαιοτέρων και θεωρούσε τον εαυτό του υποχρεωμένο να συμπεριλάβει τους κανόνες της λατρείας.

Στη Ρώμη, ήταν γνωστό σε όλους ότι ο καλός ποντίφικας έπρεπε να γνωρίζει καλά τους νόμους,[221] και παράλληλα ότι κανείς δεν μπορούσε να γνωρίζει καλά τους νόμους, αν δε γνώριζε τη θρησκεία. Οι ποντίφικες υπήρξαν για καιρό οι μόνοι νομομαθείς. Καθώς δεν υπήρχε σχεδόν καμία πράξη της ζωής, που να μην έχει κάποια σχέση με τη θρησκεία, ήταν επόμενο να εξαρτώνται όλα από τις αποφάσεις των αρχιερέων, οι οποίοι ήταν και οι μόνοι αρμόδιοι δικαστές σε ατέλειωτο αριθμό δικαστικών υποθέσεων. Όλες οι αντιδικίες σχετικά με το γάμο, το διαζύγιο, τα πολιτικά και θρησκευτικά δικαιώματα των παιδιών, παραπέμπονταν στο δικαστήριό τους. Ήταν δικαστές της αιμομιξίας, όπως και της αγαμίας. Εφόσον η υιοθεσία είχε σχέση με τη θρησκεία, δεν μπορούσε να γίνει παρά μόνον με τη συγκατάθεση του ποντίφικα. Η σύνταξη διαθήκης αποτελούσε διαταραχή της κληρονομικής και θρησκευτικής τάξης· έτσι η διαθήκη, τουλάχιστον στην αρχή, έπρεπε να επικυρωθεί από τον ποντίφικα. Καθώς τα όρια κάθε ιδιοκτησίας καθορίζονταν από τη θρησκεία, οι γείτονες που βρίσκονταν σε αντιδικία, έπρεπε να προσφύγουν στον ποντίφικα ή στους ιερείς που ονόμαζαν Αρουάλεις αδελφούς,[222] Fratres Arvales. Γι' αυτούς λοιπόν τους λόγους οι ίδιοι άνθρωποι ήταν ποντίφικες και νομοδιδάσκαλοι- η νομοθεσία και η θρησκεία συμβάδιζαν.[223]

Στην Αθήνα, ο πρώτος άρχοντας και ο βασιλιάς είχαν περίπου τις ίδιες νομικές δικαιοδοσίες με τον ποντίφικα της Ρώμης. Κι αυτό, γιατί ο άρχοντας είχε καθήκον να επιβλέπει τη διαιώνιση της οικογενειακής λατρείας[224] και ο βασιλιάς, όμοιος σε πολλά σημεία με τον ποντίφικα της Ρώμης, είχε την ανωτάτη διοίκηση της θρησκείας του κράτους. Έτσι ο πρώτος δίκαζε όλες τις υποθέσεις που είχαν σχέση με το οικογενειακό δίκαιο, και ο δεύτερος όλα τα παραπτώματα που σχετίζονταν με τη θρησκεία.[225]

Ο τρόπος της θέσπισης των αρχαίων νόμων διαγράφεται καθαρά. Δεν επινοήθηκαν από έναν άνθρωπο. Ο Σόλων, ο Λυκούργος, ο Μίνωας, ο Νουμάς έκαναν μόνο την καταγραφή των νόμων της πατρίδας τους· δεν τους συνέταξαν οι ίδιοι. Αν με τη λέξη νομοθέτης εννοούμε κάποιον σοφό άνθρωπο που συντάσσει έναν νομικό κώδικα και έχει τη δύναμη να τον επιβάλλει στους άλλους, αυτός ο νομοθέτης δεν υπήρξε ποτέ στους Αρχαίους. Οι αρχαίοι νόμοι δεν προήλθαν ούτε από την ψήφο του λαού. Η σκέψη πως η νομοθεσία μπορεί να σχετίζεται με τον αριθμό των ψήφων δεν εμφανίσθηκε παρά πολύ αργότερα, και μόνον αφού οι πόλεις-κράτη είχαν ήδη μετασχηματισθεί από δύο επαναστάσεις. Ως τότε οι νόμοι

---

[221] Κικέρων, De legibus, II, 19: Pontifican neminem bonum esse nisi quis jus civile cognoscit.

[222] Κικέρων, De legibus, II, 9, 19, 20, 21· De arusp. resp., 7· Pro domo, 12, 14. — Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, II, 73. — Τάκιτος, Ann., I, 10· Hist., I, 15. — Δίων ο Κάσσιος, XLVIII, 44. — Πλίνιος, Hist, nat., XVIII, 2. — Α. Γέλλιος, V, 19· XV, 27. — Πομπώνιος, Πανδέκτες, De origine juris.

[223] Από κει προήλθε ο παλαιός ορισμός, τον οποίο διατήρησαν οι νομομαθείς μέχρι την εποχή του Ιουστινιανού: Juris prudentia est rerum divinarum atque humanarum notitia.

[224] Ισαίος, Περί του Απολλοδώρου κλήρου, 30.

[225] Πολυδεύκης, VIII, 90. — Ανδοκίδης, Περί των μυστηρίων, 111.

παρουσιάζονται σαν κάτι αρχαίο, αμετάβλητο και αξιοσέβαστο. Είχαν την ίδια ηλικία με την πόλη, τους είχε θεσπίσει ο ιδρυτής, την ίδια ώρα που εγκαθιστούσε και την εστία, moresque vins et moenia ponit (θέτει συγχρόνως τα ήθη και τα τείχη). Τους θέσπισε την ίδια στιγμή που θέσπισε και τη θρησκεία. Αλλά και πάλι δεν μπορούμε να πούμε ότι τους επινόησε ο ίδιος. Ποιος είναι, λοιπόν, ο πραγματικός δημιουργός τους; Όταν μιλήσαμε πιο πάνω για την οργάνωση της οικογένειας και για τους ελληνικούς και ρωμαϊκούς νόμους που αφορούσαν την ιδιοκτησία, την κληρονομιά, τη διαθήκη, την υιοθεσία, παρατηρήσαμε πόσο απόλυτα οι νόμοι αυτοί συμφωνούσαν με τις δοξασίες των προϊστορικών γενεών. Αν παραβάλουμε αυτούς τους νόμους με το φυσικό δίκαιο, θα διαπιστώσουμε ότι έρχονται συχνά σε αντίθεση μαζί του, και μπορούμε να συμπεράνουμε ότι δεν τους αναζήτησαν στηριζόμενοι στη γνώση των ανθρώπινων δικαιωμάτων και στο αίσθημα του δικαίου. Όταν όμως τοποθετήσουμε αυτούς τους ίδιους νόμους απέναντι στη λατρεία των νεκρών και της εστίας, τους συγκρίνουμε δε με τις επιταγές αυτής της αρχέγονης θρησκείας, θα αναγνωρίσουμε πως όλα αυτά συμφωνούν απόλυτα μεταξύ τους.

Ο άνθρωπος δε χρειάσθηκε να συμβουλευθεί τη συνείδησή του και να πει «αυτό είναι δίκαιο, εκείνο είναι άδικο». Το αρχαίο δίκαιο δε γεννήθηκε έτσι. Ο άνθρωπος πίστευε ότι, σύμφωνα με τις επιταγές της θρησκείας, η ιερή εστία μεταβιβαζόταν από πατέρα σε γιο, κατά συνέπεια δε ότι το σπίτι ήταν κληρονομικό αγαθό. Ο άνθρωπος που είχε θάψει τον πατέρα του μέσα στο χωράφι του, πίστευε ότι το πνεύμα του νεκρού αποκτούσε για πάντα την κυριότητα αυτού του χώρου και απαιτούσε από τους απόγονούς του αιώνια λατρεία- το χωράφι επομένως σαν κτήμα του νεκρού και τόπος της θυσίας έγινε αναπαλλοτρίωτη ιδιοκτησία μιας οικογένειας. Η θρησκεία έλεγε ότι η λατρεία συνεχίζεται από το γιο, όχι από την κόρη· και ο νόμος είπε, συμφωνώντας με τη θρησκεία: Ο γιος κληρονομεί, η κόρη δεν κληρονομεί· ο ανιψιός από τους άνδρες κληρονομεί, αλλά όχι ο ανιψιός από τις γυναίκες. Έτσι έγιναν οι νόμοι. Συστήθηκαν από μόνοι τους, χωρίς να χρειασθεί να τους ψάξουν. Ήταν η άμεση και αναγκαία συνέπεια της πίστης· ήταν η ίδια η θρησκεία εφαρμοσμένη στις σχέσεις των ανθρώπων.

Οι Αρχαίοι πίστευαν ότι οι νόμοι τους προέρχονταν από τους θεούς. Οι Κρήτες απέδιδαν τους δικούς τους νόμους όχι στο Μίνωα αλλά στο Δία· οι Λακεδαιμόνιοι πίστευαν ότι νομοθέτης τους δεν ήταν ο Λυκούργος αλλά ο Απόλλων. Οι Ρωμαίοι έλεγαν ότι ο Νουμάς είχε γράψει τους νόμους με την υπαγόρευση μιας από τις ισχυρότερες θεότητες της αρχαίας Ιταλίας, του θεού Τάγη. Όλες αυτές οι παραδόσεις έχουν μέσα τους κάποια δόση αλήθειας. Ο πραγματικός νομοθέτης των Αρχαίων δεν ήταν ο άνθρωπος, ήταν οι θρησκευτικές δοξασίες που είχε μέσα του ο άνθρωπος.

Οι νόμοι παρέμειναν για πολύ καιρό ιεροί. Ακόμη και κατά την εποχή που παραδέχθηκαν ότι η θέληση ενός ανθρώπου ή η ψήφος ενός λαού αρκούσε για τη θέσπιση νόμου, ακόμη και τότε έπρεπε να συμβουλευθούν τη θρησκεία και να εξασφαλίσουν τουλάχιστον τη συγκατάθεσή της. Στη Ρώμη, δεν πίστευαν ότι η ομοφωνία των ψήφων αρκούσε για να γίνει ένας νόμος· η απόφαση του λαού έπρεπε να επικυρωθεί από τους ποντίφικες και οι οιωνοί να επιβεβαιώσουν ότι οι θεοί ευνοούσαν τον προτεινόμενο νόμο.[226] Όταν κάποτε οι δήμαρχοι θέλησαν να ψηφίσουν έναν νόμο μέσω του δήμου, ένας πατρίκιος τους είπε: «Με ποιο δικαίωμα θέλετε έναν καινούργιο νόμο ή να τροποποιήσετε τους ήδη υπάρχοντες; Εσείς που δεν έχετε οιωνοσκόπους, εσείς που στις συνελεύσεις σας δεν τελείτε ιερές πράξεις, τι κοινό

[226] Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, IX, 41: Τάς φρατριαρχικάς ψηφοφορίας ἔδει, προβουλευσαμένης τῆς βουλής καί τοῦ πλήθους κατά φρατρίας τάς ψήφους ἐπενέγκαντος, καί μετ' ἀμφότερα ταῦτα τών παρά του δαιμονίου σημείων καί οἰωνῶν μηδέν ἐναντιωθέντων, τότε κυρίας είναι. Η διάταξη αυτή, που τηρείτο αυστηρότατα κατά τον πρώτο αιώνα της δημοκρατίας, στη συνέχεια καταργήθηκε.

έχετε με τη θρησκεία και όλα τα ιερά πράγματα, ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγεται και ο νόμος;»[227]

Ύστερα από όλα αυτά μπορούμε να αντιληφθούμε το σεβασμό και την προσήλωση που είχαν στους νόμους τους οι Αρχαίοι για μεγάλο χρονικό διάστημα. Στους νόμους δεν έβλεπαν κάποιο ανθρώπινο έργο. Είχαν θεία προέλευση αυτοί. Δεν είναι κενή η φράση του Πλάτωνα, όταν λέει ότι η υπακοή προς τους νόμους σημαίνει υπακοή προς τους θεούς. Εκφράζει απλώς την ελληνική σκέψη, όταν παρουσιάζει στον Κρίτωνα το Σωκράτη να δίνει τη ζωή του, γιατί αυτό απαιτούν οι νόμοι. Πριν από το Σωκράτη, είχαν χαράξει στον τάφο των τριακοσίων του Λεωνίδα στις Θερμοπύλες: «Ξένε, πήγαινε να πεις στους Λακεδαιμονίους ότι εδώ είμαστε θαμμένοι, υπακούοντας στους δικούς τους νόμους». Ο νόμος ήταν πάντα ιερός για τους Αρχαίους· κατά την εποχή της βασιλείας, ήταν ο βασιλεύς των βασιλέων· κατά την εποχή της δημοκρατίας, ήταν ο βασιλεύς των λαών. Η ανυπακοή ήταν ιεροσυλία.

Καταρχήν, ήταν αμετάβλητος ο νόμος, εφόσον είχε θεία προέλευση. Είναι αξιοσημείωτο ότι δεν καταργούσαν ποτέ τους νόμους. Μπορούσαν βέβαια να θεσπίσουν καινούργιους, αλλά οι παλαιότεροι νόμοι εξακολουθούσαν να ισχύουν, όσο αντιφατικοί και αν ήσαν μεταξύ τους. Η νομοθεσία του Δράκοντα δεν καταργήθηκε από τους νόμους του Σόλωνα[228], ούτε οι Βασιλικοί νόμοι από τη Δωδεκάδελτο. Η πέτρα, πάνω στην οποία είχε χαραχθεί ο νόμος, ήταν απαραβίαστη· ωστόσο, κάποιοι λιγότερο ευλαβείς θεώρησαν καλό να την αναποδογυρίσουν. Αυτή η θεωρία ήταν και η πρωταρχική αιτία της μεγάλης σύγχυσης που παρατηρείται στο αρχαίο δίκαιο. Αντικρουόμενοι νόμοι και από διάφορες εποχές βρίσκονταν χαραγμένοι όλοι μαζί· και όλοι είχαν δικαίωμα να γίνουν σεβαστοί. Σε αγόρευση του Ισαίου βλέπουμε δύο ανθρώπους να διεκδικούν μια κληρονομιά· ο καθένας επικαλείται από έναν νόμο υπέρ αυτού· οι δύο νόμοι είναι εντελώς αντίθετοι και το ίδιο ιεροί. Έτσι και ο κώδικας του Μανού κρατάει τον παλαιό νόμο που καθιερώνει το κληρονομικό δικαίωμα του πρωτότοκου, και δίπλα γράφει άλλον που ορίζει τη διανομή σε ίσα μερίδια μεταξύ των αδελφών.

Ο αρχαίος νόμος δεν έχει ποτέ αιτιολογικό. Γιατί να έχει; Δεν είναι υποχρεωμένος να λογοδοτήσει· υπάρχει, γιατί τον θέσπισαν οι θεοί. Δε συζητείται, επιβάλλεται· είναι αυθαίρετος· οι άνθρωποι υπακούουν σ' αυτόν, γιατί τον πιστεύουν.

Για πολλούς αιώνες οι νόμοι ήσαν άγραφοι, μεταβιβάζονταν από πατέρα σε γιο, μαζί με τη θρησκεία και τα λόγια των προσευχών. Ήταν μια ιερή παράδοση που διαιωνιζόταν γύρω από την οικογενειακή εστία και την εστία της πόλης.

Όταν άρχισαν να τους γράφουν, τους καταχώρισαν στα ιερά βιβλία, στα τελετουργικά, ανάμεσα στις προσευχές και στις τελετές. Ο Βάρρων αναφέρει έναν αρχαίο νόμο του Τούσκου- λου και προσθέτει ότι τον διάβασε στα ιερά βιβλία αυτής της πόλεως.[229] Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, ο οποίος είχε συμβουλευθεί τις αυθεντικές πηγές, αναφέρει ότι στη Ρώμη, πριν από την εποχή της Δεκαρχίας, οι λίγοι γραπτοί νόμοι που υπήρχαν, ήσαν γραμμένοι στα ιερά βιβλία.[230] Αργότερα ο νόμος αποσπάστηκε από τα τελετουργικά· τον έγραψαν χωριστά· συνέχισαν όμως να τον καταθέτουν στο ναό, στη φύλαξη πάντα των ιερέων.

Γραπτοί ή άγραφοι, οι νόμοι ήταν πάντα λακωνικοί, πολύ λιτοί με τη μορφή που έχουν οι εντολές στο βιβλίο του Μωυσή ή τα αποφθέγματα στο βιβλίο του Μανού. Είναι μάλιστα

---

[227] Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, X, 4: *Τίνος ὑμῖν μέτεοτι τῶν ιερών, ὧν ἕν τι καί νόμος ἦν;* Πρβλ. Τίτο Λίβιο, III, 41: Nec plebem nec tribunos legem ferre posse.

[228] Ανδοκίδης, Περί των μυστηρίων, 82: *Ἔδοξε τῷ δήμῳ, Τισάμενος εἶπε, πολιτεύεοθαι Ἀθηναίους κατά τά πάτρια, νόμοις δέ χρῆσθαι τοῖς Σόλωνος, χρῆσθαι δέ καί τοῖς Δράκοντος θεσμοῖς, οἵσπερ ἐχρώμεθα ἐν τῷ πρόσθεν χρόνῳ*. Πρβλ. Δημοσθένη, Κατά Ευέργου, 71· Προς Λεπτίνην, 158. — Πολυδεύκη, IX, 61. — Α. Γέλλιο, XI, 18: Draconis leges, quoniam videbantur acerbiores, non decreto jussoque, sed tácito illiteratoque Atheniensium consensu obliteratae sunt.

[229] Βάρρων, De lingua latina, VI, 16.

[230] Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, X, 1: *Ἐν ἱεραῖς βίβλοις ἀποκείμενα.*

πολύ πιθανό τα λόγια να ακολουθούσαν κάποιο ρυθμό.[231] Ο Αριστοτέλης λέει ότι πριν από την εποχή, όπου οι νόμοι έγιναν γραπτοί, τους απήγγελλαν.[232] Η ανάμνηση του γεγονότος έμεινε στη γλώσσα- οι Ρωμαίοι ονόμαζαν τους νόμους carmina[233], στίχους δηλαδή· οι Έλληνες έλεγαν νόμοι,, ύμνοι.[234]

Αυτοί οι αρχαίοι στίχοι έμεναν αμετάβλητοι. Αν άλλαζαν ένα γράμμα, αν μετατόπιζαν μια λέξη, αν αλλοίωναν το ρυθμό, κατέστρεφαν την ιερή μορφή που τους είχαν δώσει οι θεοί και επομένως τον ίδιο το νόμο. Ο νόμος ήταν σαν την προσευχή, η οποία δεν ήταν αρεστή στους θεούς παρά μόνον με τη σωστή απαγγελία, και διέπρατταν ασέβεια, αν άλλαζαν έστω και μία λέξη. Στο προϊστορικό δίκαιο, το τυπικό μέρος, το γράμμα του νόμου είναι το παν· δε χρειάζεται να αναζητήσει κανείς την έννοια ή το πνεύμα του νόμου. Ο νόμος δε βασίζεται στις ηθικές αξίες που περιέχει, αλλά στα λόγια, με τα οποία εκφράζεται. Η δύναμή του βρίσκεται μέσα στις ιερές λέξεις που τον συνθέτουν.

Στους Αρχαίους και ειδικά στους Ρωμαίους, η έννοια του δικαίου ήταν συνδεδεμένη με τη χρήση ορισμένης ιεροτελεστίας. Αν, για παράδειγμα, δύο άνθρωποι είχαν σκοπό να συμβληθούν, ο ένας έπρεπε να πει: dari spondes? και ο άλλος να απαντήσει: spondeo. Αν δεν προφέρονταν αυτά τα λόγια, δεν υπήρχε συμβόλαιο. Άδικα ο πιστωτής ζητούσε την πληρωμή του δανείου· ο οφειλέτης δεν όφειλε τίποτε. Γιατί αυτό που δέσμευε τον άνθρωπο στο προϊστορικό δίκαιο, δεν ήταν η συνείδηση και το αίσθημα του δικαίου, ήταν η ιερή διατύπωση. Η σωστή διατύπωση δημιουργούσε τη νομική υποχρέωση σε οποιαδήποτε δικαιοπραξία μεταξύ δύο ανθρώπων. Όπου δεν υπήρχε διατύπωση, δεν υπήρχε ούτε νόμος.

Οι περίεργες μορφές της αρχαίας ρωμαϊκής διαδικασίας δε θα μας εκπλήξουν, αν σκεφθούμε ότι το αρχαίο δίκαιο ήταν θρησκεία, ο νόμος ιερή γραφή, η δικαιοσύνη ένα σύνολο από τελετουργίες. Ο ενάγων προσφεύγει στο νόμο, agit lege. Με απόφαση του νόμου κάνει κατάσχεση στον αντίδικο. Πρέπει όμως να προσέξει· για να έχει το νόμο με το μέρος του, πρέπει να γνωρίζει τη διατύπωση και να την προφέρει ακριβώς. Αν πει μια λέξη αντί άλλης, ο νόμος δεν υπάρχει πλέον και δεν μπορεί να τον υποστηρίξει. Ο Γάιος διηγείται την περίπτωση ενός ανθρώπου, ο γείτονας του οποίου του έκοψε τα κλήματα· το γεγονός ήταν αποδεδειγμένο, επικαλέσθηκε το νόμο, αλλά ο νόμος έλεγε δένδρα και εκείνος είπε κλήματα· έχασε τη δίκη.[235]

Η απόφαση του νόμου δεν αρκούσε. Έπρεπε να συνοδεύεται και από διάφορους εξωτερικούς τύπους, οι οποίοι έμοιαζαν με τις τελετουργίες της θρησκευτικής τελετής που ονόμαζαν συμβόλαιο ή προσφυγή στη δικαιοσύνη. Αυτή ήταν και η αιτία που για κάθε πώληση έπρεπε να χρησιμοποιήσουν το κομμάτι του χαλκού και τη ζυγαριά· που για αγορά οποιουδήποτε αντικειμένου έπρεπε πρώτα να το αγγίξουν με το χέρι (mancipatio)· που, αν διεκδικούσαν ένα ακίνητο, έπρεπε να γίνει μια ψεύτικη πάλη, manuum consertio. Από εκεί προέρχονται οι διατυπώσεις της απελευθέρωσης, της χειραφέτησης, της προσφυγής στη δικαιοσύνη και ολόκληρης της παντομίμας κατά τη διαδικασία.

Εφόσον ο νόμος αποτελούσε μέρος της θρησκείας, συμμετείχε στο μυστικιστικό χαρακτήρα ολόκληρης αυτής της κρατικής θρησκείας. Οι διατυπώσεις του νόμου τηρούνταν μυστικές, όπως και οι διατυπώσεις της λατρείας. Ο νόμος ήταν κρυμμένος για τον ξένο, κρυμμένος ακόμη και για τον πληβείο. Όχι γιατί οι πατρίκιοι είχαν υπολογίσει ότι θα αντλούσαν μεγάλη δύναμη από την αποκλειστική κατοχή των νόμων, αλλά γιατί ο νόμος, από την

---

[231] Αιλιανός, Ποικ. Ιστ., II, 39.

[232] 548. Αριστοτέλης, Προβλ., XIX, 28.

[233] Τίτος Λίβιος, I, 26: Lex horrendi carminis eral.

[234] Νόμος από το *νέμειν*, διαίρεσις, μέτρο, ρυθμός, *άσμα*. Βλ. Πλούταρχο, Περί μουσιιοής, σ. 1133. — Πίνδαρο, Πύθ., XII, 41· Αποσπ. 190 (έκδ. Heyne). — Σχολ. Αριστοφάνη, Ιππής, 9: *Νόμοι καλοῦνται οἱ εἰς θεούς ὕμνοι.*

[235] Γάιος, Instit., IV, 11.

προέλευση και τη φύση του, παρέμεινε για καιρό ένα μυστήριο, στο οποίο δεν μπορούσε να μυηθεί παρά μόνον όποιος συμμετείχε ήδη στη λατρεία του κράτους και στη λατρεία της οικογένειας.

Η θρησκευτική προέλευση του αρχαίου δικαίου μας εξηγεί και άλλο ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του. Η θρησκεία ήταν καθαρά αστική, δηλαδή κάθε πόλη-κράτος είχε τη δική της· δεν μπορούσε λοιπόν να υπάρξει παρά μόνον αστικό δίκαιο. Είναι όμως σημαντικό να διευκρινίσουμε την έννοια που είχε αυτή η λέξη για τους Αρχαίους. Όταν έλεγαν αστικό δίκαιο, jus civile, νόμοι πολιτικοί, δεν εννοούσαν απλά και μόνον ότι κάθε πόλη είχε το δικό της κώδικα νόμων, όπως έχει σήμερα κάθε κράτος. Ήθελαν να πουν ότι οι νόμοι τους δεν είχαν αξία και ισχύ παρά μόνον ανάμεσα στα μέλη της ίδιας πόλης. Δεν αρκούσε να είναι κάποιος κάτοικος μιας πόλεως, για να υπακούει στους νόμους της και να προστατεύεται απ' αυτούς· έπρεπε να είναι πολίτης της. Ο νόμος ήταν ανύπαρκτος για το δούλο· ήταν το ίδιο ανύπαρκτος και για τον ξένο. Θα δούμε πιο κάτω ότι ο ξένος, έστω και μόνιμος κάτοικος μιας πόλεως, δεν μπορούσε να γίνει ούτε ιδιοκτήτης ούτε κληρονόμος ούτε διαθέτης ούτε συμβαλλόμενος σε οποιοδήποτε συμβόλαιο, ούτε να προσφύγει στα τακτικά δικαστήρια των πολιτών. Στην Αθήνα, αν τύχαινε να δανείσει έναν Αθηναίο πολίτη, δεν μπορούσε να προσφύγει στη δικαιοσύνη για την πληρωμή του χρέους· ο νόμος δεν του αναγνώριζε κανένα συμβόλαιο ως έγκυρο.

Αυτές οι διατάξεις του αρχαίου δικαίου είχαν μια τέλεια λογική. Η νομοθεσία δεν είχε γεννηθεί από την έννοια της δικαιοσύνης αλλά από τη θρησκεία και δεν είχε καμιά ισχύ έξω απ' αυτήν. Για να υπάρξει νομική σχέση ανάμεσα σε δύο ανθρώπους, έπρεπε να υπάρχει ήδη θρησκευτική, δηλαδή να συμμετέχουν στη λατρεία της ίδιας εστίας και στις ίδιες θυσίες. Όταν δεν υπήρχε αυτή η θρησκευτική συμμετοχή ανάμεσα σε δύο ανθρώπους, δε θεωρούσαν ότι μπορούσε να υπάρξει οποιαδήποτε δικαιοπραξία. Αλλά ούτε ο δούλος ούτε ο ξένος έπαιρναν μέρος στη θρησκεία της πόλης-κράτους. Ένας πολίτης και ένας ξένος μπορούσαν να ζήσουν δίπλα δίπλα για πολλά χρόνια, χωρίς να θεωρηθεί ότι μπορούσε να υπάρξει ανάμεσά τους οποιαδήποτε νομική σχέση. Το δίκαιο δεν ήταν παρά άλλη μια μορφή της θρησκείας. Όπου δεν υπήρχε κοινή θρησκεία, δεν υπήρχε και κοινός νόμος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΩΔΕΚΑΤΟ

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ ΚΑΙ Ο ΞΕΝΟΣ

Για να έχει κάποιος τον τίτλο του πολίτη, έπρεπε να συμμετέχει στη λατρεία της πόλης· από αυτήν τη συμμετοχή αντλούσε όλα του τα αστικά και πολιτικά δικαιώματα. Όποιος απαρνιόταν τη λατρεία, απαρνιόταν και τα δικαιώματα. Μιλήσαμε πιο πάνω για τα δημόσια δείπνα που ήταν η κύρια τελετή της εθνικής λατρείας. Στη Σπάρτη, λοιπόν, όποιος δεν έπαιρνε μέρος σ' αυτά τα δείπνα, έστω και παρά τη θέλησή του, έπαυε αμέσως να συγκαταλέγεται ανάμεσα στους πολίτες.[236] Κάθε πόλη-κράτος απαιτούσε από όλα τα μέλη της να παίρνουν μέρος στις εορτές της λατρείας της.[237] Στη Ρώμη έπρεπε να είναι παρόντες στην

[236] Αριστοτέλης, Πολιτικά, II, 6, 21 (II, 7).

[237] 553.Boeckh, Οοιρ. Ιικογ. ., αρ. 3641 6, τ. II, σ. 1131. Και στην Αθήνα επίσης αυτός που καλείτο να συμμετάσχει στα συσσίτια και δεν έκανε το καθήκον του, δικαζόταν και τιμωρείτο. Βλ. το νόμο που αναφέρει ο Αθήναιος, VI, 26.

ιερή τελετή της κάθαρσης.[238] Ο άνθρωπος που δεν είχε παρευρεθεί, δηλαδή που δεν είχε πάρει μέρος στην κοινή προσευχή και στη θυσία, δεν ήταν πλέον πολίτης ως την επόμενη κάθαρση.

Αν θέλουμε να χαρακτηρίσουμε τον αρχαίο πολίτη από την πιο σημαντική του ιδιότητα, πρέπει να πούμε ότι είναι ο άνθρωπος που κατέχει τη θρησκεία της πόλης· αυτός που τιμά τους ίδιους με την πόλη θεούς.[239] Είναι αυτός, για τον οποίο ο άρχοντας ή ο πρύτανης προσφέρει την καθημερινή θυσία·[240] που έχει δικαίωμα να πλησιάσει στους βωμούς, που μπορεί να εισέλθει στον ιερό περίβολο, μέσα στον οποίο γίνονται οι συνελεύσεις, που παρευρίσκεται στις εορτές, που ακολουθεί τις πομπές και παίρνει μέρος στους πανηγυρισμούς, που παρακάθεται στα ιερά δείπνα και παίρνει το μερίδιό του από τα ζώα της θυσίας. Ο άνθρωπος αυτός, την ημέρα της εγγραφής του στους καταλόγους των πολιτών, ορκίσθηκε ότι θα τηρήσει και τη λατρεία των θεών της πόλης και ότι θα πολεμήσει για χάρη τους.[241] Ας δούμε τους γλωσσικούς όρους· η συμμετοχή στον κατάλογο των πολιτών εκφράζεται στα ελληνικά με τη φράση *μετεῖναι τῶν ἱερῶν* (= συμμετοχή στα ιερά πράγματα.)[242]

Ο ξένος, αντίθετα, είναι κάποιος που δεν έχει πρόσβαση στη λατρεία, αυτός που δεν προστατεύεται από τους θεούς της πόλης και που δεν έχει ούτε το δικαίωμα να τους επικαλεσθεί. Γιατί αυτοί οι εθνικοί θεοί δεν επιθυμούν να δεχθούν θυσίες και προσευχές παρά μόνον από τον πολίτη· απωθούν τον ξένο· του απαγορεύεται η είσοδος στους ναούς τους· η παρουσία του στις τελετές αποτελεί ιεροσυλία. Η απόδειξη αυτού του αρχαίου αισθήματος αποστροφής υπάρχει σε μια από τις κυριότερες τελετουργίες της ρωμαϊκής λατρείας· ο ποντίφικας που κάνει τη θυσία στο ύπαιθρο, έχει καλυμμένο το κεφάλι, «γιατί δεν πρέπει να αντικρίσει, κατά τη στιγμή που βρίσκεται μπροστά στην ιερή φλόγα, προσφέροντας θυσία στους εθνικούς θεούς, το πρόσωπο κάποιου ξένου και διαταραχθεί έτσι η ιερή πράξη».[243] Όποιο ιερό αντικείμενο έπεφτε, έστω και για λίγο, σε ξένα χέρια, γινόταν αμέσως μολυσμένο, και για να επανακτήσει τον ιερό του χαρακτήρα, έπρεπε να γίνει μια εξιλαστήρια τελετή.[244] Αν μια πόλη είχε καταληφθεί από τον εχθρό και οι πολίτες κατάφερναν να την ξαναπάρουν, έπρεπε πριν απ' όλα να εξαγνισθούν οι ναοί, να σβήσουν και να ξανανάψουν όλες οι εστίες· η επαφή με τον ξένο τις είχε μολύνει.[245]

Με αυτόν τον τρόπο η θρησκεία δημιουργούσε ανάμεσα στον πολίτη και στον ξένο μια βαθιά και αξεπέραστη διάκριση.[246] Αυτή η ίδια θρησκεία, για όσο διάστημα επηρέαζε τις ψυχές των ανθρώπων, τους απαγόρευε να απονείμουν τον τίτλο του πολίτη σε οποιονδήποτε

---

[238] Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, IV, 15· V, 75. — Κικέρων, Pro Caeina, 34. — Βελλήιος, II, 15. Εξαιρούντο οι στρατευμένοι. Αλλά σ' αυτήν την περίπτωση ο τιμητής έπρεπε να γνωρίζει όλα τα ονόματά τους, για να εγγράφουν στον κατάλογο της τελετής και να θεωρηθούν παρόντες.

[239] Ξενοφών, Απομνημονεύματα, I, 1: *Οὕς ἡ πόλις νομίζει θεούς νομίζων*.

[240] Για τις θυσίες που έκαναν οι πρυτάνεις κάθε χρόνο στο όνομα της πόλεως, βλ. Αντιφώντα, Περί του χορευτού, 45.

[241] *Καί τά ἱερά τά πάτρια τιμήσω ... ἀμυνῶ δέ ὑπέρ ἱερῶν*. Ολόκληρο το κείμενο του όρκου βρίσκεται στον Πολυδεύκη, VIII, 105-106.

[242] Ψήφισμα σχετικό με τους Πλαταιείς, στο Δημοσθένη, Κατά Νεαίρας, 104· Πρβλ. στον ίδιο, 113: Τελετών καί ιερών καί τιμών μετέχειν. Βλ. και Ισοκράτη, Πανηγυρικός, 43, και Στράβωνα, IX, 3, 5.

[243] Βιργίλιος, Αινειάδα, III, 406. — Φήστος στη λ. Exesto: Lictor in quibusdam sacris clamitabat, hostis exesto. Hostis λέγεται ο ξένος (Μακρόβιος, I, 17. — Βάρρων, De lingua latina, V, 3. — Πλαύτος, Trinummus, I, 2, 65). Hostilis fades, στο Βιργίλιο, σημαίνει τη μορφή ξένου.

[244] Πανδέκτες, βιβλ. XI, τίτλ. 6, 36.

[245] Ο Πλούταρχος δίνει ένα παράδειγμα για την Ελλάδα (Αριστείδης, 20) και ο Τίτος Λίβιος για τη Ρώμη, V, 50.

[246] Αυτές οι διατάξεις των αρχαίων χρόνων έγιναν κατόπιν ηπιότερες. Οι ξένοι απέκτησαν το δικαίωμα να εισέρχονται στους ναούς της πόλης και να φέρνουν τις προσφορές τους. Πάντως υπήρχαν ορισμένες εορτές και θυσίες, κατά τις οποίες ο ξένος ήταν πάντα αποκλεισμένος. Βλ. Boeckh, Corp, Inscr. Gr. αρ. 101: *Πειραιεῦσι νόμιμόν ἐστιν εἰσιέναι, ἄλλῳ δέ μή.*

ξένο. Στην εποχή του Ηρόδοτου, η Σπάρτη δεν τον είχε ακόμη απονείμει σε κανέναν εκτός από έναν μάντη· αλλά και σ' αυτήν την περίπτωση χρειάσθηκε η ρητή διαταγή του μαντείου.[247] Η Αθήνα τον απένειμε μερικές φορές, αλλά με τι μέτρα! Έπρεπε πρώτα να συγκεντρωθεί ο λαός και να ψηφίσει υπέρ της αποδοχής του ξένου· κι αυτό δεν ήταν τίποτε - εννέα ημέρες αργότερα έπρεπε να γίνει νέα συνέλευση, να γίνει μυστική ψηφοφορία για το ίδιο θέμα και να υπάρξουν έξι χιλιάδες ψήφοι υπέρ, αριθμός τεράστιος, αν σκεφθεί κανείς ότι σπάνια οι συνελεύσεις των Αθηναίων συγκέντρωναν έξι χιλιάδες πολίτες. Τέλος, ο πρώτος τυχόν Αθηναίος μπορούσε να αντιτάξει ένα είδος βέτο, να προσβάλει το βούλευμα ενώπιον των δικαστηρίων σαν αντιτιθέμενο στους παλαιούς νόμους και να το ακυρώσει. Δεν υπήρχε σίγουρα καμιά άλλη πολιτική πράξη που να είχε περιβάλει ο νομοθέτης με τόσες διατυπώσεις, όσο αυτήν που αφορούσε την απονομή του τίτλου του πολίτη σε ξένο - πολύ περισσότερες πάντως απ' αυτές που χρειάζονταν για την κήρυξη του πολέμου ή για τη θέσπιση καινούργιου νόμου. Από πού προέρχεται αυτή η πληθώρα εμποδίων στον ξένο που ζητούσε να γίνει Αθηναίος πολίτης; Σίγουρα όχι από φόβο μήπως μια ψήφος παραπάνω θα άλλαζε το αποτέλεσμα στις συνελεύσεις. Ο Δημοσθένης μας λέει τα βαθύτερα αίτια και τη βαθύτερη σκέψη των Αθηναίων: «Πρέπει να σκεφθούμε τους θεούς και να διατηρήσουμε την αγνότητα της θυσίας». Ο αποκλεισμός του ξένου αποτελεί «προφύλαξη των ιερών τελετών». Η αποδοχή ενός ξένου ανάμεσα στους πολίτες σημαίνει «τη συμμετοχή του στη θρησκεία και στις θυσίες».[248] Για τέτοια λοιπόν πράξη ο λαός δεν αισθανόταν απόλυτα ελεύθερος και δίσταζε να παραβλέψει τις επιταγές της θρησκείας· γιατί γνώριζε ότι οι εθνικοί θεοί απωθούσαν τον ξένο και ότι η παρουσία του νεοφερμένου θα αλλοίωνε ίσως το αποτέλεσμα των θυσιών. Η απονομή των πολιτικών δικαιωμάτων σε ξένο αποτελούσε πραγματική παραβίαση των βασικών αρχών της εθνικής λατρείας, και γι' αυτό αρχικά η πόλη ήταν τόσο φειδωλή. Πρέπει ακόμη να προσθέσουμε ότι ο άνθρωπος που είχε γίνει αποδεκτός με τόση δυσκολία, δεν μπορούσε να γίνει ούτε άρχοντας ούτε ιερέας. Η πόλη του επέτρεπε να παρευρίσκεται στη λατρεία αλλά, για να προΐσταται, πήγαινε πολύ.

Κανείς δεν μπορούσε να γίνει πολίτης Αθηναίος, αν ήταν ήδη πολίτης άλλης πόλης.[249] Γιατί από θρησκευτική άποψη ήταν αδύνατο να είναι κανείς μέλος δύο πόλεων, όπως δεν μπορούσε να είναι μέλος δύο οικογενειών. Δεν μπορούσε να έχει κανείς συγχρόνως δύο θρησκείες.

Η συμμετοχή στη λατρεία είχε σαν επακόλουθο τη συμμετοχή στα πολιτικά δικαιώματα. Όπως ο πολίτης είχε δικαίωμα να παρευρίσκεται στη θυσία που προηγείτο της συνέλευσης, έτσι είχε και δικαίωμα ψήφου. Όπως είχε δικαίωμα να προσφέρει θυσία στο όνομα του κράτους, έτσι είχε και δικαίωμα να γίνει πρύτανης ή άρχοντας. Έχοντας συμμετοχή στη θρησκεία της πόλης, μπορούσε να επικαλεσθεί το νόμο και να εκτελέσει όλες τις διαδικασίες της ιεροτελεστίας.

Ο ξένος, αντίθετα, μη έχοντας καμιά συμμετοχή στη θρησκεία, δεν είχε και κανένα δικαίωμα. Αν τολμούσε να εισέλθει μέσα στον ιερό χώρο των συνελεύσεων, ετιμωρείτο με θάνατο. Οι νόμοι της πόλης ήταν ανύπαρκτοι γι' αυτόν. Αν έπεφτε σε κάποιο παράπτωμα, είχε τη μεταχείριση του δούλου και ετιμωρείτο χωρίς δίκη, εφόσον η πόλη δεν είχε απέναντι του καμιά υποχρέωση απονομής δικαιοσύνης.[250] Όταν έφθασαν στο σημείο να παραδεχθούν ότι έπρεπε να υπάρχει δικαιοσύνη για τον ξένο, χρειάσθηκε να συστήσουν ειδικό δικαστήριο. Η Ρώμη είχε έναν πραίτορα για την εκδίκαση των υποθέσεων που αφορούσαν τους ξένους (praetor peregrinus). Στην Αθήνα δικαστής των ξένων ήταν ο πολέμαρχος, δηλαδή ο ίδιος

---

[247] Ηρόδοτος, I, 33-35. Εντούτοις ο Αριστοτέλης λέει ότι οι αρχαίοι βασιλείς της Σπάρτης έδιναν πολύ πρόθυμα τα πολιτικά δικαιώματα. (Πολιτικά, II, 9, 12).

[248] Δημοσθένης, Κατά Νεαίρας, 89, 91, 92, 113, 114.

[249] Πλούταρχος, Σόλων, 24. — Κικέρων, Pro Caecina, 34.

[250] Αριστοτέλης, Πολιτικά, III, 1, 3. - Πλάτων, Νόμοι, VI.

αξιωμα- τούχος που ήταν επιφορτισμένος με τη φροντίδα των πολέμων, που έκανε όλες τις διαπραγματεύσεις με τον εχθρό.[251]

Ο ξένος δεν είχε δικαίωμα ιδιοκτησίας, ούτε στην Αθήνα ούτε στη Ρώμη.[252] Δεν είχε δικαίωμα γάμου· ή πάντως ο γάμος του δεν ήταν αναγνωρισμένος· τα παιδιά που γεννιόταν από την ένωση ενός πολίτη με ξένη, θεωρούνταν νόθα.[253]

Δεν μπορούσε να συμβληθεί με πολίτη- πάντως ο νόμος δεν αναγνώριζε καμιά εγκυρότητα σε τέτοιου είδους συμβόλαιο. Στην αρχή δεν είχε δικαίωμα να εμπορεύεται.[254] Ο ρωμαϊκός νόμος του απαγόρευε να κληρονομήσει έναν πολίτη· απαγόρευε μάλιστα και στον πολίτη να κληρονομήσει αυτόν.[255] Αυτή η διάταξη του νόμου ήταν τόσο αυστηρή, ώστε, αν ένας ξένος αποκτούσε το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη, χωρίς να το έχει αποκτήσει ο γιος του, γεννημένος πολύ πριν από το γεγονός, ο γιος γινόταν ξένος για τον πατέρα του και δεν είχε δικαίωμα να τον κληρονομήσει.[256] Η διάκριση πολίτη και ξένου ήταν ισχυρότερη από το δεσμό αίματος πατέρα και γιου.

Θα νόμιζε κανείς εκ πρώτης όψεως ότι αποσκοπούσαν στην καθιέρωση ενός συστήματος εξοστρακισμού κάθε ξένου. Όχι, καθόλου! Η Αθήνα και η Ρώμη, αντίθετα, τον καλοδέχονταν, και τον προστάτευαν για λόγους εμπορικούς ή πολιτικούς. Αλλά η καλοσύνη και το ενδιαφέρον, ακόμη και το συμφέρον, δεν μπορούσαν να καταργήσουν τους παλαιούς νόμους της θρησκείας. Αυτή η θρησκεία δεν επέτρεπε την ιδιοκτησία σε ξένο, γιατί δεν μπορούσε να έχει μερίδιο από την ιερή γη της πόλης. Δεν επέτρεπε ούτε στον ξένο να κληρονομήσει τον πολίτη, ούτε στον πολίτη να κληρονομήσει τον ξένο, γιατί κάθε μεταβίβαση της περιουσίας είχε σαν επακόλουθο τη μεταβίβαση της λατρείας και γιατί ήταν το ίδιο αδύνατο στον πολίτη να υιοθετήσει τη λατρεία του ξένου, όσο ήταν και στον ξένο να ακολουθήσει τη λατρεία του πολίτη.

Μπορούσαν να δεχθούν τον ξένο, να τον προστατέψουν, ακόμη και να δείξουν την εκτίμησή τους, αν ήταν πλούσιος ή αξιοσέβαστος· δεν μπορούσαν να του δώσουν μερίδιο στα δικαιώματα και στη θρησκεία. Ο δούλος, σε ορισμένες περιπτώσεις, είχε καλύτερη μεταχείριση από τον ξένο· γιατί ο δούλος, σαν μέλος μιας οικογένειας, στης οποίας τη λατρεία συμμετείχε, ήταν συνδεδεμένος με την πόλη μέσω του κυρίου του· οι θεοί τον προστάτευαν. Η ρωμαϊκή θρησκεία όριζε επιπλέον ότι ο τάφος του δούλου ήταν ιερός, ενώ ο τάφος του ξένου δεν ήταν.[257]

Για να μπορέσει ο ξένος να αποκτήσει κάποια νομική προστασία, για να έχει τη δυνατότητα να εμπορευθεί, να συμβληθεί, να κατοχυρώσει την περιουσία του, για να μπορέσει η δικαιοσύνη της πόλης να του προσφέρει αποτελεσματική προστασία, έπρεπε να γίνει πελάτης κάποιου πολίτη. Η Ρώμη και η Αθήνα απαιτούσαν από κάθε ξένο να αποκτήσει έναν πάτρωνα.[258] Εισερχόμενος στις τάξεις της πελατείας και κάτω από την προστασία ενός

---

[251] Δημοσθένης, Κατά Νεαίρας, 49. — Λυσίας, Κατά Παγκλέωνος, 2, 5, 13. — Πολυδεύκης, VIII, 91. — Αρποκρατίων, στη λ. Πολέμαρχος.

[252] Ξενοφών, Πόροι, II, 6. Ο ξένος μπορούσε να αποκτήσει με ατομική εύνοια το δικαίωμα που ο ελληνικός νόμος αποκαλούσε εγκτησιν και ο ρωμαϊκός jus commercii.

[253] 569.Δημοσθένης, Κατά Νεαίρας, 16. — Αριστοφάνης, Όρνιθες, 1652. — Αριστοτέλης, Πολιτικά, III, 3, 5. — Πλούταρχος, Περικλής, 37. — Πολυδεύκης, III, 21. — Αθηναίος, XIII, 38. — Τίτος Αίβιος, XXXVIII, 36 και 43. — Γάιος, I, 67. — Ουλπιανός, V, 4-9. — Παύλος, II, 9. Έπρεπε να υπάρχει ειδικός νόμος της πόλεως, για να χορηγηθεί στους κατοίκους άλλης πόλεαις η επιγαμία ή το connubium.

[254] Ουλπιανός, XIX, 4. — Δημοσθένης, Υπέρ Φορμίωνος, 6· Προς Ευβουλίδην, 31.

[255] Κικέρων, Pro Archia, 5. — Γάιος, II, 110.

[256] Παυσανίας, VIII, 43.

[257] Πανδέκτες, βιβλ. XI, τίτλ. 7, 2· 6ιβλ. XLVII, τίτλ. 12, 4.

[258] Αρποκρατίων στη λ. Προστάτης. — Πολυδεύκης, III, 56. — Λυκούργος, Κατά Λεωκράτους, 21. — Αριστοτέλης, Πολιτικά, III, 1, 3.

πολίτη, ο ξένος γινόταν έμμεσο μέλος του κράτους. Αποκτούσε έτσι δικαίωμα συμμετοχής σε ορισμένα ευεργετήματα της αστικής νομοθεσίας και εξασφάλιζε την προστασία των νόμων.

Η πιο συνηθισμένη ποινή που επέβαλλαν οι αρχαίες πόλεις σε όσους είχαν διαπράξει κάποιο παράπτωμα εναντίον τους, ήταν η αφαίρεση των πολιτικών δικαιωμάτων. Αυτή η ποινή ονομαζόταν άτιμία.[259] Ο άνθρωπος που είχε τιμωρηθεί με την ποινή αυτή, δεν μπορούσε πλέον ούτε να αποκτήσει οποιοδήποτε αξίωμα ούτε να γίνει μέλος δικαστηρίου ούτε να μιλήσει στις συνελεύσεις. Ταυτόχρονα του απαγορευόταν και η συμμετοχή στη θρησκεία· η καταδικαστική απόφαση έλεγε «ότι του απαγορεύεται πλέον η είσοδος σε όλα τα ιερά της πόλης, ότι δε θα έχει πλέον δικαίωμα να στεφανώνεται με άνθη κατά τις ημέρες που στεφανώνονται οι πολίτες, ότι δεν μπορούσε πλέον να πατήσει το πόδι του μέσα στον ιερό κύκλο που χάραζε το καθαρτήριο νερό και το αίμα των θυμάτων στην αγορά».[260] Οι θεοί της πόλης δεν υπήρχαν πλέον γι' αυτόν. Έχανε συγχρόνως όλα του τα πολιτικά δικαιώματα- δεν είχε πια δικαίωμα να εμφανισθεί ενώπιον των δικαστηρίων, ούτε σαν απλός μάρτυρας· αδικούμενος, δεν είχε δικαίωμα προσφυγής στη δικαιοσύνη· «μπορούσαν να τον χτυπήσουν ατιμώρητα»·[261] οι νόμοι της πολιτείας δεν τον προστάτευαν. Δεν υπήρχε πλέον γι' αυτόν ούτε αγορά ούτε πώληση ούτε κανενός είδους συμβόλαιο.[262] Για την πόλη ήταν πλέον ξένος. Πολιτικά δικαιώματα, θρησκεία, αστικά δικαιώματα, όλα τα είχε χάσει με μιας. Όλο αυτό το σύνολο συγκαταλεγόταν μέσα στον τίτλο του πολίτη και χανόταν μαζί του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΡΙΤΟ

Ο ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ — Η ΕΞΟΡΙΑ

Η λέξη πατρίδα σήμαινε για τους Αρχαίους τη γη των πατέρων, terra patria. Η πατρίδα κάθε ανθρώπου ήταν το κομμάτι της γης που είχε καθαγιάσει η εθνική ή οικογενειακή του θρησκεία- η γη όπου αναπαύονταν τα λείψανα των προγόνων του και όπου κατοικούσαν οι ψυχές τους. Η ιδιαίτερη πατρίδα ήταν ο περίβολος της οικογένειας με τον τάφο και την εστία του. Η μεγάλη πατρίδα ήταν η πόλη-κράτος, με το πρυτανείο και τους ήρωές της, με τα ιερά της τείχη και την περιοχή που όρισε η θρησκεία. «Ιερή γη της πατρίδας», έλεγαν οι Έλληνες. Δεν ήταν μια κενή λέξη. Αυτή η γη ήταν πράγματι ιερή για τον άνθρωπο, γιατί την

---

[259] Περί ατιμίας στην Αθήνα βλ. Αισχίνη, Κατά Τιμάρχου, 21. — Ανδοκίδη, Περί των μυστηρίων, 73-80. — Πλούταρχο, Φωκίων, 26, 33, 34, 37. — Περί ατιμίας στη Σπάρτη βλ. Ηρόδοτο, Η, 231. — Θουκυδίδη, Ε, 34. — Πλούταρχο, Αγησίλαος, 30. — Η ίδια ποινή υπήρχε και στη Ρώμη, η infamia ή tribu movere. Βλ. Τίτο Λίβιο, VII, 2· XXIV, 18· XXIX, 37· XLII, 10· XLV, 15. — Κικέρωνα, Pro Cluentio, 43· De oratore, II, 67. — Βαλέριο Μάξιμο, II, 9, 6. — Ψευδο-Ασκώνιο, έκδ. Orelli, σ. 103. — Πανδέκτες, 6ιβλ. III, τίτλ. 2. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, XI, 63, μεταφράζει το infames με το άτιμοι και ο Δίων ο Κάσσιος, XXXVIII, 13, μεταφράζει το tribu movere με το *ἀτιμάζειν*.

[260] Αισχίνης, Κατά Τιμάρχου: *Μή ἐξέστω αὐτῷ ἱερωσύνην ἱεράσαθαι, μηδ' εἰς τά δημοτελή ἱερά εἰσίτω, μηδ' ἐν ταῖς κοιναῖς στεφανηφορίαις στεφανούσθω, μηδ' ἐντός τῶν τῆς ἀγορᾶς περιρραντηρίων πορευέσθω.* — Λυσίας, Κατά Ανδοκίδου, 24: *Εἴργεσθαι τῆς ἀγορᾶς καί τῶν ἱερῶν.*

[261] Πλούταρχος, Αγησίλαος, 30: *Παίει ὁ δουλόμενος αυτούς.* — Λυσίας, Κατά Ανδοκίδου, 24: *Ὥστε μηδ' ἀδικούμενον ὑπό τῶν ἐχθρῶν δύνασθαι δίκην λαβεῖν.* — Δημοσθένης, Κατά Μηδίου, 92: *Ἀτιμία νόμων καί δικῶν καί πάντων στέρησις.* Στην αγόρευση κατά Νεαίρας (26-28) αναφέρεται ότι ο άτιμος δεν ήταν δεκτός να καταθέσει ενώπιον της δικαιοσύνης.

[262] Στη Σπάρτη ο άτιμος δεν μπορούσε ούτε να αγοράσει ούτε να πουλήσει ούτε να συνάψει νόμιμο γάμο ούτε να παντρέψει την κόρη του με κάποιο πολίτη. Θουκυδίδης, Ε, 34. — Πλούταρχος, Αγησίλαος, 30.

κατοικούσαν οι θεοί του. Κράτος, Πόλη, Πατρίδα, αυτές οι λέξεις δεν ήταν αφηρημένες έννοιες, όπως είναι σήμερα· αντιπροσώπευαν πραγματικά ένα ολόκληρο σύνολο από τοπικές θεότητες, όπως και μια καθημερινή λατρεία και δοξασίες που ασκούσαν πανίσχυρη επιρροή στην ψυχή.

Έτσι εξηγείται ο πατριωτισμός των Αρχαίων αποφασιστικό συναίσθημα που ήταν γι' αυτούς η υπέρτατη αρετή και η συνισταμένη όλων των άλλων αρετών. Ό,τι πολυτιμότερο μπορούσε να έχει ο άνθρωπος, σχετιζόταν με την πατρίδα. Σ' αυτήν έβρισκε την ευημερία, την ασφάλεια, το δίκαιο, την πίστη, τους θεούς του. Αν την έχανε, έχανε τα πάντα. Ήταν σχεδόν αδύνατο να συγκρουσθεί το προσωπικό συμφέρον με το συμφέρον της πολιτείας. Ο Πλάτων λέει: Η πατρίδα μάς γεννά, μας τρέφει, μας ανατρέφει. Και ο Σοφοκλής: Η πατρίδα μας συντηρεί.

Μία τέτοια πατρίδα δεν είναι απλός τόπος διαμονής για τον άνθρωπο. Από τη στιγμή που θα εγκαταλείψει τα ιερά της τείχη, που θα διασχίσει τα ιερά όρια της περιοχής της, δεν υπάρχει πλέον γι' αυτόν ούτε θρησκεία ούτε κανενός είδους κοινωνικός δεσμός. Οπουδήποτε αλλού εκτός της πατρίδας του, βρίσκεται έξω από την κανονική ζωή και έξω από τους νόμους· οπουδήποτε αλλού είναι χωρίς θεούς και δίχως ηθικούς κανόνες. Μόνον εκεί έχει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και τα καθήκοντά του. Δεν μπορεί να έχει ανθρώπινη υπόσταση παρά μόνον εκεί.

Η πατρίδα κρατάει τον άνθρωπο δεμένο με ιερά δεσμά. Πρέπει να την αγαπάει, όπως αγαπάει κανείς τη θρησκεία, να την υπακούει, όπως υπακούει κανείς το θεό. «Πρέπει να της αφοσιώνεται κανείς ολοκληρωτικά, να της δίνει τα πάντα, να θυσιάζει γι' αυτήν το παν». Πρέπει να την αγαπάει στη δόξα και στην αφάνεια, στην ευημερία και στη δυστυχία. Πρέπει να δέχεται τις ευεργεσίες και τις τιμωρίες της. Ο Σωκράτης που η πατρίδα τον καταδίκασε χωρίς λόγο, εξακολούθησε ωστόσο να την αγαπάει. Πρέπει να την αγαπάει, όπως ο Αβραάμ αγαπούσε το Θεό του, φθάνοντας ως το σημείο να θυσιάσει το γιο του. Πρέπει προπαντός να ξέρει να πεθαίνει για χάρη της. Ο Έλληνας ή ο Ρωμαίος δεν πεθαίνει ποτέ από αφοσίωση σε ένα άλλο ανθρώπινο πλάσμα ή για λόγους τιμής· οφείλει όμως τη ζωή του στην πατρίδα. Γιατί, αν χαθεί η πατρίδα, χάνεται η θρησκεία. Πολεμάει στ' αλήθεια «υπέρ βωμών και εστιών», pro ans et focis·[263] γιατί, αν ο εχθρός καταλάβει την πόλη του, οι βωμοί θα γκρεμισθούν, οι εστίες θα σβήσουν, οι τάφοι θα βεβηλωθούν, οι θεοί θα εξολοθρευθούν, η λατρεία θα χαθεί. Η αγάπη για την πατρίδα είναι η ευσέβεια των Αρχαίων.

Η ύπαρξη της πατρίδας πρέπει να ήταν κάτι εξαιρετικά πολύτιμο, αφού οι Αρχαίοι δεν μπόρεσαν να επινοήσουν χειρότερη τιμωρία από τη στέρησή της. Η συνηθισμένη ποινή για τους μεγάλους εγκληματίες ήταν η εξορία.

Η εξορία δε σήμαινε μόνο την απαγόρευση της παραμονής στην πόλη και την απομάκρυνση από το πάτριο έδαφος· σήμαινε ταυτόχρονα την απαγόρευση της λατρείας· σήμαινε αυτό που οι σύγχρονοι έχουν αποκαλέσει αφορισμό. Η εξορία ενός ανθρώπου σήμαινε κατά τη συνήθη έκφραση των Ρωμαίων τον αποκλεισμό του από «το πυρ και το ύδωρ».[264] Με το «πυρ» εννοούσαν τη φωτιά του βωμού της θυσίας· με το «ύδωρ» το νερό της κάθαρσης.[265] Η εξορία τοποθετούσε λοιπόν τον άνθρωπο έξω από τη θρησκεία. Στη Σπάρτη επίσης, όταν έχανε κάποιος τα πολιτικά του δικαιώματα, του απαγορευόταν και η χρήση της φωτιάς.[266] Ένας Αθηναίος ποιητής βάζει στο στόμα ενός από τα πρόσωπα της τραγωδίας του τα φοβερά λόγια της καταδίκης που έπληττε τον εξόριστο: «Να φύγει», έλεγε η απόφαση, «και να μην πλησιάσει ποτέ πια στους ναούς. Κανένας πολίτης να μην του μιλήσει ούτε να του δώσει

---

[263] Από εκεί πηγάζει το κείμενο του όρκου που απήγγελλαν οι έφηβοι των Αθηνών «άμυνώ υπέρ τών ιερών». Πολυδεύκης, VIII, 105. — Λυκούργος, Κατά Λεωκράτους, 78.

[264] Κικέρων, Pro domo, 18. — Τίτος Λίβιος, XXV, 4. — Ουλπιανός, X, 3.

[265] Φήστος, έκδ. Müller, σ. 2.

[266] 582.Ηρόδοτος, Η, 231.

άσυλο· κανείς να μην τον δεχθεί στις προσευχές ούτε στις θυσίες· κανείς να μην του προσφέρει αγιασμένο νερό».[267] Η παρουσία του μόλυνε κάθε σπίτι. Η επαφή του λέρωνε κάθε άνθρωπο που θα τον δεχόταν. «Όποιος φάει και πιει μαζί του ή τον αγγίξει», έλεγε ο νόμος, «πρέπει ύστερα να καθαρισθεί».[268] Κάτω από το βάρος αυτού του αφορισμού, ο εξόριστος δεν μπορούσε να πάρει μέρος σε καμία θρησκευτική τελετή· δεν είχε πλέον λατρεία ούτε ιερά δείπνα ούτε προσευχές· είχε αποκληρωθεί από το μερίδιό του στη θρησκεία.

Πρέπει να μην ξεχνάμε ότι για τους Αρχαίους ο θεός δεν ήταν πανταχού παρών. Έστω και αν είχαν κάποια αόριστη αντίληψη μιας θεότητας του σύμπαντος, δεν ήταν πάντως ο θεός που επικαλούνταν και που θεωρούσαν σαν θεία πρόνοια. Οι θεοί του καθενός ήταν αυτοί που κατοικούσαν στο σπίτι του, στην περιοχή του, στην πόλη του. Αφήνοντας πίσω του την πατρίδα, ο εξόριστος άφηνε μαζί και τους θεούς του. Δεν έβρισκε πλέον πουθενά κάποια θρησκεία που να τον παρηγορήσει και να τον προστατέψει· δεν ένιωθε πια την επαγρύπνηση κάποιας θείας πρόνοιας· η χαρά της προσευχής τού είχε αφαιρεθεί. Όλα όσα θα μπορούσαν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες της ψυχής του, είχαν χαθεί.

Αλλά η θρησκεία ήταν και πηγή κάθε πολιτικού και αστικού δικαιώματος. Ο εξόριστος, λοιπόν, χάνοντας τη θρησκεία, έχανε και κάθε άλλο δικαίωμα. Αποκλεισμένος από τη θρησκεία της πόλης, έχανε ταυτόχρονα την οικογενειακή του λατρεία και ήταν υποχρεωμένος να σβήσει την εστία του.[269] Δεν είχε πλέον δικαίωμα ιδιοκτησίας· η γη και όλα του τα αγαθά είχαν κατασχεθεί προς όφελος των θεών της πόλης.[270] Μη έχοντας πλέον λατρεία, δεν είχε ούτε οικογένεια· δεν ήταν πλέον ούτε σύζυγος ούτε πατέρας. Δεν είχε πια την κηδεμονία των παιδιών του,[271] η γυναίκα του έπαυε να θεωρείται σύζυγός του, και μπορούσε αμέσως να πάρει άλλον άνδρα.[272] Ας δούμε το Ρήγουλο, ο οποίος αιχμαλωτίσθηκε από τον εχθρό και η Σύγκλητος τον ενέταξε στους εξόριστους· όταν η Σύγκλητος ζητάει τη γνώμη του, εκείνος αρνείται να τη δώσει, γιατί ο εξόριστος δεν είναι πλέον συγκλητικός· όταν η γυναίκα και τα παιδιά του τρέχουν να τον αγκαλιάσουν, εκείνος τους απωθεί, γιατί ο εξόριστος δεν έχει πλέον ούτε σύζυγο ούτε παιδιά:

> Fertur pudicae conjugis osculum
> Parvosque natos, ut capitis minor
> A se removisse.[273]

---

[267] Σοφοκλής, Οιδίπους Τύραννος, 229-250. — Τα ίδια ίσχυαν καί για την ατιμία, η οποία ήταν παντοτινή εξορία μέσα στη χώρα.

[268] Πλάτων, Νόμοι, IX, σ. 881: *Φευγέτω ἀειφυγίαν ἐξ ἄστεως καί πάντων ἱερῶν εἰργέσθω ... Ἐάν δέ τις τῷ τοιούτῳ συμφάγῃ ἤ συμπίῃ ἤ τινα ἄλλην κοινωνίαν κοινωνήσῃ ἤ καί μόνον ἐντυγχάνων προσάπτηται, μήτε εἰς ἱερόν ἔλθῃ μήτ' εἰς ἀγοράν πρότερον ἤ καθήρηται.*

[269] Οβίδιος, Tristes, I, 3, 4: Exstinctos focos.

[270] Τίτος Λίβιος, III, 58· XXV, 4. — Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, XI, 46. — Δημοσθένης, Κατά Μειδίου, 43. — Θουκυδίδης, Ε, 60. — Πλούταρχος, Θεμιστοκλής, 25. — Πολυδεύκης, VIII, 99. — Σε ορισμένες περιπτώσεις αυτή η διάταξη εφαρμόσθηκε πιο ήπια, η δε περιουσία του εξόριστου μπορούσε να μην κατασχεθεί ή να μεταβιβασθεί στα παιδιά του. Πλάτων, Νόμοι, IX, σ. 877. Εξάλλου δεν πρέπει να συγχέεται ο εξοστρακισμός με την εξορία. Η περιουσία του *οστρακιζομένου* δεν εδημεύετο.

[271] Εισηγήσεις Ιουστινιανού, I, 12, 1. — Γάιος, I, 128: Cui aqua et igni interdicitur, proinde ac mortuo eo liberi desinunt in potestate esse. Επίσης ο εξόριστος δεν ήταν πλέον κάτω από την πατρική εξουσία (Γάιος, ό.π.) Οι οικογενειακοί δεσμοί διακόπτονταν και τα δικαιώματα της κληρονομιάς εξαφανίζονταν.

[272] Βλ. στο Διονύσιο τον Αλικαρνασσέα, VIII, 41, το χαιρετισμό του Κοριολανού προς τη σύζυγό του: *Οὔτε σός ἀνήρ ἀπό ταύτης ... τῆς ἡμέρας ἀλλ' εὐτυχοίης ἕτερον ἄνδρα λαβοῦσα εὐδαιμονέστερον ἐμοῦ.* Στη συνέχεια λέει ότι και τα παιδιά του δεν έχουν πλέον πατέρα. Και αυτό δεν είναι ρητορικό σχήμα αλλά διάταξη του αρχαίου δικαίου.

[273] Οράτιος, Ωδαί, III, 5. Οι λέξεις capitis minor δεν εξηγούνται με το capitis deminutio του ρωμαϊκού νόμου, που ήταν η συνέπεια της εξορίας. — Πρβλ. Γάιο, I, 129: Si ab hostibus captus fuerit parens, pendet jus

Έτσι ο εξόριστος έχανε μαζί με τη θρησκεία και τα πολιτικά του δικαιώματα, και τα οικογενειακά του δικαιώματα· δεν είχε πια γυναίκα, παιδιά, εστία. Όταν πέθαινε, δεν μπορούσε να ταφεί ούτε μέσα στην περιοχή της πόλης ούτε μέσα στον οικογενειακό τάφο,[274] γιατί είχε μετατραπεί σε ξένο.

Δε μας εκπλήσσει το γεγονός ότι οι αρχαίες δημοκρατίες έδιναν σχεδόν πάντα τη δυνατότητα στον ένοχο να γλιτώσει τη θανατική ποινή με την εξορία. Η εξορία δεν τους φαινόταν ηπιότερη ποινή από το θάνατο.[275] Οι Ρωμαίοι νομομαθείς την αποκαλούσαν εσχάτη των ποινών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ

Όσα είδαμε μέχρι τώρα για τους αρχαίους θεσμούς και ειδικά για τις αρχαίες δοξασίες, μας έδωσαν μια ιδέα του μεγάλου χάσματος που χώριζε πάντα δύο πόλεις-κράτη. Όσο και αν γειτόνευαν, σχημάτιζαν πάντα δύο εντελώς διαφορετικές κοινωνίες. Τις χώριζε κάτι πολύ περισσότερο από την απόσταση που χωρίζει σήμερα δύο πόλεις· κάτι πολύ σαφέστερο από τα σύνορα που χωρίζουν δύο κράτη· δεν είχαν ίδιους θεούς ούτε ίδιες τελετές ούτε ίδιες προσευχές. Η λατρεία μιας πόλεως ήταν απαγορευμένη στον πολίτη της γειτονικής. Πίστευαν ότι οι θεοί μιας πόλεως δε δέχονταν τις προσφορές και τις προσευχές όλων εκείνων που δεν ήταν συμπολίτες τους.

Είναι αλήθεια ότι αυτές οι αρχαίες δοξασίες άλλαξαν με τον καιρό και ξεθώριασαν· την εποχή όμως που σχηματίσθηκαν, οι κοινωνίες βρίσκονταν σε πλήρη ισχύ και ορισμένα επακόλουθα έμειναν για πάντα.

Μπορούμε εύκολα να βγάλουμε δύο συμπεράσματα· πρώτον, ότι αυτή η ιδιαίτερη θρησκεία κάθε πόλεως πρέπει να έδωσε στην πόλη-κράτος πολύ ισχυρούς και μάλλον ακλόνητους θεσμούς- και είναι στ' αλήθεια αξιοθαύμαστο πώς αυτή η κοινωνική οργάνωση παρά τα μειονεκτήματά της και τους κινδύνους που διέτρεξε, κράτησε για καιρό· δεύτερον, ότι για πολλούς αιώνες η θρησκεία αυτή πρέπει να είχε σαν αποτέλεσμα να καταστήσει αδύνατη την εγκαθίδρυση άλλης κοινωνικής μορφής εκτός από την πόλη-κράτος.

Κάθε πόλη-κράτος, λόγω της θρησκείας της και μόνο, έπρεπε να είναι ανεξάρτητη. Κάθε μια έπρεπε να έχει δική της νομοθεσία, εφόσον είχε δική της θρησκεία, από την οποία πήγαζαν οι νόμοι. Κάθε μία έπρεπε να έχει την ανώτατη δικαιοσύνη της και δεν μπορούσε να υπάρξει άλλη δικαστική εξουσία ανώτερη από τη δικαιοσύνη του κράτους. Κάθε μία είχε τις θρησκευτικές της εορτές και το ημερολόγιό της· οι μήνες και τα χρόνια πρέπει να διέφεραν από τη μία πόλη στην άλλη, εφόσον η σειρά των ιερών πράξεων ήταν διαφορετική. Κάθε μία είχε το δικό της νόμισμα, στο οποίο, αρχικά, ήταν χαραγμένο συνήθως το θρησκευτικό της έμβλημα. Κάθε μία είχε τα μέτρα και τα σταθμά της. Δε δέχονταν να υπάρχει τίποτε το κοινό

---

liberorum. Ο Ρήγουλος, ο οποίος ήταν αιχμάλωτος, ήταν κατά το νόμο servus hostium, όπως λέει ο Γάιος, και επομένως δεν είχε ούτε πολιτικά ούτε οικογενειακά δικαιώματα. Βλ. Κικέρωνα, De officiis. III, 27.

[274] Θουκυδίδης, Α, 138.

[275] Την ιδέα αυτή εκφράζουν ο Ευριπίδης, Ηλέκτρα, 1315· Φοίνισσες, 388, και ο Πλάτων, Κρίτων, σ. 52.

ανάμεσα σε δύο πόλεις-κράτη. Η διαχωριστική γραμμή ήταν τόσο βαθιά χαραγμένη, ώστε μόλις και μετά βίας επέτρεπαν το γάμο μεταξύ κατοίκων δύο διαφορετικών πόλεων. Μια τέτοια ένωση θεωρήθηκε πάντα παράδοξη και για πολύ καιρό κρίθηκε παράνομη. Η νομοθεσία της Ρώμης, όπως και της Αθήνας, αντιμετώπισε την παραδοχή της με φανερή αποστροφή. Σχεδόν παντού, τα παιδιά που είχαν γεννηθεί από έναν τέτοιο γάμο, κατατάσσονταν στους νόθους και δεν είχαν τα δικαιώματα του πολίτη.[276] Για να θεωρηθεί νόμιμος ο γάμος μεταξύ κατοίκων δύο διαφορετικών πόλεων, έπρεπε να υπάρξει ειδική σύμβαση μεταξύ τους (jus connubii, επιγαμία).[277]

Κάθε πόλη είχε γύρω από την περιοχή της μια γραμμή ιερών ορίων. Ήταν ο ορίζοντας της εθνικής της θρησκείας και των θεών της. Πέρα από αυτά τα όρια βασίλευαν άλλοι θεοί και τηρούνταν άλλοι θρησκευτικοί τύποι.[278]

Το πιο έντονο χαρακτηριστικό της ελληνικής ιστορίας, όπως και της πολιτικής, πριν από τη ρωμαϊκή κυριαρχία, είναι ο υπερβολικός τεμαχισμός και η απομόνωση κάθε πόλης- κράτους. Η Ελλάδα ποτέ δεν κατάφερε να γίνει ενιαίο κράτος· ούτε οι λατινικές πόλεις ούτε οι πόλεις των Ετρούσκων ούτε οι φυλές των Σαμνιτών κατάφεραν ποτέ να σχηματίσουν ενιαίο σώμα. Πολλοί έχουν αποδώσει τον αξεπέραστο διαχωρισμό των Ελλήνων στη μορφολογία του εδάφους της χώρας και υποστήριξαν ότι τα βουνά που την καλύπτουν, δημιούργησαν φυσικές διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των ανθρώπων. Δεν υπήρχαν όμως βουνά ανάμεσα στη Θήβα και στις Πλαταιές, ανάμεσα στο Άργος και στη Σπάρτη, ανάμεσα στη Σύβαρι και στον Κρότωνα. Δεν υπήρχαν βουνά ανάμεσα στις λατινικές πόλεις ούτε ανάμεσα στις δώδεκα πόλεις της Ετρουρίας. Η μορφολογία του εδάφους παίζει ασφαλώς κάποιο ρόλο στην ιστορία των λαών, αλλά οι δοξασίες των ανθρώπων πολύ μεγαλύτερο. Ανάμεσα σε δύο γειτονικές πόλεις υπήρχε κάτι πολύ πιο αξεπέραστο από ένα βουνό· ήταν οι γραμμές των ιερών ορίων, ήταν οι διαφορές της λατρείας, ήταν το φράγμα που όρθωνε κάθε πόλη-κράτος ανάμεσα στον ξένο και στους θεούς της. Απαγόρευε στον ξένο να εισέλθει μέσα στους ναούς των πολιούχων θεών της· απαιτούσε από τους πολιούχους θεούς της να μισούν και να μάχονται τον ξένο.[279]

Αυτός είναι ο λόγος που οι Αρχαίοι δεν μπόρεσαν να εγκαταστήσουν, ούτε και να διανοηθούν καμιά άλλη κοινωνική οργάνωση εκτός από την πόλη-κράτος. Ούτε οι Έλληνες ούτε οι Ιταλοί ούτε ακόμη και οι Ρωμαίοι, για μεγάλο διάστημα, δε σκέφθηκαν τη δυνατότητα της ένωσης πολλών πόλεων και της ισότιμης συνύπαρξής τους κάτω από κοινή διακυβέρνηση. Ανάμεσα σε δύο πόλεις μπορούσε να υπάρξει συμμαχία, πρόσκαιρος συνεταιρισμός για τον προσπορισμό κέρδους ή για την αντιμετώπιση κάποιου κινδύνου, αλλά δεν υπήρξε ποτέ πραγματική ένωση. Γιατί η θρησκεία είχε καταστήσει κάθε πόλη σαν ένα σώμα που δεν μπορούσε να ταιριάζει με κανένα άλλο. Η απομόνωση ήταν ο νόμος της πόλης-κράτους.

Πώς θα μπορούσαν οι διάφορες πόλεις να συγχωνευθούν σε ένα κράτος με τις δοξασίες και τα έθιμα που είδαμε ως τώρα; Δεν είχαν αντίληψη της ανθρώπινης συνύπαρξης και δεν

---

[276] Πολυδεύκης, ΙΙΙ, 21: *Νόθος ὁ ἐξ ξένης ἢ παλλακίδος. — Ὃς ἂν μὴ ἐξ ἀστῆς γένηται, νόθον εἶναι* (νόμος αναφερόμενος από τον Αθηναίο, ΧΙΙΙ, 38). — Δημοσθένης, Κατά Νεαίρας, 16. — Πλούταρχος, Περικλής, 37.

[277] Λυσίας, Περί του μη καταλύσαι την πάτριον πολιτείαν Αθήνησι, 3. — Δημοσθένης, Περί του Στεφάνου, 91. — Ισοκράτης, Πλαταϊκός, 51. — Γάιος, Ι, 67. — Ουλπιανός, V, 4. — Τίτος Λίβιος, XLIII, 3· XXXVIII, 36.

[278] Πλούταρχος, Οησεύς, 25. — Πλάτων, Νόμοι, VIII, σ. 842. — Παυσανίας, σποραδικά. — Πολυδεύκης, Ι, 10. — Boeckh, Corp. Inscr. Gr., τ. ΙΙ, σ. 571 και 837. — Η γραμμή των ιερών ορίων στη ρωμαϊκή περιοχή υπήρχε ακόμα στην εποχή του Στράβωνα· πάνω σε κάθε τέτοια πέτρα, μάλιστα, κάθε χρόνο οι ιερομνήμονες προσέφεραν θυσία (Στράβων, V, 3, 2).

[279] Είναι φανερό ότι εδώ αναφερόμαστε μόνο στους αρχαίους χρόνους των πόλεων. Με το πέρασμα του χρόνου αυτά τα αισθήματα άλλαξαν. [Ανάμεσα στη Σπάρτη και το Άργος υπάρχουν μεγάλα βουνά· ο συγγραφέας προφανώς κάνει λάθος].

την θεωρούσαν εφικτή παρά μόνον αν βασιζόταν στη θρησκεία. Το σύμβολο μιας τέτοιας συνύπαρξης θα έπρεπε να ήταν ένα κοινό ιερό δείπνο. Μερικές χιλιάδες πολιτών θα μπορούσαν ίσως, στην ανάγκη, να συγκεντρωθούν γύρω από ένα κοινό πρυτανείο, να απαγγείλουν τις ίδιες προσευχές και να μοιρασθούν τις ιερές τροφές. Προσπαθήστε, όμως, σύμφωνα πάντα με αυτά τα έθιμα, να κάνετε ολόκληρη την Ελλάδα ενιαίο κράτος! Πώς θα τελούσαν τα ιερά δείπνα και όλες τις τελετές, στις οποίες έπρεπε να παρίστανται όλοι οι πολίτες; Πού θα βρίσκεται το πρυτανείο; Πώς θα γίνεται η ετήσια κάθαρση των πολιτών; Τι θα απογίνουν τα απαραβίαστα όρια που καθόρισαν αρχικά την περιοχή της πόλης και που τη χώρισαν για πάντα από τον υπόλοιπο κόσμο; Τι θα απογίνουν όλες οι τοπικές λατρείες, οι πολιούχοι θεοί, οι ήρωες που κατοικούν σε κάθε περιοχή; Η Αθήνα έχει στο έδαφος της τον ήρωα Οιδίποδα, εχθρό της Θήβας· πώς να ενώσει κανείς την Αθήνα και τη Θήβα κάτω από την ίδια λατρεία και την ίδια κυβέρνηση;

Όταν εξασθένησαν οι προκαταλήψεις (και για τις λαϊκές τάξεις άργησαν πολύ να εξασθενήσουν), δεν υπήρχε πια χρόνος για τη σύσταση μιας νέας μορφής κράτους. Ο διαχωρισμός ήταν πια καθιερωμένος από τη συνήθεια, από το συμφέρον, από το μίσος που είχαν συσσωρεύσει οι αναμνήσεις περασμένων αγώνων. Δεν υπήρχε πλέον τρόπος επιστροφής στο παρελθόν.

Κάθε πόλη επέμενε στην αυτονομία της· αποκαλούσε έτσι ένα σύνολο που περιλάμβανε τη λατρεία της, το δίκαιό της, το σύστημα διακυβέρνησης, ολόκληρη τη θρησκευτική και πολιτική ανεξαρτησία της.

Ήταν πιο εύκολο σε μια πόλη-κράτος να καταλάβει μιαν άλλη παρά να ενωθεί μαζί της. Η νίκη μπορούσε να υποδουλώσει όλους τους κατοίκους της κατακτημένης πόλης αλλά δεν μπορούσε να τους μετατρέψει σε συμπολίτες των νικητών. Η συγχώνευση δύο πόλεων σε ένα ενιαίο κράτος, η συνένωση του νικημένου και του νικητή λαού κάτω από μια ενιαία εξουσία είναι κάτι που δε συναντάμε ποτέ στους Αρχαίους, εκτός από μία μόνο περίπτωση, για την οποία θα μιλήσουμε πιο κάτω. Όταν η Σπάρτη καταλαμβάνει τη Μεσσηνία, δεν το κάνει, για να δημιουργήσει ένα ενιαίο κράτος από Σπαρτιάτες και Μεσσήνιους· εκδιώκει ή υποδουλώνει τους νικημένους και αποσπά τη γη τους. Η Αθήνα κάνει ακριβώς το ίδιο στη Σαλαμίνα, στην Αίγινα, στη Μήλο.

Η εισδοχή των νικημένων μέσα στο κράτος των νικητών ήταν μια σκέψη που δεν πέρασε ποτέ από το μυαλό κανενός. Η πόλη-κράτος είχε θεούς, είχε ύμνους, γιορτές, νόμους, που αποτελούσαν πολύτιμη κληρονομιά των πατέρων της· δεν είχε σκοπό να τα μοιρασθεί με τους νικημένους. Δεν είχε ούτε το δικαίωμα. Μπορούσε ποτέ η Αθήνα να δεχθεί την είσοδο του Αιγινήτη μέσα στο ναό της Αθηνάς Πολιάδας; Να τον δεχθεί στη λατρεία του Θησέα; Να παρακαθίσει μαζί του στα ιερά δείπνα; Να του αναθέσει, σαν πρύτανη, τη συντήρηση της ιερής φλόγας στην εστία του κράτους; Η θρησκεία το απαγόρευε. Ο νικημένος, λοιπόν, πληθυσμός της Αίγινας δεν μπορούσε να σχηματίσει ενιαίο κράτος με τον πληθυσμό της Αθήνας. Έχοντας διαφορετικούς θεούς, οι Αιγινήτες και οι Αθηναίοι δεν μπορούσαν να έχουν ίδιους νόμους ούτε ίδιους άρχοντες.

Αλλά δεν μπορούσε τουλάχιστον η Αθήνα, αφήνοντας άθικτη τη νικημένη πόλη, να στείλει έναν δικό της άρχοντα, για να την κυβερνήσει; Ήταν απόλυτα αντίθετο με τις αρχές των Αρχαίων να κυβερνάται μια πόλη από κάποιον που δεν ήταν πολίτης της. Ο άρχοντας έπρεπε να είναι πράγματι θρησκευτικός αρχηγός και πρωταρχικό του καθήκον ήταν η προσφορά της θυσίας στο όνομα της πόλης. Ο ξένος που δεν είχε δικαίωμα να προσφέρει θυσία, δεν μπορούσε και να κατέχει τέτοιο αξίωμα. Μη έχοντας το δικαίωμα να κάνει καμιά θρησκευτική τελετή, δεν είχε στα μάτια των ανθρώπων καμιά νόμιμη εξουσία. Η Σπάρτη προσπάθησε να τοποθετήσει στις πόλεις τους αρμοστές της· αλλά οι άνθρωποι αυτοί δεν ήταν αξιωματούχοι, δε δίκαζαν, δεν έπαιρναν μέρος στις συνελεύσεις. Μη έχοντας ομαλή σχέση με το λαό των πόλεων, δεν μπόρεσαν να κρατηθούν για πολύ.

Κάθε νικητής, επομένως, είχε να επιλέξει την καταστροφή της νικημένης πόλης και την κατάληψη της γης της από τη μια ή την απόδοση της ανεξαρτησίας της από την άλλη. Μέση οδός δεν υπήρχε. Ή η πόλη έπαυε να υπάρχει, ή παρέμενε ανεξάρτητη. Έχοντας δική της λατρεία, έπρεπε να έχει και δική της διακυβέρνηση· έχανε το ένα, χάνοντας το άλλο· και τότε δεν υπήρχε πλέον.

Αυτή η απόλυτη ανεξαρτησία της αρχαίας πόλης δεν έγινε δυνατό να αλλάξει μορφή, παρά μόνον όταν εξαφανίσθηκαν εντελώς οι δοξασίες, πάνω στις οποίες βασιζόταν η ίδρυσή της. Αφού πια διαφοροποιήθηκαν οι ιδέες και αφού πέρασαν πολλές επαναστάσεις πάνω από αυτές τις αρχαίες κοινωνίες, τότε μόνο κατάφεραν να επινοήσουν και να θεμελιώσουν ένα μεγαλύτερο κράτος με άλλους κανόνες διακυβέρνησης. Χρειάσθηκε όμως να ανακαλύψουν προηγουμένως οι άνθρωποι κάποιες άλλες αρχές και άλλους κοινωνικούς δεσμούς, τελείως διάφορους από αυτούς των παλαιότερων εποχών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΣΧΕΣΕΙΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΠΟΛΕΙΣ-ΚΡΑΤΗ — Ο ΠΟΛΕΜΟΣ — Η ΕΙΡΗΝΗ — Η ΣΥΜΜΑΧΙΑ ΤΩΝ ΘΕΩΝ

Η θρησκεία που ασκούσε τόσο μεγάλη επιρροή στις εσωτερικές υποθέσεις της πόλης, επενέβαινε το ίδιο αποτελεσματικά στις σχέσεις της με άλλες πόλεις. Αυτό φαίνεται καθαρά, παρατηρώντας με τι τρόπο οι άνθρωποι αυτών των παλαιότερων εποχών πολεμούσαν μεταξύ τους, πώς αποφάσιζαν να συνάψουν ειρήνη, πώς σχημάτιζαν συμμαχίες.

Δύο πόλεις αποτελούσαν δύο θρησκευτικές οργανώσεις που δεν είχαν τους ίδιους θεούς. Όταν βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση, δεν πολεμούσαν μόνον οι άνθρωποι· στη μάχη έπαιρναν μέρος και οι θεοί. Ας μην το θεωρήσουμε αυτό σαν απλή ποιητική επινόηση. Οι Αρχαίοι είχαν πολύ σταθερή και πολύ έντονη θρησκευτική πίστη, εξαιτίας της οποίας κάθε στράτευμα έπαιρνε μαζί τους θεούς του. Είχαν την πεποίθηση ότι πολεμούσαν και αυτοί μαζί τους· οι στρατιώτες υπερασπίζονταν τους θεούς και οι θεοί τους στρατιώτες. Πολεμώντας τον εχθρό, καθένας πίστευε πως μάχεται και εναντίον των θεών της αντίπαλης πόλης· αυτούς τους ξένους θεούς είχαν δικαίωμα να τους μισήσουν, να τους προσβάλουν, να τους χτυπήσουν· μπορούσαν και να τους αιχμαλωτίσουν.

Ο πόλεμος έπαιρνε έτσι μια παράξενη όψη. Πρέπει να φα- ντασθούμε δύο ολιγάριθμους στρατούς, παρατεταγμένους σε θέση μάχης· ο καθένας έχει τοποθετήσει στη μέση τα αγάλματα των θεών του, την εστία του, τα λάβαρά του, όλα όσα αποτε- λούν τα ιερά του εμβλήματα·[280] ο καθένας έχει τους χρησμούς του, που υπόσχονται καλή τύχη, τους οιωνοσκόπους και τους μάντεις τοι] που βεβαιώνουν τη νίκη. Πριν από τη μάχη κάθε στρατιώτης από κάθε παράταξη σκέπτεται σαν τον ήρωα του Ευριπίδη και λέει: «Οι θεοί που μάχονται μαζί μας, είναι ισχυρότεροι απ' αυτούς που μάχονται με τον εχθρό». Κάθε στρατός εκτοξεύει προς τον αντίπαλο κατάρες σαν κι αυτήν που διέσωσε ο Μακρόβιος: «Ω θεοί! σκορπίστε ανάμεσα στους εχθρούς μας τον τρόμο, το φόβο και την καταστροφή. Και αυτοί που βρίσκονται εδώ και όσοι κατοικούν στα χωράφια και στην πόλη τους, να μην ξαναδούν ποτέ το φως του ήλιου. Είθε η πόλη και τα χωράφια και τα κεφάλια τους και αυτοί οι ίδιοι να αφιερωθούν σε

[280] *Ἐπί τάς ἱεράς ἐτάττοντο σημαίας*. Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, X, 16.

σας».[281] Μετά τις κατάρες, ρίχνονται και οι δύο στη μάχη με το άγριο μένος που δίνει η πεποίθηση ότι καθένας έχει τους θεούς με το μέρος του και μάχεται ενάντια σε ξένους θεούς. Δεν υπάρχει έλεος για τον εχθρό· ο πόλεμος είναι αμείλικτος· η θρησκεία διευθύνει τη μάχη και παροτρύνει τους μαχητές. Δεν υπάρχουν κανόνες που να ελέγχουν τη φονική μανία· επιτρέπεται η σφαγή των αιχμαλώτων, το αποτελείωμα των πληγωμένων.

Ακόμη και έξω από το πεδίο της μάχης δε νομίζουν πως έχουν οποιοδήποτε καθήκον απέναντι στον εχθρό. Ο ξένος δεν έχει ποτέ κανένα δικαίωμα· και πολύ περισσότερο, όταν βρίσκονται μαζί του σε πόλεμο. Δεν κάθονται να σκεφθούν αν φέρονται δίκαια ή άδικα. Ο Μούκιος Σκαιβόλας και όλοι οι Ρωμαίοι θεωρούσαν καλή πράξη τη δολοφονία ενός εχθρού. Ο ύπατος Μάρκιος περηφανευόταν δημόσια ότι ξεγέλασε το βασιλιά της Μακεδονίας. Ο Αιμίλιος Παύλος πούλησε για δούλους εκατό χιλιάδες Ηπειρώτες που παραδόθηκαν σ' αυτόν οικειοθελώς.[282]

Ο Λακεδαιμόνιος Φοιβίδας, σε καιρό ειρήνης, κατέλαβε την ακρόπολη της Θήβας. Όταν ρώτησαν τον Αγησίλαο για το δίκαιο αυτής της πράξης, εκείνος απάντησε: «Εξετάστε μόνον αν είναι χρήσιμη, γιατί, αν μία πράξη είναι χρήσιμη στην πατρίδα, καλό είναι να γίνει». Αυτό είναι το δίκαιο της αρχαίας πόλης. Ένας άλλος βασιλιάς της Σπάρτης, ο Κλεομένης, έλεγε ότι κάθε καταστροφή που μπορούσαν να προκαλέσουν στον εχθρό, ήταν πάντα δίκαιη στα μάτια των θεών και των ανθρώπων.[283]

Ο νικητής μπορούσε να φερθεί στους νικημένους, όπως του άρεσε. Κανένας θείος ή ανθρώπινος νόμος δε συγκρατούσε την εκδίκηση ή την απληστία του. Την ημέρα που η Αθήνα έβγαλε απόφαση για τη σφαγή όλων των Μυτιληναίων, αδιακρίτως ηλικίας και φύλου, δεν πίστευε ότι καταπατούσε το δικαιούταν την άλλη μέρα άλλαξε την απόφαση και αρκέσθηκε στη σφαγή χιλίων πολιτών και στην κατάσχεση όλων των γαιών, το θεώρησε σαν πράξη ανθρωπιάς και επιείκειας. Μετά την πτώση των Πλαταιών, οι άνδρες σφάχθηκαν, οι γυναίκες πουλήθηκαν, αλλά κανένας δεν κατηγόρησε το νικητή για καταπάτηση του δικαίου.[284]

Ο πόλεμος δεν αφορούσε μόνο τους στρατιώτες· αφορούσε ολόκληρο τον πληθυσμό· άνδρες, γυναίκες, παιδιά, δούλους. Δεν αφορούσε μόνον τα ανθρώπινα πλάσματα· αφορούσε τα χωράφια και τα σπαρτά. Έκαιγαν τα σπίτια, έκοβαν τα δένδρα· η σοδειά του εχθρού ήταν σχεδόν πάντα αφιερωμένη στους καταχθόνιους θεούς και επομένως προορισμένη να καεί.[285] Έσφαζαν τα ζώα· κατέστρεφαν ακόμη και τη σπορά του επόμενου χρόνου. Ο πόλεμος μπορούσε να εξαφανίσει με μιας το όνομα και την προέλευση ενός ολόκληρου λαού και να μετατρέψει σε έρημο μια εύφορη περιοχή. Σύμφωνα λοιπόν με αυτό το δίκαιο του πολέμου η Ρώμη κατέστρεψε τα πάντα γύρω της· από την περιοχή των Βόλκων που αριθμούσε είκοσι τρεις πόλεις, απόμειναν μόνο βαλτοτόπια· οι πενήντα τρεις πόλεις του Λάτιου εξαφανίσθηκαν- στην περιοχή των Σαμνιτών αναγνώριζαν για καιρό από πού είχαν περάσει οι ρωμαϊκοί στρατοί, όχι τόσο από τα απομεινάρια των στρατοπέδων τους, όσο από την ερημιά που βασίλευε ολόγυρα.[286]

Όταν ο νικητής δεν εξολόθρευε τους νικημένους, είχε δικαίωμα να εξαφανίσει το κράτος τους, δηλαδή να καταστρέψει τη θρησκευτική και πολιτική τους ενότητα. Τότε σταματούσαν οι λατρείες και οι θεοί έπεφταν στη λήθη.[287] Με την εξαφάνιση της θρησκείας της πόλης,

---

[281] Μακρόβιος, Saturnalia, III, 9.

[282] Τίτος Λίβιος, XLII, 57· XLV, 34.

[283] Πλούταρχος, Αγησίλαος, 23· Αποφθέγμ. Λακεδ. Και ο Αριστείδης ακόμα αποτελεί εξαίρεση. Πίστευε, όπως φαίνεται, ότι η δικαιοσύνη δεν είναι υποχρεωτική από τη μία πόλη στην άλλη. Βλ. τι λέει ο Πλούταρχος στον Αριστείδη, 25.

[284] Θουκυδίδης, Γ, 50· Γ, 68.

[285] Τίτος Λίβιος, VI, 31· VII, 22: Cum agris magis quam cum hominibus urendo populandoque gesserunt bella.

[286] Τίτος Λίβιος, II, 34- X, 15. — Πλίνιος, Hist, nat., XXXV, 12.

[287] Ευριπίδης, Τρωάδες, 25-28: *Νοσεῖ τά τῶν θεῶν οὐδέ τιμᾶσθαι θέλει*. Πολλές φορές ο νικητής έπαιρνε μαζί του τους θεούς. Άλλοτε εγκαθίστατο στην κατακτημένη χώρα και δικαιωματικά αναλάμβανε να συνεχίσει

εξαφανιζόταν ταυτόχρονα και η θρησκεία κάθε οικογένειας. Οι εστίες έσβηναν. Μαζί με τη λατρεία γκρεμίζονταν και οι νόμοι, το αστικό δίκαιο, η οικογένεια, η ιδιοκτησία, όλα όσα βασίζονταν στη θρησκεία.[288] Ας ακούσουμε τι είναι υποχρεωμένος να πει ο νικημένος που του χαρίζουν τη ζωή. «Δίνω τον εαυτό μου, την πόλη μου, τη γη μου, το νερό που την ποτίζει, τους όριους θεούς μου, τους ναούς μου, την κινητή περιουσία μου, όλα τα αντικείμενα που ανήκουν στους θεούς, τα δίνω όλα στο ρωμαϊκό λαό».[289] Από εκείνη τη στιγμή, οι θεοί, οι ναοί, τα σπίτια, τα χωράφια, οι άνθρωποι, ανήκαν στο νικητή. Θα πούμε πιο κάτω τι γίνονταν όλα κάτω από τη ρωμαϊκή κατοχή.

Για να υπάρξει σύμφωνο ειρήνης, έπρεπε να γίνει θρησκευτική τελετή. Βλέπουμε ήδη στην Ιλιάδα «τους ιερούς κήρυκες που προσκομίζουν τις προσφορές για τους όρκους προς τους θεούς, δηλαδή τα πρόβατα και το κρασί· ο αρχηγός του στρατού, με το χέρι πάνω στο κεφάλι των θυμάτων, απευθύνεται στους θεούς και δίνει τους όρκους του· ύστερα σφάζει τα πρόβατα και κάνει τη σπονδή, ενώ το στράτευμα απαγγέλλει αυτά τα λόγια: «Ω αθάνατοι θεοί! Όπως το σίδερο χτυπάει και τσακίζει αυτά τα ζώα, έτσι να τσακιστεί και το κεφάλι αυτών που θα τολμήσουν να παραβούν τον όρκο τους».[290] Οι ίδιες τελετουργίες συνεχίζονται σε όλη τη διάρκεια της Ελληνικής Ιστορίας. Ακόμη και στην εποχή του Θουκυδίδη, η σύμβαση επικυρώνεται με θυσία. Οι αρχηγοί του λαού, με το χέρι πάνω στο σφαγμένο ζώο,[291] απαγγέλλουν έναν τύπο προσευχής και δεσμεύονται απέναντι στους θεούς. Κάθε λαός επικαλείται τους δικούς του θεούς[292] και απαγγέλλει τον τύπο του όρκου που κατέχει.[293] Αυτή η προσευχή και αυτός ο όρκος που δίνεται στους θεούς, δεσμεύουν τα συμβαλλόμενα μέρη. Οι Έλληνες δε λένε υπογραφή συνθήκης· λένε θυσία του όρκου, ορκια τέμνειν, ή σπονδή, σπένόεσθαι- και όταν ο ιστορικός αναφέρει τα ονόματα αυτών που θα λέγαμε σήμερα ότι υπέγραψαν τη συνθήκη, λέει: Ιδού τα ονόματα αυτών που έκαναν τη σπονδή.[294]

Ο Βιργίλιος που περιγράφει με τόσο λεπτομερή ακρίβεια τα ήθη και τις τελετουργίες των Ρωμαίων, δεν απέχει πολύ από τον Όμηρο, όταν μας δείχνει πώς κλείνεται μια συνθήκη ειρήνης: «Τοποθετούν μια εστία ανάμεσα στους δύο στρατούς, στήνουν βωμό στους κοινούς θεούς. Ένας ιερέας με λευκό ένδυμα οδηγεί το σφάγιο· οι δύο αρχηγοί κάνουν τις σπονδές, επικαλούνται τους θεούς, αναγγέλλουν τη συμφωνία· ύστερα σφάζεται το ζώο και τα κρέατα τοποθετούνται πάνω στη φλόγα του βωμού».[295] Ο Τίτος Λίβιος είναι αξιοσημείωτα διαφωτιστικός πάνω σ' αυτό το τμήμα του δημόσιου δικαίου της Ρώμης: «Μία συνθήκη δεν επικυρώνεται ποτέ χωρίς τους Φητιάλεις και χωρίς την τήρηση των ιερών τελετουργιών· γιατί

εκεί την λατρεία των θεών και των ηρώων της δικής του πατρίδας. Ο Τίτος Λίβιος αναφέρει ότι, όταν οι Ρωμαίοι κυρίευσαν το Λανούβιο, «απέδωσαν σ' αυτό τη λατρεία τον», πράγμα που σημαίνει ότι με την κατάκτηση έπρεπε να την είχαν αφαιρέσει, έβαλαν δε σαν μοναδικό όρο ότι θα είχαν το δικαίωμα να εισέρχονται στο ναό της Λανουβίας Ήρας (Τίτος Λίβιος, VIII, 14).

[288] Οι νικημένοι δεν είχαν πλέον δικαίωμα ιδιοκτησίας στη γη τους. Θουκυδίδης, Α, 98· Γ, 50· Γ, 58. — Πλούταρχος, Περικλής, 11. Ο Φλάκκος ο Σικελός, De cond. agror, (έκδ. Lachmann, σ. 138), λέει: Bellis gestis Victores populi terras omnes, ex quibus victos ejecerunt, publicavere. Ο ίδιος, σ. 136: Ut vero Romani omnium gentium potiti sunt, agros ex hoste captos in victorem populum partiti sunt. — Κικέρων, In Verr., II, III, 6· De lege agraria, I, 2· II, 15. — Απιανός, Εμφυλ., 1,7. Σύμφωνα με αυτή την αρχή το solum provinciale ανήκε δικαιωματικά στο Ρωμαϊκό λαό. Γάιος, II, 7: In provinciali solo dominium populi Romani est.

[289] Τίτος Λίβιος, I, 38· VII, 31· XXVIII, 34. — Πολύβιος, XXXVI, 2. Η διατύπωση της παραχώρησης βρίσκεται στον Πλαύτο, Amphitryon (στ. 71): Urbem. agrum, aras, focos seque uti dederent. (Στ. 101): Deduntque se, divina humanaque omnia, urbem et liberes

[290] Όμηρος, Ιλιάδα, Γ, 245-301.

[291] *Κατά ἱερῶν τελείων*. Θουκυδίδης, Ε, 47. Πρβλ. Ξενοφώντα, Κύρου Ανάβαση, II, 2, 9: Σφάξαντες ταύρον καί κάπρον καί κριόν καί βάπτοντες ξίφος.

[292] Θουκυδίδης, Β, 71.

[293] Θουκυδίδης, Ε, 47: *Ὀμνύντων τόν ἐπιχώριον ὅρκον ἕκαστοι.*

[294] Θουκυδίδης, Ε, 19.

[295] Βιργίλιος, Αινειάδα, XII, στ. 13, 118-120, 170-174, 200-215. Πρβλ. VIII, 641: El caesa jungebant foedera porca.

η συνθήκη ειρήνης δεν είναι μια απλή συμφωνία, μία sponsio, μεταξύ απλών ανθρώπων· η συνθήκη κλείνεται με την απαγγελία μιας προσευχής, precatio, με την οποία ζητούν από τους θεούς να χτυπήσουν το λαό που θα αθετήσει τις υποσχέσεις του, όπως χτυπήθηκε από τους Φητιάλεις το ζώο της θυσίας».[296]

Αυτή η ιερή τελετή ήταν η μόνη που έδινε στις διεθνείς συνθήκες ένα χαρακτήρα ιερό και απαραβίαστο. Όλοι γνωρίζουν την ιστορία των Καυδιανών δικράνων (Furcae ή Furculae Cau- dianae). Ένας ολόκληρος στρατός, αντιπροσωπευόμενος από τους υπάτους του, τους δημόσιους ταμίες, τους δημάρχους και τους εκατόνταρχους, έκλεισε συμφωνία με τους Σαμνίτες. Αλλά δεν υπήρξε ούτε θυσία ούτε απαγγελία προσευχής, ούτε όρκος προς τους θεούς. Έτσι η Σύγκλητος έκρινε πως είχε δικαίωμα να θεωρήσει άκυρη τη συμφωνία. Ακυρώνοντάς την, κανένας ποντίφικας, κανένας πατρίκιος δε σκέφθηκε ότι διέπραττε μια αναξιόπιστη πράξη.

Ήταν σταθερή πεποίθηση των Αρχαίων ότι κάθε άνθρωπος είχε υποχρεώσεις μόνον προς τους δικούς του θεούς. Ας θυμηθούμε τι είπε ένας Έλληνας, το κράτος του οποίου λάτρευε τον ήρωα Αλάβανδο, σε έναν άλλον Έλληνα που η πόλη του λάτρευε τον Ηρακλή: «Ο Αλάβανδος», έλεγε, «είναι θεός, ενώ ο Ηρακλής δεν είναι».[297] Με τέτοιες ιδέες ήταν απαραίτητο σε περίπτωση συνθηκών ειρήνης να ορκίζεται στους δικούς της θεούς κάθε πόλη. «Συνάψαμε συνθήκη και κάναμε σπονδές», λένε οι Πλαταιείς στους Σπαρτιάτες, «καλέσαμε για μάρτυρες, εσείς τους θεούς των πατέρων σας, εμείς τους θεούς που κατοικούν στη χώρα μας».[298] Προσπαθούσαν φυσικά να επικαλεσθούν, αν ήταν δυνατό, θεότητες κοινές και για τις δύο πόλεις. Ορκίζονταν σε θεούς που ήταν ορατοί από όλους, στον Ήλιο που φωτίζει τα πάντα, στη Γη που τρέφει. Οι θεοί όμως της κάθε πόλης και οι προστάτες της ήρωες άγγιζαν πολύ περισσότερο τους ανθρώπους και, αν οι συμβαλλόμενοι ήθελαν πραγματικά να ενωθούν στηριζόμενοι στη θρησκεία, έπρεπε να τους έχουν μάρτυρες.

Όπως στον πόλεμο οι θεοί έπαιρναν μέρος στη μάχη μαζί με τους στρατιώτες, έτσι έπρεπε να πάρουν μέρος και στην ειρήνη. Συμφωνούσαν, λοιπόν, ότι θα συμμαχούσαν στο εξής οι θεοί δύο πόλεων, όπως θα συμμαχούσαν και οι άνθρωποι. Για να επικυρώσουν αυτήν την συμμαχία των θεών, συνέβαινε κάποτε οι δύο λαοί να αλληλοπροσκληθούν στις ιερές εορτές τους.[299] Μερικές φορές άνοιγαν αμοιβαία τους ναούς τους και έκαναν ανταλλαγή θρησκευτικών τελετουργιών. Η Ρώμη συμφώνησε κάποτε ότι η θεότητα της πόλης του Λανούβιου θα προστάτευε στο εξής τους Ρωμαίους, οι οποίοι θα είχαν δικαίωμα να τη λατρεύουν και να εισέρχονται στο ναό της.[300] Συχνά ο καθένας από τους δύο συμβαλλόμενους αναλάμβανε την υποχρέωση να προσφέρει λατρεία στους θεούς του άλλου. Έτσι οι Ηλείοι, αφού συμμάχησαν με τους Αιτωλούς, καθιέρωσαν στη συνέχεια την τέλεση ετήσιας θυσίας προς τους ήρωες των συμμάχων τους.[301] Κάποτε πάλι δύο πόλεις συμφωνούσαν ότι κάθε μία θα ανέφερε στις προσευχές της το όνομα της άλλης.[302]

Ένα συνηθισμένο επακόλουθο της συμμαχίας ήταν η αναπαράσταση σε αγάλματα ή σε μετάλλια, των θεών των δύο πόλεων να δίνουν τα χέρια. Έτσι έχουμε μετάλλια, όπου βλέπουμε ενωμένους τον Απόλλωνα της Μιλήτου και το Πνεύμα της Σμύρνης, την Παλλάδα της Σιδώνας και την Άρτεμη της Πέργης, τον Απόλλωνα της Ιεράπολης και την Άρτεμη της

---

[296] Τίτος Λίβιος, IX, 5. Ο ίδιος ιστορικός δίνει αλλού (I, 24) πλήρη περιγραφή της τελετής και ένα τμήμα της precatio. Βλ. επίσης Πολύβιο, III, 25.

[297] Κικέρων, De nat. Deorum, III, 19.

[298] Θουκυδίδης, Β, 71.

[299] Θουκυδίδης, Ε, 23. — Πλούταρχος, Θησεύς, 25, 33.

[300] Τίτος Λίβιος, VIII, 14.

[301] Παυσανίας, V, 15, 12.

[302] Έτσι η Αθήνα έκανε προσευχές υπέρ της Χίου και η Χίος υπέρ της Αθήνας. Βλ. Αριστοφάνη, Όρνιθες, 880 και ένα περίεργο απόσπασμα του Θεόπομπου, που αναφέρεται από το Σχολιαστή στον ίδιο στίχο.

Εφέσου. Ο Βιργίλιος, αναφερόμενος σε συμμαχία μεταξύ της Θράκης και της Τροίας, δείχνει ενωμένους και συμμάχους τους μύχιους θεούς των δύο πόλεων.[303]

Αυτά τα παράξενα έθιμα συμφωνούσαν απόλυτα με την αντίληψη που είχαν οι Αρχαίοι για τους θεούς. Αφού κάθε κράτος είχε τους δικούς του, το θεωρούσαν φυσικό να παίρνουν μέρος στους πολέμους και στις συνθήκες. Ο πόλεμος και η ειρήνη μεταξύ δύο πόλεων ήταν πόλεμος και ειρήνη μεταξύ δύο θρησκειών. Το δίκαιο του αρχαίου κόσμου βασίσθηκε για καιρό πάνω σ' αυτήν την αρχή. Όταν οι θεοί ήταν εχθροί, ξέσπαγε πόλεμος χωρίς έλεος και χωρίς περιορισμούς· μόλις γίνονταν φίλοι, οι άνθρωποι έκαναν ανακωχή και αποκτούσαν το αίσθημα του αμοιβαίου καθήκοντος. Αν υπέθεταν ότι οι πολιούχοι θεοί δύο πόλεων είχαν κάποιο λόγο να συμμαχήσουν, ήταν αρκετό για να συμμαχήσουν οι δύο πόλεις. Η πρώτη πόλη, με την οποία συμμάχησε η Ρώμη, ήταν η Καιρέα της Ετρουρίας και ο Τίτος Λίβιος μας αναφέρει την αιτία· κατά την καταστροφική εισβολή των Γαλατών οι θεοί των Ρωμαίων είχαν βρει άσυλο στην Καιρέα· κατοίκησαν σ' αυτήν, λατρεύτηκαν εκεί· δημιουργήθηκε έτσι ένας ιερός δεσμός φιλοξενίας ανάμεσα στους ρωμαϊκούς θεούς και το ετρουσκικό κράτος.[304] Από τότε η θρησκεία δεν επέτρεπε καμιά εχθρότητα ανάμεσα στις δύο πόλεις- είχαν συμμαχήσει για πάντα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΕΚΤΟ

ΟΙ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΕΣ — ΟΙ ΑΠΟΙΚΙΕΣ

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το ελληνικό πνεύμα έκανε προσπάθεια για να ξεπεράσει το καθεστώς της πόλης-κράτους· από πολύ νωρίς, διάφορες πόλεις ενώθηκαν σ' ένα είδος συνασπισμού· αλλά και πάλι οι θρησκευτικές πράξεις έπαιξαν πρωτεύοντα ρόλο. Όπως η πόλη είχε την εστία του πρυτανείου της, έτσι και τα ομόσπονδα κράτη απέκτησαν κοινή εστία.[305] Το κάθε κράτος είχε τους ήρωές του, τους πολιούχους θεούς του, τις εορτές του· η συνομοσπονδία απέκτησε επίσης το ναό της, το θεό της, τις τελετές της, τις επετείους που γιόρταζε με θρησκευτικά δείπνα και με ιερούς αγώνες.

Η ομάδα των δώδεκα ιωνικών αποικιών της Μικράς Ασίας είχε κοινό ναό που τον ονόμαζαν Πανιώνιον·[306] ήταν αφιερωμένος στον Ελικώνιο Ποσειδώνα, τον οποίο λάτρευαν αυτοί οι άνθρωποι στην Πελοπόννησο πριν από τη μετανάστευσή τους.[307] Κάθε χρόνο συγκεντρώνονταν σ' αυτόν τον ιερό τόπο, για να γιορτάσουν τα Πανιώνια· πρόσφεραν θυσία όλοι μαζί και μοιράζονταν την ιερή τροφή.[308] Οι δωρικές πόλεις της Ασίας είχαν κοινό ναό στο ακρωτήριο Τριόπιο· ο ναός ήταν αφιερωμένος στον Απόλλωνα και στον Ποσειδώνα, και γιόρταζαν τις επετείους με Τριοπικούς αγώνες.[309]

Στην ηπειρωτική Ελλάδα, η ομάδα των βοιωτικών πόλεων είχε το ναό της, αφιερωμένο στην Αθηνά Ιωνία[310] και τις ετήσιες εορτές της, τα *Παμβοιώτια*. Οι πόλεις-κράτη της Αχαΐας έκαναν τις κοινές τους θυσίες στο Αίγιο και λάτρευαν την Παναχαΐα Δήμητρα.[311]

---

[303] Βιργίλιος, Αινειάδα, III, 15: Sociique penates. Πρβλ. Τίτο Λίβιο, I, 45: Deos consociatos.

[304] Τίτος Λίβιος, V, 50. — Α. Γέλλιος, XVI, 13.

[305] Εστία κοινή των 'Αρκάδων. Παυσανίας, VIII, 53.

[306] Ηρόδοτος, Α, 143.

[307] Στράβων, VIII, 7, 2.

[308] Ηρόδοτος, Α, 148: *Συλλεγόμενοι Ἴωνες ἄγεσκον ὁρτήν, τῇ ἔθεντο οὔνομα Πανιώνια.* — Στράβων, XIV, 1, 20: *Πανιώνια κοινή πανήγυρις τῶν Ἰώνων συντελεῖται τῷ Ποσειδῶνι καί θυσία.* — Διόδωρος ο Σικελιώτης, XV, 49.

[309] Ηρόδοτος, Α, 144. — Αριστείδης ο Μιλήσιος (Fragmenta Hist. Graec., τ. IV, σ. 324, έκδ. Didot).

[310] Παυσανίας, IX, 34

[311] Παυσανίας, VII, 24.

Η λέξη Αμφικτιονία φαίνεται πως ήταν ο αρχαίος όρος που προσδιόριζε το συνασπισμό πολλών πόλεων. Από τους πρώτους κιόλας αιώνες στην Ελλάδα σχηματίσθηκε αρκετά μεγάλος αριθμός από Αμφικτιονίες. Οι πιο γνωστές είναι της Καλαυρίας, της Δήλου, των Θερμοπυλών και των Δελφών. Το νησί της Καλαυρίας (Πόρος) συγκέντρωνε τις πόλεις Ερμιόνη, Επίδαυρο, Πρασιές, Ναύπλιο, Αίγινα, Αθήνα, Ορχομενό· αυτές οι πόλεις πρόσφεραν εκεί θυσίες, στις οποίες κανείς άλλος δεν μπορούσε να πάρει μέρος.[312] Το ίδιο γινόταν στη Δήλο, όπου από τα προϊστορικά ακόμη χρόνια τα γειτονικά νησιά έστελναν αντιπροσώπους, για να τιμήσουν τον Απόλλωνα με εορτές και θυσίες, με χορωδίες και αγώνες.[313]

Η Αμφικτυονία των Θερμοπυλών, πιο γνωστή στην ιστορία, δε διέφερε από τις προηγούμενες. Συστήθηκε αρχικά από γειτονικές πόλεις-κράτη[314] και είχε δικό της ναό της Δήμητρας, δικές της θυσίες και ετήσια εορτή.[315]

Δεν υπήρχε Αμφικτυονία ή ομοσπονδία χωρίς λατρεία· «διότι», λέει ένας Αρχαίος, «η σκέψη που είχε επικρατήσει κατά την ίδρυση των πόλεων επέβαλε και την καθιέρωση κοινής θυσίας από πολλές γειτονικές πόλεις που συνενώθηκαν για λόγους κοινής άμυνας και καθιέρωσαν όλες μαζί κοινές θρησκευτικές τελετές και πανηγύρια- από το κοινό δείπνο και τις κοινές σπονδές γεννήθηκε ένας δεσμός φιλίας».[316] Οι ομόσπονδες πόλεις-κράτη έστελναν τις καθορισμένες από τη θρησκεία ημέρες κάποιους άνδρες ντυμένους για την περίσταση με ιερατικό ένδυμα, οι οποίοι ονομάζονταν θεωροί, πυλαγόρες ή ιερομνήμονες. Έσφαζαν μπροστά τους ένα ζώο, προς τιμή του θεού της Αμφικτυονίας, και οι αντιπρόσωποι των πόλεων μοιράζονταν μεταξύ τους τα κρέατα που είχαν ψηθεί στη φωτιά του βωμού. Αυτό το κοινό δείπνο που συνοδευόταν από ύμνους, δεήσεις και αγώνες, ήταν η επισφράγιση και ο δεσμός του συνασπισμού.

Αν η ενότητα των κατοίκων του ελληνικού χώρου εκδηλώθηκε καθαρά στο πνεύμα των Ελλήνων, οφείλεται κυρίως στους κοινούς θεούς και στις ιερές τελετές, κατά τις οποίες βρίσκονταν συγκεντρωμένοι. Κατά το πρότυπο των πολιούχων θεών απέκτησαν έναν Πανελλήνιο Δία. Οι Ολυμπιακοί αγώνες, τα Ίσθμια, τα Νέμεα, τα Πύθια ήταν μεγάλες θρησκευτικές συγκεντρώσεις, στις οποίες πήραν σιγά σιγά μέρος όλοι οι Έλληνες. Κάθε πόλη έστελνε εκεί τους θεωρούς της, για να συμμετάσχουν στη θυσία.[317] Ο ελληνικός πατριωτισμός διατήρησε για αιώνες αυτόν το θρησκευτικό χαρακτήρα. Ο Θουκυδίδης επικαλείται συχνά τους κοινούς θεούς των Ελλήνων[318] και, όταν ο Αριστοφάνης προτρέπει τους συμπατριώτες του να σταματήσουν τους εμφυλίους πολέμους, τους λέει: «Εσείς που στην Ολυμπία, στις Θερμοπύλες και τους Δελφούς ραντίζετε τους βωμούς με το ίδιο νερό του καθαρμού, μην

---

[312] Στράβων, VIII, 6, 14. Σιγά σιγά έγιναν μεταβολές. Οι Αργείοι πήραν τη θέση της Ναυπλίας στις θρησκευτικές τελετές και σι Λακεδαιμόνιοι των Πρασιών.

[313] 629. Θουκυδίδης, Γ, 104: *Ἦν δέ τό πάλαι μεγάλη ξύνοδος ἐς τήν Δῆλον τῶν Ἰώνων καί νησιωτῶν· ξύν γυναιξί καί παισίν ἐθεώρονν καί ἀγών ἐποιεῖτο, χορούς τε ἀνῆγον αἱ πόλεις.* Αυτή η Αμφικτυονία αποκαταστάθηκε από τους Αθηναίους κατά τον πέμπτο αιώνα, αλλά με άλλο πνεύμα.

[314] Ο Αισχίνης, Περί παραπρεσβείας, 116, αναφέρει τα εθνη μετέχοντα τον ιερού, που ήσαν οι Θεσσαλοί, οι Βοιωτοί, οι Δωριείς της Τετραπόλεως, οι Ίωνες, οι Περραιδοί, οι Μάγνητες, οι Δόλοπες, οι Λοκροί, οι Οιταίοι, οι Φθιώτες, οι Μαλιείς, οι Φωκείς. Η Σπάρτη αναφερόταν σαν αποικία της Λωρίδας και η Αθήνα σαν μέλος του ιωνικού έθνους. Πρβλ. Παυσανία, Χ, 8. — Αρποκρατίωνα, στη λ. Άμφικτονες.

[315] Στράβων, IX, 5, 17: *Δήμητρος ἱερόν, ἐν ᾧ θυσίαν ἐτέλονν οἱ ἀμφικτύονες.*

[316] Στράβων, IX, 3, 6. Ο Meineke ενόμισε όχι αυτό το απόσπασμα ήταν μια παρεμβολή και το παράλειψε στην έκδοσή του. Αλλά είναι βέβαιο ότι είναι αρχαίο κείμενο και πιθανότατα του Στράβωνα. Την ίδια σχεδόν ιδέα εκφράζει ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς (IV, 25).

[317] Πλάτων, Νόμοι, XII, σ. 950: *Θεωρούς ... Πυθώδε τῷ Ἀπόλλωνι καί εἰς Ὀλυμπίαν Διί καί ἐς Νεμέαν καί ἐς Ἴσθμόν χρή πέμπειν, κοινωνοῦντας θυσιῶν καί ἀγώνων τούτοις τοῖς θεοῖς.*

[318] *Τά ἱερά τά κοινά τῆς Ἑλλάδος* (Θουκυδίδης, Γ, 58). *Θεοί ὁμοβώμιοι καί κοινοί τῶν Ἑλλήνων* (Ο ίδιος, Γ, 59· Ε, 18).

καταρρακώνετε πια την Ελλάδα με τις φιλονικίες σας αλλά ενωθείτε όλοι κατά των βαρβάρων».[319]

Οι Αμφικτυονίες και ομοσπονδίες αυτές δεν είχαν σπουδαία πολιτική δράση. Θα ήταν μεγάλο λάθος να φαντασθούμε τις θεωρίες των Θερμοπυλών, του Πανιώνιου ή της Ολυμπίας σαν σύνοδο ή ομόσπονδη βουλή. Αν υποθέσουμε ότι αυτοί οι άνθρωποι έφθασαν μερικές φορές στο σημείο να ενδιαφερθούν για τα υλικά ή πολιτικά συμφέροντα της ομοσπονδίας, το έκαναν πολύ σπάνια και κάτω από εξαιρετικές συνθήκες. Αυτές οι Αμφικτυονίες δεν εμπόδισαν μάλιστα τα μέλη τους να πολεμήσουν μεταξύ τους. Ο κύριος σκοπός τους δεν ήταν η εξομάλυνση των διαφορών αλλά η λατρεία των θεών, η εκτέλεση των τελετών, η διατήρηση της ιερής εκεχειρίας κατά την εποχή των εορτών· και όταν οι θεωρίες μεταβάλλονταν σε δικαστήριο και επέβαλλαν ποινή σε κάποια πόλη της ομοσπονδίας, η απόφαση αφορούσε μόνον κάποια θρησκευτική παράλειψη ή την καταπάτηση γης αφιερωμένης στους θεούς.[320]

Ανάλογοι θεσμοί κυριαρχούσαν και στην Ιταλία. Οι πόλεις του Λάτιου είχαν λατινικές εορτές· οι αντιπρόσωποί τους συγκεντρώνονταν κάθε χρόνο στο ιερό του Λατιάριου Δία (Jupiter Latiaris), πάνω στο όρος Αλβανό. Έσφαζαν έναν λευκό ταύρο και χώριζαν τα κρέατα σε τόσες μερίδες, όσες ήταν και οι ομόσπονδες πόλεις.[321] Οι δώδεκα πόλεις της Ετρουρίας είχαν επίσης τον κοινό ναό τους, την ετήσια εορτή τους, τους αγώνες τους, όπου προήδρευε ένας αρχιερέας.[322]

Γνωρίζουμε ότι ούτε οι Έλληνες αλλά ούτε και οι Ρωμαίοι εφάρμοσαν την αποίκηση, όπως την έχουν εφαρμόσει οι σύγχρονοι. Η αποικία δεν ήταν εξαρτημένη ούτε αποτελούσε παράρτημα της μητρόπολης· ήταν μια ανεξάρτητη και αυτόνομη πόλη. Υπήρχε, ωστόσο, ένας ιδιαίτερος δεσμός ανάμεσα στην αποικία και στη μητρόπολη, που προερχόταν από τον τρόπο, με τον οποίο είχαν ιδρυθεί όλες οι αποικίες.

Δεν πρέπει πράγματι να νομίζουμε ότι η αποικία σχηματίσθηκε έτσι στην τύχη, σύμφωνα με τη διάθεση κάποιων μεταναστών. Μια ομάδα από τυχοδιώκτες δεν μπορούσε ποτέ να ιδρύσει πόλη και να οργανωθεί σε κράτος, σύμφωνα με τις αντιλήψεις των Αρχαίων. Υπήρχαν ορισμένοι κανόνες, με τους οποίους έπρεπε όλοι να συμμορφωθούν. Πρώτη και κύρια προϋπόθεση ήταν η κατοχή της ιερής φλόγας· η δεύτερη, να υπάρχει κάποιος άξιος να εκτελέσει τις ιερές τελετουργίες της ίδρυσης. Οι μετανάστες τα ζητούσαν από τη μητρόπολη. Έπαιρναν μαζί τους φωτιά αναμμένη από την εστία της·[323] έπαιρναν ταυτόχρονα έναν ιδρυτή που έπρεπε να ανήκει σε κάποια από τις ιερές οικογένειες της πόλης τους.[324] Αυτός προχωρούσε στην ίδρυση της καινούργιας πόλης σύμφωνα με τις τελετουργίες που είχαν τηρηθεί κατά την ίδρυση της πόλης, από την οποία προερχόταν.[325] Η φωτιά της εστίας καθιέρωνε για πάντα έναν θρησκευτικό και συγγενικό δεσμό ανάμεσα στις δύο πόλεις. Αυτή που την είχε παραχωρήσει, ονομαζόταν μητέρα πόλη.[326] Αυτή που την είχε δεχθεί, βρισκόταν απέναντι

---

[319] Αριστοφάνης, Λυσιστράτη, 1130 κ.εξ.

[320] Πολύ αργότερα, κατά την εποχή του Φίλιππου του Μακεδόνα, οι αμφι- αύονες ασχολήθηκαν με πολιτικά ζητήματα.

[321] Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, IV, 49: *Ἵνα συνερχόμενοι πανηγυρίζωσι καί ἑστιῶνται καί κοινῶν ἱερῶν μεταλαμβάνωσι.* — Βάρρων, De lingua latina, /I, 25: Latinae feriae a Latinis populis, quibus ex sacris carnem petere jus fuit cum iomanis. — Πλίνιος, Hist, nat., Ill, 9, 69: Cum his carnem in monte Albano soliti iccipere populi. Πρβλ. Τίτο Λίβιο, XLI, 6. — Διονύσιο τον Αλικαρνασσέα, IV, 19: *Ἑνός ταύρου κοινῶς ὑπό παςῶν θυομένου, μέρος ἑκάστη τό τεταγμένον λαμβάνει.*

[322] Τίτος Λίβιος, V, 1.

[323] Μέγα Ετυμολογικό, στη λ. Πρυτανεία. — Ηρόδοτος, Α, 136.

[324] Ηρόδοτος, Α, 146. — Θουκυδίδης, Α, 24- Ζ, 3-5. — Διόδωρος ο Σικελιώτης, V, 53, 59, 81, 83, 84. — Πλούταρχος, Τιμολέων.

[325] Θουκυδίδης, Γ, 34- Ζ, 4. — Βάρρων, De lingua latina, V, 134: Coloniae nostrae item conditae ut Roma.

[326] Οι Αθηναίοι αποκαλούνται πατέρες των Ιώνων από τον Ηρόδοτο, Η, 51- Θ, 22.

της, στη θέση της κόρης.[327] Δύο αποικίες της ίδιας πόλης ονομάζονταν μεταξύ τους αδελφές πόλεις.[328]

Η αποικία λάτρευε τους ίδιους θεούς με τη μητρόπολη·[329] μπορεί να είχε και κάποιους δικούς της θεούς, έπρεπε όμως να διατηρήσει και να τιμά τους πολιούχους θεούς της πόλης, από την οποία είχε προέλθει. Οι δώδεκα ιωνικές πόλεις της Μικράς Ασίας, που ήταν φημισμένες αθηναϊκές αποικίες, όχι γιατί τις κατοικούσαν Αθηναίοι αλλά γιατί είχαν πάρει μαζί τους φωτιά από το πρυτανείο της Αθήνας και Αθηναίους ιδρυτές, λάτρευαν τους θεούς της Αθήνας, τηρούσαν τις εορτές τους[330] και τους έστελναν κάθε χρόνο θυσίες και θεωρίες.[331] Το ίδιο έκαναν οι αποικίες της Κορίνθου και οι αποικίες της Νάξου.[332] Έτσι και η Ρώμη, αποικία της Άλβας και επομένως του Λαβίνιου, τελούσε κάθε χρόνο μια θυσία πάνω στο όρος Αλβανό και έστελνε σφάγια στο Λαβίνιο, «όπου βρίσκονταν οι πατρώοι θεοί της».[333] Παλαιότερα μάλιστα οι Έλληνες συνήθιζαν να στέλνουν από τη μητρόπολη στις αποικίες αρχιερείς, οι οποίοι πρωτοστατούσαν στη λατρεία και επαγρυπνούσαν στην τήρηση των τελετουργιών.[334]

Αυτοί οι θρησκευτικοί δεσμοί ανάμεσα στη μητρόπολη και στις αποικίες παρέμειναν πολύ ισχυροί ως τον 5ο αιώνα π.Χ. Όσο για τον πολιτικό δεσμό, οι Αρχαίοι άργησαν πολύ να τον σκεφθούν.[335]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΕΒΔΟΜΟ

Ο ΡΩΜΑΙΟΣ — Ο ΑΘΗΝΑΙΟΣ

Η ίδια αυτή θρησκεία που είχε ιδρύσει τις κοινωνίες και που τις κυβέρνησε για καιρό, διέπλασε επίσης την ψυχή του ανθρώπου και διαμόρφωσε το χαρακτήρα του. Με τα δόγματα και τις τελετές της διοχέτευσε στο Ρωμαίο και στον Αθηναίο έναν ορισμένο τρόπο σκέψης και πράξης και ορισμένες συνήθειες, από τις οποίες άργησε πολύ να απαλλαγεί. Έβαζε τον άνθρωπο σε συνεχή αντιπαράθεση με τους θεούς, θεούς μικρόψυχους, θεούς οξύθυμους και κακόβουλους. Συνέθλιβε τον άνθρωπο κάτω από το συνεχή φόβο μήπως εξοργίσει τους θεούς, και δεν του άφηνε καμιά ελευθερία στις πράξεις του.

Ας δούμε ποια θέση κατέχει η θρησκεία στη ζωή του Ρωμαίου. Το σπίτι είναι γι' αυτόν ό,τι εμείς έχουμε για ναό· εκεί βρίσκει τη λατρεία και τους θεούς του. Θεός είναι και η εστία του· οι τοίχοι, οι πόρτες, το κατώφλι, είναι θεοί· θεοί είναι και τα όρια που καθορίζουν το χωράφι του. Ο τάφος είναι βωμός και οι πρόγονοι θεϊκά όντα.

Κάθε καθημερινή του πράξη είναι και από μια τελετουργία· ολόκληρη η μέρα του ανήκει στη θρησκεία. Πρωί και βράδυ επικαλείται την εστία του, τους Εφέστιούς του, τους προγόνους του· εξερχόμενος και εισερχόμενος στην κατοικία του, τους απευθύνει προσευχή. Κάθε

---

[327] Αυτή η ιδέα έχει εκφρασθεί πολλές φορές από τους Αρχαίους. Πολύβιος, XII, 10. — Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, III, 7. — Τίτος Λίβιος, XXVII, 9. — Πλάτων, Νόμοι, VI. — Θουκυδίδης, Α, 38.

[328] Πολύβιος, XXII, 7, 11. — Πλούταρχος, Τιμολέων, 15.

[329] Θουκυδίδης, Ζ, 4. — Πολύβιος, IX, 7. — Στράβων, IV, 1, 4.

[330] Ηρόδοτος, Α, 147· Η, 95.

[331] Θουκυδίδης, Α, 25. — Σχολ. Αριστοφάνη, Νεφέλες, 385. — Ισοκράτης, Πανηγυρικός, 7, 31.

[332] Διόδωρος ο Σικελιώτης, XII, 30. — Θουκυδίδης, Ζ, 3.

[333] Βάρρων, De lingua latina, V, 144. — Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, II, 52. — Πλούταρχος, Κοριολανός, 28.

[334] *Ἔθος ἦν ἀρχιερέας ἐκ μητροπόλεως λαμβάνειν*. Σχολ. στο Θουκυδίδη, Α, 25.

[335] Αυτός ο πολιτικός δεσμός, τον οποίο προσπάθησε να εφαρμόσει η Κόρινθος (Θουκυδίδης, Α, 56), δε θεσπίσθηκε πραγματικά παρά μόνο στις κληρουχίες της Αθήνας και στις αποικίες της Ρώμης. Και οι δύο περιπτώσεις ανήκουν σε εποχή σχετικά νεότερη και δε θα ασχοληθούμε εδώ.

γεύμα είναι θρησκευτική πράξη, στην οποία συμμετέχουν οι οικογενειακοί θεοί του. Η γέννηση, η μύηση, η ανάληψη της τηβέννου, ο γάμος και οι επέτειοι όλων αυτών των γεγονότων, είναι επίσημες πράξεις της λατρείας του.

Βγαίνει από το σπίτι του και δεν μπορεί σχεδόν να κάνει 3ύτε βήμα, χωρίς να συναντήσει κάποιο ιερό αντικείμενο· ή έναν ναό ή ένα χώρο που πρόσφατα χτύπησε ο κεραυνός, ή έναν τάφο· πότε πρέπει να συγκεντρωθεί και να προσευχηθεί· πότε πρέπει να γυρίσει αλλού το βλέμμα και να σκεπάσει το πρόσωπο, για να μην αντικρίσει ένα μακάβριο αντικείμενο.

Κάθε μέρα προσφέρει θυσία μαζί με την οικογένειά του, κάθε μήνα μαζί με την κουρία του, πολλές φορές το χρόνο μαζί με το γένος του ή με τη φυλή του. Και, επιπλέον, οφείλει επίσης να λατρεύει τους θεούς της πόλης. Μέσα στη Ρώμη υπάρχουν πιο πολλοί θεοί παρά πολίτες.

Προσφέρει θυσίες, για να ευχαριστήσει τους θεούς- προσφέρει ακόμη περισσότερες, για να κατευνάσει το θυμό τους. Τη μια μέρα παίρνει μέρος σε κάποια πομπή, χορεύοντας σε έναν παλαιό ρυθμό και με τους ήχους του ιερού αυλού. Την άλλη μέρα οδηγεί άρματα φορτωμένα με αγάλματα θεών.[336] Άλλη μέρα πάλι έχει το lectistemium· στη μέση του δρόμου είναι στημένο ένα τραπέζι, φορτωμένο με φαγητά· στα ανάκλιντρα αναπαύονται αγάλματα θεών και κάθε Ρωμαίος περνάει και υποκλίνεται με στεφάνι στο κεφάλι και κλάδο δάφνης στο χέρι.[337]

Έχει εορτή της σποράς, εορτή του θερισμού· υπάρχει άλλη για το κλάδεμα των αμπελιών. Ώσπου να ωριμάσουν τα στάχυα, έχει ήδη προσφέρει δέκα θυσίες και επικαλεσθεί καμιά δεκαριά ειδικούς θεούς για την καλή σοδειά. Έχει προπαντός μεγάλο αριθμό εορτών για τους νεκρούς, επειδή τους φοβάται.[338]

Δε βγαίνει ποτέ από το σπίτι του, αν δεν κοιτάξει πρώτα μήπως υπάρχει κάποιο δυσοίωνο πουλί. Υπάρχουν λέξεις που δεν τολμά να ξεστομίσει σε όλη του τη ζωή. Αν έχει κάποια επιθυμία, γράφει την ευχή του σε δέλτο που τοποθετεί στα πόδια του αγάλματος κάποιου θεού.[339]

Κάθε ώρα και στιγμή συμβουλεύεται τους θεούς και ζητά να μάθει τη θέλησή τους. Βρίσκει όλες τις απαντήσεις στα εντόσθια των ζώων της θυσίας, στο πέταγμα των πουλιών, στα μηνύματα του κεραυνού.[340] Η πληροφορία για αιμάτινη βροχή ή για ταύρο που μιλάει, τον ταράζει και του φέρνει τρεμούλα· δεν ησυχάζει παρά μόνον ύστερα από εξιλαστήρια τελετή που θα αποκαταστήσει την ειρήνη με τους θεούς.[341]

Δε βγαίνει από το σπίτι του παρά μόνον με το δεξί πόδι. Δεν κόβει τα μαλλιά του παρά μόνον κατά την πανσέληνο. Κρατάει πάνω του φυλαχτά. Για την πυρκαγιά σκεπάζει τους τοίχους του σπιτιού του με μαγικές επιγραφές. Γνωρίζει αφορισμούς για την πρόληψη της

---

[336] Για τη λιτανεία των tensae, 6λ. Τίτο Λίβιο, V, 41. — Σουητώνιο, Vespa- sianus, 5. — Φήστο, έκδ. Müller, σ. 364.

[337] Τίτος Λίβιος, XXXIV, 55· XL, 37. — Πλίνιος, Hist, nat., XXXII, 2, 10.

[338] Πλαύτος, Amphitryon, II, 2, 145. — Ο Οβίδιος (Fasti, V, 421 κ.εξ.) περιγράφει τα έθιμα για την εκδίωξη των φαντασμάτων. Έπρεπε να σηκωθούν κατά τα μεσάνυχτα, να διασχίσουν το σπίτι ξυπόλητοι, να χτυπήσουν το μεσαίο δάχτυλο με τον αντίχειρα, να βάλουν στο στόμα μαύρα κουκιά, να τα ρίξουν ύστερα χάμω, γυρίζοντας το κεφάλι και λέγοντας: «Να τι δίνω! Με αυτά τα κουκιά εξαγοράζομαι». Τα πνεύματα μαζεύουν τα κουκιά και φεύγουν ικανοποιημένα.

[339] Ιουβενάλης, Sat., X, 55. Βρίσκουμε τη μαρτυρία αυτή και στις μολυβένιες δέλτους που βρέθηκαν στη Δωδώνη από τον Καραπάνο.

[340] Κικέρων, De divin., I, 2: Nihil publice sine auspiciis nec domi nec militiae gerebatur. — Βαλέριος Μάξιμος, II, 2, 1: Apud antiques, non solum publice sed etiam privatim, nihil gerebatur sine auspicio prius sumpto.

[341] Τίτος Λίβιος, XXIV, 10· XXVII, 4· XXVIII, 11 και αλλού σποραδικά.

αρρώστιας, και άλλους για την ίαση· πρέπει όμως να τους επαναλάβει είκοσι επτά φορές και κάθε φορά να φτύνει με έναν ορισμένα τρόπο.[342]

Δε συνεδριάζει στη Σύγκλητο, αν οι θυσίες δεν έχουν δώσει προηγουμένως ευνοϊκά σημάδια. Εγκαταλείπει τη συνέλευση του λαού, αν ακούσει τη φωνή ποντικού. Εγκαταλείπει την πιο καλοστημένη επιχείρηση, αν δεχθεί κακό προμήνυμα ή αν φθάσει στ' αυτιά του κακός λόγος. Είναι γενναίος πολεμιστής, αλλά με την προϋπόθεση ότι οι χρησμοί εξασφαλίζουν τη νίκη.

Ο Ρωμαίος που περιγράφουμε εδώ, δεν είναι ο άνθρωπος του λαού, ο άνθρωπος με το μικρό μυαλό, που η άγνοια και η ανέχεια έχουν βυθίσει στην προκατάληψη. Μιλούμε για τον πατρίκιο, για τον ευγενή, για άνθρωπο ισχυρό και πλούσιο. Αυτός ο πατρίκιος γίνεται με τη σειρά πολεμιστής, άρχων, ύπατος, αγρότης, έμπορος· αλλά παντού και πάντα είναι ιερέας και η σκέψη του είναι προσκολλημένη στους θεούς. Όσο και αν ο πατριωτισμός, η λαχτάρα της δόξας, η δίψα του χρήματος επηρεάζουν την ψυχή του, ο φόβος των θεών σκεπάζει τα πάντα. Ο Οράτιος είπε την πιο μεγάλη αλήθεια για το Ρωμαίο- με το φόβο των θεών έγινε κυρίαρχος της γης.

Dis te minorem quod geris, imperas.

Έχουν πει ότι ήταν μια θρησκεία πολιτικής σκοπιμότητας. Πώς όμως να υποθέσουμε ότι μια Σύγκλητος από τριακόσια μέλη, ένα σώμα από τρεις χιλιάδες πατρικίους συμφώνησε με τέτοια ομοφωνία, ώστε να ξεγελάσει τον αμόρφωτο λαό; Και αυτό για αιώνες ολόκληρους, χωρίς να υψωθεί, ανάμεσα σε τόσες αντιζηλίες, διαμάχες, προσωπικά μίση, έστω και μια φωνή και να πει ότι όλα αυτά είναι ένα ψέμα. Αν ένας μόνο πατρίκιος αποφάσιζε να προδώσει το μυστικό της τάξης του, αν το έλεγε στους πληβείους που στέναζαν ανυπόμονα κάτω από το ζυγό αυτής της θρησκείας και τους απελευθέρωνε με μιας από τους ιερομάντεις, τους οιωνοσκόπους και όλα τα σχετικά ιερατικά, ο άνθρωπος αυτός θα αποκτούσε τέτοια τρομακτική δύναμη, που θα γινόταν αμέσως αρχηγός του κράτους. Μπορούμε να πιστέψουμε ότι, αν οι πατρίκιοι δεν πίστευαν πραγματικά στις θρησκευτικές πράξεις που εκτελούσαν, ένας τέτοιος πειρασμός δε θα αρκούσε για να πείσει έστω και έναν να φανερώσει το μυστικό; Πλανάται οικτρά στη γνώση της ανθρώπινης φύσης, όποιος νομίζει ότι μια θρησκεία μπορεί να επικρατήσει με συνθήκη και να διατηρηθεί με απάτη. Ας δούμε στον Τίτο Λίβιο πόσες φορές αυτή η θρησκεία ενόχλησε τους ίδιους τους πατρικίους, πόσες φορές έφερε σε δύσκολη θέση τη Σύγκλητο και παρεμπόδισε τις αποφάσεις της, και ας ισχυρισθούμε ύστερα ότι αυτή η θρησκεία επινοήθηκε, για να εξυπηρετήσει πολιτικές σκοπιμότητες. Στην εποχή πια του Κικέρωνα άρχισαν να πιστεύουν ότι η θρησκεία μπορούσε να είναι χρήσιμη στο κράτος· αλλά η θρησκεία είχε ήδη πεθάνει μέσα στις ψυχές.

Ας πάρουμε έναν Ρωμαίο των πρώτων αιώνων· ας διαλέξουμε έναν από τους μεγαλύτερους πολεμιστές, τον Κάμιλλο, ο οποίος έγινε πέντε φορές δικτάτορας και νίκησε σε περισσότερες από δέκα μάχες. Για να τον περιγράφουμε σωστά, πρέπει να τον φαντασθούμε τόσο σαν ιερέα, όσο και σαν πολεμιστή. Ανήκε στην gens Furia· το επώνυμό του είναι μια λέξη που δηλώνει ιερατικά καθήκοντα. Σε μικρή ηλικία του φόρεσαν τη στολισμένη με φοίνικες λευκή χλαμύδα που δείχνει την τάξη του, και κρέμασαν στο λαιμό του το σφαιρίδιο που απομακρύνει την κακοτυχία. Μεγάλωσε, παίρνοντας μέρος καθημερινά στις τελετές της λατρείας· πέρασε τη νιότη του μαθαίνοντας τις θρησκευτικές τελετουργίες. Είναι αλήθεια ότι

[342] Βλ. μαζί με άλλα τους εξορκισμούς, τους οποίους αναφέρει ο Κάτων, De re rust., 160 και ο Βάρρων, De re rust., II, 1· I, 37, Πρβλ. Πλίνιο, Hist, nat., XXVIII, 2-5 (4-23). Ο νόμος της Δωδεκαδέλτου τιμωρούσε πάντα, αν qui fruges excantassit (Πλίνιος, XXVIII, 2, 17. — Σέρβιος, ad Eclogas, VIII, 99. Πρβλ. Κικέρωνα, De republ., IV, 10).

κηρύχθηκε πόλεμος και ο ιερέας μεταμορφώθηκε σε στρατιώτη· σε μάχη του ιππικού τον είδαν να τραβάει μόνος του το σιδερένιο βέλος από το μηρό του και να συνεχίζει τον αγώνα. Ύστερα από διάφορες εκστρατείες, υψώθηκε στα ανώτατα αξιώματα- σαν αξιωματούχος, πρόσφερε δημόσιες θυσίες, δίκασε, διοίκησε το στράτευμα. Ήλθε μια μέρα που αποφάσισαν να του αναθέσουν τη δικτατορία. Εκείνη την ημέρα, ο εντεταλμένος άρχοντας βγήκε να διαλογισθεί στην ξάστερη νύχτα και να συμβουλευθεί τους θεούς. Η σκέψη του ήταν καρφωμένη στον Κάμιλλο, του οποίου το όνομα πρόφερε χαμηλόφωνα, και τα μάτια του ήταν γυρισμένα στον ουρανό, ψάχνοντας για τα μηνύματα. Οι θεοί έστειλαν μόνον αίσιους οιωνούς· αυτό σημαίνει ότι ο Κάμιλλος τους είναι αγαπητός- τον ονόμασαν δικτάτορα.

Να τον λοιπόν αρχηγός του στρατού- ξεκινάει από την πόλη, αφού όμως έχει συμβουλευθεί προηγουμένως τους χρησμούς και έχει θυσιάσει αρκετά ζώα. Έχει κάτω από τις διαταγές του πολλούς αξιωματικούς, σχεδόν άλλους τόσους ιερείς, έναν ποντίφικα, οιωνοσκόπους, ιεροσκόπους, ορνιθοφύλακες, ιεροθύτες, μια φορητή εστία.

Αναλαμβάνει να φέρει σε πέρας τον πόλεμο κατά των Βηίων, τους οποίους πολιορκούν επί εννέα χρόνια χωρίς αποτέλεσμα. Οι Βήιοι είναι πόλη των Ετρούσκων, σχεδόν ιερή· χρειάζεται περισσότερη πίστη παρά θάρρος σ' αυτόν τον αγώνα. Αν οι Ρωμαίοι δε γνώρισαν παρά μόνον ήττες επί εννέα χρόνια, είναι γιατί οι Ετρούσκοι κατέχουν καλύτερα τις τελετουργίες που αρέσουν στους θεούς, και τις μαγικές συνταγές που αποσπούν την εύνοιά τους. Η Ρώμη, από την πλευρά της, άνοιξε τα σιβυλλικά της βιβλία και αναζήτησε σ' αυτά τη θέληση των θεών. Διαπίστωσε ότι τα λατινικά της μαγικά είχαν μολυνθεί από κάποιο λάθος στο τυπικό της εκτέλεσης και επανέλαβε τη θυσία. Ωστόσο οι Ετρούσκοι εξακολουθούν να αντιστέκονται· δεν απομένει άλλο παρά να αιχμαλωτίσουν έναν Ετρούσκο ιερέα και να μάθουν απ' αυτόν το μυστικό των θεών. Ο ιερέας αιχμαλωτίζεται και προσάγεται στη Σύγκλητο. «Για να νικήσει η Ρώμη», λέει ο ιερέας, «πρέπει να κατεβάσει τη στάθμη της Αλβανίδος λίμνης, χωρίς το νερό να χυθεί στη θάλασσα». Η Ρώμη υπακούει, σκάβουν αμέτρητες διώρυγες και αυλάκια, και το νερό της λίμνης διοχετεύεται στα χωράφια.

Σ' αυτό το σημείο ο Κάμιλλος ανακηρύσσεται δικτάτορας. Πηγαίνει να συναντήσει το στράτευμα έξω από τους Βηίους. Είναι βέβαιος για τη νίκη· γιατί έχει πάρει όλους τους χρησμούς, έχει εκτελέσει όλες τις εντολές των θεών- εξάλλου, πριν να εγκαταλείψει τη Ρώμη, υποσχέθηκε θυσίες και εορτές στους πολιούχους θεούς. Για να νικήσει, δεν παραμελεί τον ανθρώπινο παράγοντα· αυξάνει τη δύναμη του στρατού, οργανώνει την πειθαρχία, διατάζει να σκάψουν υπόγεια σήραγγα, για να εισχωρήσει στην ακρόπολη. Έφθασε η μέρα της επίθεσης· ο Κάμιλλος βγαίνει από τη σκηνή του· συμβουλεύεται τους οιωνούς και σφάζει τα ζώα της θυσίας. Τον τριγυρίζουν αρχιερείς και οιωνοσκόποι· επικαλείται τους θεούς φορώντας το paludamentum: «Με την καθοδήγησή σου, Απόλλων, και με τη θέλησή του που με εμπνέει, βαδίζω για την κατάληψη και την καταστροφή των Βηίων· αν νικήσω, υπόσχομαι να σου αφιερώσω :ο ένα δέκατο των λαφύρων». Δεν αρκεί όμως η υποστήριξη των θεών του· έχει και ο εχθρός μια ισχυρή θεότητα που τον προστατεύει. Ο Κάμιλλος την επικαλείται με αυτά τα λόγια: <Βασίλισσα Ήρα, που κατοικείς προς το παρόν στην πόλη των Βηίων, σε ικετεύω, έλα μαζί μας για τη νίκη· ακολούθησε μας στην πόλη μας, δέξου τη λατρεία μας, για να γίνει η πόλη μας caí δική σου πόλη». Ύστερα, αφού προσφέρθηκαν οι θυσίες, απαγγέλθηκαν οι προσευχές, εκτελέσθηκαν οι μαγικές συνταγές, αφού οι Ρωμαίοι βεβαιώθηκαν ότι υποστηρίζονται από τους θεούς και δεν υπάρχει πια θεός που να προστατεύει τους Ξχθρούς, δίνεται το σύνθημα της επίθεσης και η πόλη καταλαμβάνεται.

Αυτός είναι ο Κάμιλλος. Ο Ρωμαίος στρατηγός είναι ένας άνδρας που γνωρίζει καλά την τέχνη του πολέμου, που γνωρίζει προπαντός την τέχνη να επιβάλλεται αλλά που πιστεύει ακλόνητα στους οιωνούς, που τελεί καθημερινά θρησκευτικές πράξεις και που είναι πεπεισμένος ότι αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία δεν είναι το θάρρος, δεν είναι ούτε η πειθαρχία, είναι η απαγγελία κάποιων μαγικών συνταγών που πρέπει να Ξίπωθούν, όπως ακριβώς

προστάζει το τελετουργικό. Αυτά τα καθορισμένα λόγια που απευθύνονται στους θεούς, έχουν σχεδόν πάντα τη δύναμη να τους επηρεάσουν αποφασιστικά, ώστε να του δώσουν τη νίκη. Για έναν τέτοιο στρατηγό, η ύψιστη ανταμοιβή είναι η άδεια της Συγκλήτου να εκτελέσει τη θυσία του θριάμβου. Τότε ανεβαίνει στο ιερό άρμα που σύρεται από τέσσερα άσπρα άλογα, τα ίδια που σύρουν το άγαλμα του Jupiter την ημέρα της μεγάλης πομπής· είναι ντυμένος με το ιερό του ένδυμα, αυτό το ίδιο που φορούν στο θεό στις ημέρες των Εορτών· το κεφάλι του είναι στεφανωμένο, με το δεξί χέρι κρατά ένα κλαδί από δάφνη, με το αριστερό το ελεφάντινο σκήπτρο· είναι ακριβώς αυτά που κρατά και φορά το άγαλμα του Δία.[343] Το θέαμα που παρουσιάζει στα μάτια των συμπολιτών του έχει μια θεϊκή σχεδόν μεγαλοπρέπεια, και έτσι στολισμένος πηγαίνει να γονατίσει μπροστά στο πραγματικό μεγαλείο του σπουδαιότερου θεού των Ρωμαίων. Ανεβαίνει στην πλαγιά του Καπιτωλίου και, φθάνοντας μπροστά στο ναό του Δία, σφάζει τα ζώα της θυσίας!

Ο φόβος των θεών δεν ήταν ένα αίσθημα που είχαν μόνον οι Ρωμαίοι· κυριαρχούσε επίσης στην καρδιά του Έλληνα. Αυτοί οι λαοί που άντλησαν αρχικά τους θεσμούς τους από τη θρησκεία, που τράφηκαν και ανατράφηκαν από αυτήν, διατήρησαν για καιρό τα σημάδια της αρχικής τους εκπαίδευσης. Γνωρίζουμε τους φόβους του Σπαρτιάτη που δεν ξεκινάει ποτέ για την εκστρατεία, αν δε γεμίσει το φεγγάρι,[344] που θυσιάζει συνεχώς ζώα, για να μάθει αν πρέπει να πολεμήσει και που παραιτείται από την πιο καλοστημένη και πιο απαραίτητη επιχείρηση, γιατί τον φόβησε ένα κακό προμήνυμα. Ο Αθηναίος διαφέρει από το Ρωμαίο και το Σπαρτιάτη σε χιλιάδες γνωρίσματα του χαρακτήρα και του πνεύματος· αλλά τους μοιάζει στο φόβο των θεών. Ο αθηναϊκός στρατός δεν ξεκινάει ποτέ για τον πόλεμο πριν από την έβδομη ημέρα του μήνα· και, όταν ο στόλος ανοίγεται στη θάλασσα, δεν παραλείπουν να επιχρυσώσουν τα αγάλματα της Παλλάδας.

Ο Ξενοφών βεβαιώνει ότι οι Αθηναίοι έχουν τις περισσότερες θρησκευτικές εορτές από κάθε άλλον Έλληνα.[345] «Πόσα ζώα προσφέρονται θυσία στους θεούς», λέει ο Αριστοφάνης,[346] «πόσοι ναοί! πόσα αγάλματα! πόσες ιερές πομπές! Κάθε στιγμή του χρόνου βλέπει κανείς θρησκευτικά συμπόσια caí στεφανωμένα σφάγια». «Εμείς», λέει ο Πλάτων, «προσφέρουμε τις περισσότερες θυσίες και σχηματίζουμε τις λαμπρότερες και ιερότερες πομπές προς τιμή των θεών».[347] Η πόλη [ης Αθήνας και η περιοχή της είναι γεμάτες από ναούς και ερά· άλλα αφιερωμένα στη λατρεία της πόλης, άλλα στη λατρεία των φυλών και των δήμων, άλλα στη λατρεία των οικογενειών. Κάθε σπίτι είναι και ναός και σχεδόν σε κάθε χωράφι υπάρχει ένας ιερός τάφος.

Ο Αθηναίος που φανταζόμαστε τόσο ασταθή, τόσο ιδιότροπο, τόσο ελεύθερα σκεπτόμενο, έχει, αντίθετα, έναν παράξενο σεβασμό στις παλαιές παραδόσεις και στις παλαιές τελετουργίες. Η πρωταρχική του θρησκεία, η πιο σεβαστή και πιο φλογερή, είναι η θρησκεία των προγόνων και των ηρώων. Λαθεύει τους νεκρούς και τους φοβάται. Υπάρχει νόμος που

---

[343] Τίτος Λίβιος, V, 23: Curru albis equis júnelo ... Jovis Solisque equis. Ο ίδιος, X, 7: Qui Jovis Optimi Maximi ornato decoratus, curru curato vectus in Capitolium. Πλίνιος, Hist, nat., XXXIII, 7, 36: Jovis simulacri faciem minio inlini solitum triumphantiumque corpora. — Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, II, 34· V, 47. — Αππιανός, Καρχηδον. Πόλεμοι, 66. Πρβλ. Ιουβενάλη, 38: In tunica Jovis.

[344] Ηρόδοτος, VI, 106. Μόλις οι Σπαρτιάτες έμαθαν την αποβίβαση των Περσών, θέλησαν να σπεύσουν σε βοήθεια των Αθηναίων, αλλά τους ήταν αδύνατο να ξεκινήσουν αμέσως, γιατί δεν ήθελαν να παραβούν το θρησκευτικό νόμο· είπαν ότι θα ξεκινήσουν την ημέρα της πανσελήνου. Ο ιστορικός δεν αναφέρει ότι αυτό ήταν μια πρόφαση. Πρέπει να κρίνουμε τους Αρχαίους σύμφωνα με τις ιδέες τους και όχι με τις δικές μας.

[345] Ξενοφών, Αθηναίων Πολιτεία, III, 2. Ο Σοφοκλής λέει ότι η Αθήνα ήταν η πιο ευσεβής από όλες τις πόλεις (Οιδίπους επί Κολωνώ, 1007). Ο Παυσανίας παρατηρεί (I, 24) ότι οι Αθηναίοι ήσαν πιο επιμελείς από τους άλλους λαούς σε ό,τι αφορούσε τη λατρεία των θεών.

[346] Αριστοφάνης, Νεφέλες, στ. 300-310.

[347] Πλάτων, Αλκιβιάδης, II, σ. 148.

τον υποχρεώνει να τους προσφέρει κάθε χρόνο τους πρώτους καρ- τούς της σοδειάς του· ένας άλλος νόμος του απαγορεύει να προφέρει έστω και μία λέξη που μπορεί να προκαλέσει το θυμό ;ους.[348] Όλα όσα έχουν σχέση με την αρχαιότητα, είναι ιε- >ά για τον Αθηναίο. Έχει παλαιά απανθίσματα, όπου βρίσκονται καταχωρισμένες οι τελετουργίες του και δεν ξεφεύγει ποτέ·[349] ο ιερέας που θα τολμούσε να εισαγάγει στη λατρεία :ην παραμικρότερη καινοτομία, καταδικάζεται σε θάνατο. Οι πιο περίεργες τελετουργίες διατηρούνται από αιώνα σε αιώνα, νΐια ημέρα του χρόνου, ο Αθηναίος προσφέρει θυσία προς τιμή της Αριάδνης, και επειδή λένε ότι η ερωμένη του Θησέα πέθανε στη γέννα, πρέπει να μιμούνται τις φωνές και τις κινήσεις μιας γυναίκας που γεννάει. Εορτάζει μιαν άλλη ετήσια εορτή, που ονομάζουν Οσχοφόρια και που μιμείται την επιστροφή του Θησέα στην Αθήνα· στεφανώνουν το κηρύκιο ενός κήρυκα, γιατί ο κήρυκας του Θησέα στεφάνωσε το δικό του· βγάζουν κάποια κραυγή που υποτίθεται ότι έβγαλε ο κήρυκας, και σχηματίζεται πομπή, όπου όλοι φορούν ενδύματα της εποχής του Θησέα. Κάποια άλλη ημέρα του χρόνου, ο Αθηναίος δεν παραλείπει να βράσει χορταρικά μέσα σε ειδικού σχήματος χύτρα· είναι μια τελετουργία, της οποίας η προέλευση χάνεται στο απώτερο παρελθόν, που τη σημασία της δε γνωρίζει πλέον κανείς, αλλά που όλοι επαναλαμβάνουν ευλαβικά κάθε χρόνο.[350]

Ο Αθηναίος, όπως και ο Ρωμαίος, έχει αποφράδες ημέρες· αυτές τις ημέρες δε γίνονται γάμοι, δεν ξεκινάει καμιά επιχείρηση, ο λαός δε συνεδριάζει, το δικαστήριο δε δικάζει. Η 18η και η 19η ημέρα κάθε μήνα αφιερώνεται στην κάθαρση. Την ημέρα των Πλυντηρίων, την πιο αποφράδα από όλες, σκεπάζουν με πέπλο τη μεγάλη πολιούχο θεά.[351] Αντίθετα, την ημέρα των Παναθηναίων, το πέπλο της θεάς προσάγεται με μεγάλη πομπή, στην οποία παίρνουν μέρους όλοι οι πολίτες χωρίς διάκριση ηλικίας ή τάξης. Ο Αθηναίος προσφέρει θυσίες για τις σοδειές· προσφέρει θυσίες για τη βροχή και τον καλό καιρό· θυσιάζει, για να γιατρέψει τις αρρώστιες και για να διώξει την πείνα ή το λοιμό.

Η Αθήνα έχει τα απανθίσματά της από παλαιούς χρησμούς, όπως έχει η Ρώμη τα σιβυλλικά της βιβλία, και τρέφει στο Πρυτανείο μάντεις που της προλέγουν το μέλλον.[352] Στους δρόμους της συναντά κανείς σε κάθε βήμα μάντεις, ιερείς, ονειροκρίτες.[353] Ο Αθηναίος πιστεύει στα προμηνύματα· ένα φτάρνισμα ή ένα σφύριγμα στ' αυτιά μπορεί να σταματήσει μια επιχείρηση.[354] Δεν ταξιδεύει ποτέ με πλοίο, χωρίς να συμβουλευθεί τους οιωνούς.[355] Πριν από το γάμο δεν παραλείπει ποτέ να συμβουλευθεί τους οιωνούς.[356] Πριν από το γάμο δεν παραλείπει ποτέ να συμβουλευθεί το πέταγμα των πουλιών.[357] Πιστεύει στα μαγικά

---

[348] Πλούταρχος, Σόλων, 21.

[349] Βλ. τι λέει ο Ισοκράτης για το πόσο πιστοί ήσαν οι Αρχαίοι στα παλαιά ρησκευτικά έθιμα. Αρεοπαγιτικός, 29-30. Πρβλ. Λυσία, Κατά Νικομάχου, 9: 7α εκ των κύρβεων θύοντες. Ο Δημοσθένης θυμίζει επίσης την παλαιά αρχή που απαιτεί να γίνεται η προσφορά των θυσιών σύμφωνα με τα έθιμα ων Αρχαίων, χωρίς να προστεθεί ή να αλλάξει τίποτα. Κατά Νεαίρας, 75.

[350] Πλούταρχος, Θησεύς, 20, 22, 23.

[351] Πλάτων, Νόμοι, VII, σ. 800: Ήμέραι μή καθαροί άλλ' αποφράδες. — Φιλόχορος, Αποσπάσματα, 1β3. — Ξενοφών, Ελληνικά, I, 4, 12.

[352] Αριστοφάνης, Ειρήνη, 1084.

[353] Θουκυδίδης, Β, 8. Ο Πλάτων κάνει επίσης λόγο για πλανόδιους θύτες και μάντεις που πολιορκούν τις πόρτες των πλουσίων.

[354] Αριστοφάνης και Σχολιαστ., Όρνιθες, 721. — Ευριπίδης, Ίων, 1189.

[355] Αριστοφάνης, Όρνιθες, 596.

[356] Αριστοφάνης, Όρνιθες, 718. — Ξενοφών, Απομνημονεύματα, I, 1, 3: *Όσοι μαντικήν νομίζοντες οἰωνοῖς τε χρώνται καί φήμαις καί συμβόλοις καί θυσίαις*. Ο Ξενοφών βεβαιώνει ότι ο Σωκράτης πίστευε στους οιωνούς και συνιστούσε τη μελέτη της μαντικής τέχνης (ό.π., I, 1, 6· IV, 7, 10). Και ο ίδιος ήταν πολύ δεισιδαίμων, πίστευε στα όνειρα (Ανάβαση, III, 1· IV, 3), εξέταζε τα εντόσθια των ζώων (ό.π., IV, 3), είχε γύρω του μάντεις (ό.π., V, 2, 9· VI, 4, 13). Βλ. στην Ανάβαση (III, 2, 9) τη σκηνή του φταρνίσματος.

[357] Ο Πλούταρχος μας αναφέρει αυτή τη λεπτομέρεια εξαιτίας του ίδιου του Περικλή (Πλούταρχος, Περικλής, 37, κατά τον Θεόφραστο).

λόγια, και, αν αρρωστήσει, καταφεύγει στα φυλακτά.[358] Η συνέλευση του λαού διαλύεται αμέσως, αν κάποιος βεβαιώσει ότι φάνηκε στον ουρανό κάποιο κακό σημάδι. Αν χάλασε μια θυσία από την αναγγελία δυσάρεστης είδησης, πρέπει να ξαναρχίσει από την αρχή.[359]

Ο Αθηναίος δεν αρχίζει ποτέ μια φράση χωρίς πρώτα να επικαλεσθεί την καλή τύχη.[360] Ο ρήτορας που ανεβαίνει στο βήμα αρχίζει πάντα το λόγο του με επίκληση στους θεούς και στους ήρωες που κατοικούν τη χώρα. Ο λαός άγεται και φέρεται από τους χρησμούς. Οι ρήτορες, για να δώσουν κύρος στη γνώμη τους, επαναλαμβάνουν συνεχώς ότι «το προστάζει η θεά».[361]

Ο Νικίας ανήκει σε μεγάλη και πλούσια οικογένεια. Νεότατος ακόμη οδηγεί μια θεωρία στη Δήλο, τα ζώα δηλαδή που θα θυσιασθούν, και τη χορωδία που θα ψάλει τα εγκώμια στο θεό κατά την ώρα της θυσίας. Επιστρέφοντας στην Αθήνα, προσφέρει μέρος της περιουσίας του στους θεούς, αφιερώνοντας ένα άγαλμα στην Αθηνά και ένα ιερό στο Διόνυσο. Πότε γίνεται έστιάτωρ και πληρώνει τα έξοδα του ιερού δείπνου της φυλής του, και πότε χορηγός και συντηρεί χορωδία για τις θρησκευτικές εορτές. Δεν περνά ημέρα χωρίς να προσφέρει θυσία σε κάποιον θεό. Έχει στο σπίτι του μόνιμο μάντη, που δεν τον αποχωρίζεται και τον οποίο συμβουλεύεται τόσο για τις κρατικές, όσο και για τις ιδιωτικές του υποθέσεις. Ονομάζεται στρατηγός και ηγείται μιας εκστρατείας εναντίον της Κορίν- θου· καθώς γυρίζει νικητής στην Αθήνα, αντιλαμβάνεται ότι δύο νεκροί στρατιώτες του έμειναν άταφοι σε εχθρικό έδαφος· τον καταλαμβάνει θρησκευτικό δέος· σταματά το στόλο του και στέλνει έναν κήρυκα στους Κορίνθιους, για να πάρει την άδεια να θάψει τα δύο πτώματα. Ύστερα από λίγο καιρό, ο λαός της Αθήνας συσκέπτεται για την εκστρατεία της Σικελίας. Ο Νικίας ανεβαίνει στο βήμα και δηλώνει ότι οι ιερείς και ο μάντης του αναγγέλλουν προμηνύματα που αντιτίθενται στην εκστρατεία. Είναι αλήθεια ότι ο Αλκιβιάδης έχει άλλους μάντεις που προλέγουν τα αντίθετα. Ο λαός είναι αναποφάσιστος. Απροσδόκητα εμφανίζονται κάποιοι άνθρωποι που έρχονται από την Αίγυπτο· συμβουλεύθηκαν το θεό Αμμωνα, που άρχισε ήδη να είναι πολύ της μόδας, και φέρνουν τον ακόλουθο χρησμό: Οι Αθηναίοι θα καταλάβουν όλους τους Συρακούσιους. Ο λαός αποφασίζει αμέσως υπέρ του πολέμου.[362]

Ο Νικίας, έστω και παρά τη θέλησή του, ηγείται της εκστρατείας, προσφέρει θυσία σύμφωνα με το έθιμο. Παίρνει μαζί του, όπως και κάθε στρατηγός, μια ομάδα από μάντεις, θύτες, οιωνοσκόπους και κήρυκες. Μαζί με το στόλο ταξιδεύει και η εστία του· κάθε πλοίο έχει έμβλημα την αναπαράσταση κάποιου θεού.

Αλλά ο Νικίας δεν έχει και πολλές ελπίδες. Μήπως δεν είχε αρκετές ενδείξεις της καταστροφής; Τα κοράκια κατέστρεψαν ένα ξόανο της Παλλάδας· ένας άνδρας σακατεύτηκε πάνω σε βωμό· και ο απόπλους γίνεται κατά τις αποφράδες ημέρες των Πλυντηρίων! Ο Νικίας γνωρίζει πολύ καλά ότι αυτός ο πόλεμος θα είναι μοιραίος για τον ίδιον και για την πατρίδα. Έτσι, ίε όλο το διάστημα αυτής της εκστρατείας τον βλέπουν πάντα ιλοσυρό και συλλογισμένο. Αυτός ο τόσο θαρραλέος μαχητής :αι τόσο άξιος στρατηγός δεν τολμά σχεδόν ποτέ να δώσει το σύνθημα της επίθεσης.

Δεν μπορούν να καταλάβουν τις Συρακούσες, και ύστερα ιπό τρομακτικές απώλειες πρέπει να το πάρουν απόφαση και να γυρίσουν πίσω στην Αθήνα. Ο Νικίας ετοιμάζει το στόλο ου για την επιστροφή, όσο η θάλασσα είναι ακόμη ανοιχτή, ίνεται όμως μια έκλειψη σελήνης. Συμβουλεύεται το μάντη ου· ο μάντης απαντά ότι είναι κακό σημάδι και ότι πρέπει να [εριμένουν τρεις φορές εννέα ημέρες. Ο Νικίας υπακούει· περ- ’ά όλες αυτές τις ημέρες σε απραξία, προσφέροντας συνεχώς θυσίες, για να κατευνάσει την οργή των θεών. Σ’ αυτό το

[358] Αριστοφάνης, Αχαρνής, 171.

[359] Πλούταρχος, Θησεύς, 22.

[360] Αριστοφάνης, Όρνιθες, 436.

[361] Λυκούργος, Κατά Λεωκράτους, 1. — Αριστοφάνης, Ιππής, 903 , 999, 1171, 1179.

[362] Πλούταρχος, Νικίας, 4, 5, 6, 13.

διάστημα οι εχθροί κλείνουν το λιμάνι και καταστρέφουν το στόλο ου. Δε μένει παρά η υποχώρηση από την ξηρά· πράγμα αδύνατο· ούτε αυτός ούτε κανένας στρατιώτης του γλιτώνει από ους Συρακούσιους.

Τι είπαν οι Αθηναίοι μαθαίνοντας την καταστροφή; Γνώριζαν το θάρρος του Νικία και την εξαιρετική του σύνεση. Ούτε [ου σκέφθηκαν να τον κατηγορήσουν, γιατί συμμορφώθηκε με ις απαγορεύσεις της θρησκείας. Μόνον ένα πράγμα του κατα- .όγισαν, το ότι πήρε μαζί του έναν ανίδεο μάντη. Γιατί ο μάντης γελάστηκε στη σημασία που είχε το προμήνυμα της έκλειψης- έπρεπε να γνωρίζει ότι σε περίπτωση υποχώρησης η σελή- [Γ]η που κρύβει το φως της, είναι καλό προμήνυμα.[363]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΟΓΔΟΟ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΑΝΤΟΔΥΝΑΜΙΑΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΔΕ ΓΝΩΡΙΣΑΝ ΤΗΝ ΑΤΟΜΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Η πόλη-κράτος θεμελιώθηκε πάνω σε μια θρησκεία και οργανώθηκε σαν Εκκλησία. Από εκεί προήλθε η ισχύς του· από εκεί επίσης η παντοδυναμία του και η απόλυτη επιβολή που ασκούσε στα μέλη του. Σε μια κοινωνία βασισμένη σε τέτοιες αρχές, δεν μπορούσε να υπάρξει ατομική ελευθερία. Ο πολίτης ήταν υποταγμένος στην πολιτεία και της ανήκε χωρίς καμιά επιφύλαξη. Η θρησκεία που είχε γεννήσει το κράτος, και το κράτος που συντηρούσε τη θρησκεία, υποστηρίζονταν αμοιβαία και αποτελούσαν ένα σώμα· αυτές οι δύο ενωμένες και συγχωνευμένες δυνάμεις αποκτούσαν μια σχεδόν υπεράνθρωπη ισχύ, στην οποία βρίσκονταν υποδουλωμένα το σώμα και το πνεύμα.

Ο άνθρωπος δεν είχε κανενός είδους ανεξαρτησία. Το σώμα του ανήκε στο κράτος και ήταν αφιερωμένο στην υπεράσπισή του· στη Ρώμη η στρατιωτική θητεία διαρκούσε ως τα 46 χρόνια, στην Αθήνα και στη Σπάρτη όλη τη ζωή.[364] Η περιουσία ήταν ανά πάσα στιγμή στη διάθεση του κράτους· αν η πολιτεία είχε ανάγκη χρημάτων, μπορούσε να διατάξει τις γυναίκες να της παραδώσουν τα κοσμήματά τους, τους πιστωτές να της χαρίσουν τα· δάνεια, τους ελαιοπαραγωγούς να της παραχωρήσουν δωρεάν το λάδι της σοδειάς τους.[365]

Η ιδιωτική ζωή δεν ξέφευγε από αυτήν την παντοδυναμία του κράτους. Πολλές ελληνικές πόλεις απαγόρευαν στον άνδρα την αγαμία.[366] Η Σπάρτη τιμωρούσε όχι μόνον αυτόν που παρέμενε άγαμος, αλλά και αυτόν που αργούσε να παντρευθεί. Το κράτος είχε δικαίωμα να καθορίσει στη μεν Αθήνα την εργασία, στη δε Σπάρτη την αργία.[367] Ασκούσε την τυραννία του ως και στα πιο απλά πράγματα· στη Λοκρίδα, ο νόμος απαγόρευε στους άνδρες να πίνουν άκρατο οίνο· στη Ρώμη, στη Μίλητο, στη Μασσαλία, ο νόμος απαγόρευε το ίδιο πράγμα στις γυναίκες.[368] Η ενδυμασία συνηθιζόταν να καθορίζεται πάντα από τους νόμους της κάθε πόλης· η νομοθεσία της Σπάρτης καθόριζε την κόμμωση των γυναικών και η νομοθεσία της

---

[363] Πλούταρχος, Νικίας. 23. — Θουκυδίδης, Ζ, Η, — Διόδωρος ο Σικελιώτης, ΧΙΙ, ΧΙΙΙ.

[364] Θουκυδίδης, Α, 105. — Πλούταρχος, Φωκίων, 24. — Παυσανίας, Ι, 26. — Ξενοφών, Ελληνικά, VI, 4, 17.

[365] Αριστοτέλης, Οικονομ., ΙΙ. Ο συγγραφέας αναφέρει τα παραδείγματα του Βυζαντίου, της Αθήνας, της Λαμψάκου, της Ηράκλειας του Πόντου, της Χίου, των Κλαζομενών, της Εφέσου.

[366] Πολυδεύκης, ΙΙΙ, 48: *Ἦσαν καί ἀγαμίον δίκαι πολλαχοῦ καί ὀψιγαμίου καί κακογαμίου ἐν Λακεδαίμοσι.* Πρβλ. ό.π., VIII, 40: *Γραφή ἀγαμίου*. Πλούταρχος, Λύσανδρος, 30. Στη Ρώμη, με απόφαση του τιμητή επέβαλλαν πρόστιμο στους άγαμους. Βαλέριος Μάξιμος, ΙΙ, 9. — Α. Γέλλιος, Ι, 6· ΙΙ, 15. Ο Κικέρων λέει ακόμη: Censores ... coelibes esse prohibento (De legibus, III, 3).

[367] Πλούταρχος, Λυκούργος, 24. — Πολυδεύκης, VIII, 42. — Θεόφραστος, *απόσπ.* 99.

[368] Αθηναίος, Χ, 33. — Αιλιανός, Ποικ. Ιστορ., ΙΙ, 38. — Θεόφραστος, *απόσπ.* 117.

Αθήνας τους απαγόρευε να παίρνουν μαζί τους στο ταξίδι πάνω από τρία φορέματα.[369] Στη Ρόδο ο νόμος απαγόρευε το ξύρισμα της γενιάδας· στο Βυζάντιο, τιμωρούσε με πρόστιμο όποιον κρατούσε στο σπίτι του ξυράφι· στη Σπάρτη, αντίθετα, ο νόμος απαιτούσε να ξυρίζουν το μουστάκι.[370]

Το κράτος είχε δικαίωμα να μην ανέχεται τη δυσμορφία και την παραμόρφωση των πολιτών του. Συνεπώς διέταζε τον πατέρα να σκοτώσει το δύσμορφο παιδί του. Αυτός ο νόμος υπήρχε στους αρχαίους κώδικες της Σπάρτης και της Ρώμης.[371] Δε γνωρίζουμε αν ίσχυε στην Αθήνα· γνωρίζουμε μόνον ότι ο Αριστοτέλης και ο Πλάτων τον συμπεριέλαβαν στην ιδανική τους πολιτεία.

Υπάρχει ένα γεγονός στην ιστορία της Σπάρτης, που απέσπασε το θαυμασμό του Πλούταρχου και του Ρουσώ. Η Σπάρτη είχε υποστεί πανωλεθρία στα Λεύκτρα, όπου έχασε πολλούς από τους πολίτες της. Με την αναγγελία της καταστροφής, διέταξαν τους γονείς των φονευθέντων να εμφανισθούν δημοσία με χαρούμενα πρόσωπα. Η μητέρα που γνώριζε ότι το παιδί της είχε σωθεί και θα το ξανάβλεπε, παρουσιαζόταν λυπημένη και έκλαιγε. Αυτή που ήξερε πως είχε χάσει το παιδί της, έδειχνε χαρούμενη και έτρεχε από ναό σε ναό, ευχαριστώντας τους θεούς. Τόση δύναμη είχε λοιπόν η πόλη-κράτος, ώστε να διατάζει την αναστροφή των συναισθημάτων και να εισακούγεται!

Το κράτος δεν αποδεχόταν την αδιαφορία των ανθρώπων προς τα συμφέροντά του· ο φιλόσοφος, ο άνθρωπος της μελέτης, δεν είχε δικαίωμα να ζει απομονωμένος. Είχε υποχρέωση να ψηφίσει στις συνελεύσεις και να αναλάβει με τη σειρά του κάποιο αξίωμα. Σε κάποια εποχή που οι έριδες ήταν συχνές, ο αθηναϊκός νόμος δεν επέτρεπε στον πολίτη να παραμείνει ουδέτερος· έπρεπε να στρατευθεί με τη μία ή την άλλη παράταξη· όποιος επιθυμούσε να κάθεται ήσυχος έξω από τις πολιτικές διαμάχες, αντιμετώπιζε την αυστηρότητα του νόμου και έχανε το δικαίωμα του πολίτη.[372]

Η εκπαίδευση δεν ήταν καθόλου ελεύθερη στους Έλληνες.
Ήταν αντίθετα ο τομέας, στον οποίο το κράτος, περισσότερο από κάθε άλλον, επενέβαινε αποφασιστικά. Στη Σπάρτη, ο πατέρας δεν είχε κανένα δικαίωμα στην εκπαίδευση του παιδιού του. Στην Αθήνα, ο νόμος φαίνεται πως δεν ήταν τόσο αυστηρός· ωστόσο η πόλη φρόντιζε, ώστε η εκπαίδευση των παιδιών να είναι ομαδική και με την καθοδήγηση δασκάλων που διάλεγε η ίδια. Ο Αριστοφάνης, σε μια χαρακτηριστική σκηνή, μας παρουσιάζει τα παιδιά της Αθήνας, καθώς πηγαίνουν στο σχολείο· πηγαίνουν με τάξη, κατά τετράδες, βαδίζουν σε πυκνές σειρές, με χιόνι, με βροχή ή κάτω από τον καυτό ήλιο· αυτά τα παιδιά δείχνουν πως έχουν ήδη συνειδητοποιήσει ότι εκτελούν ένα καθήκον προς την πολιτεία.[373] Η πόλη-κράτος απαιτούσε πλήρη έλεγχο της παιδείας και ο Πλάτων εξηγεί τα αίτια αυτής της απαίτησης:[374] «Οι γονείς δεν πρέπει να αφήνονται ελεύθεροι να στείλουν ή να μη στείλουν τα παιδιά τους στους δασκάλους που διάλεξε η πολιτεία· γιατί τα παιδιά ανήκουν περισσότερο στην πόλη παρά στους γονείς τους». Αυτή θεωρούσε κτήμα της το σώμα και την ψυχή του κάθε πολίτη· έτσι ήθελε να διαπλάσει αυτό το σώμα και αυτήν την ψυχή με τρόπο που να της αποδώσουν όσο το δυνατό περισσότερα. Γύμναζε το σώμα του πολίτη, γιατί το ανδρικό σώμα ήταν ένα όπλο του κράτους και αυτό το όπλο έπρεπε να είναι, όσο γίνεται πιο εύρωστο και ευέλικτο. Του δίδασκε επίσης τους θρησκευτικούς ψαλμούς, τους ύμνους, τους ιερούς

---

[369] Ξενοφών, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 7. — Θουκυδίδης, Α, 6. — Πλούταρχος, Λυκούργος, 9. — Ηρακλείδης ο Ποντικός (Fragm. Hist. Graec., έκδ. Didot, τ. Β, σ. 211). — Πλούταρχος, Σόλων, 21.

[370] Αθηναίος, XIII, 18. — Πλούταρχος, Κλεομένης, 9. Οι Ρωμαίοι πίστευαν ότι δεν έπρεπε να αφήνουν τον καθένα ελεύθερο να παντρευτεί, να αποκτήσει παιδιά, να ζει, όπως θέλει, να παραθέτει συμπόσια και γενικά να ακολουθεί τις ορέξεις του, χωρίς κανέναν έλεγχο και κρίση. Πλούταρχος, Κά- των, 23.

[371] Κικέρων, De legibus, 111, 8. — Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, II, 15. — Πλούταρχος, Λυκούργος, 16.

[372] Πλούταρχος, Σόλων, 20.

[373] Αριστοφάνης, Νεφέλες 960-965.

[374] Πλάτων, Νόμοι, VII.

χορούς, γιατί η γνώση τους ήταν απαραίτητη στην καλή εκτέλεση των θυσιών και των εορτών της πόλης.[375]

Το κράτος είχε δικαίωμα να εμποδίσει την παράλληλη ιδιωτική εκπαίδευση. Η Αθήνα θέσπισε νόμο που απαγόρευε την εκπαίδευση των νέων χωρίς προηγούμενη άδεια των αρχών· και άλλο νόμο που απαγόρευε ειδικά τη διδασκαλία της φιλοσοφίας.[376]

Ο άνθρωπος δεν ήταν ελεύθερος να πιστεύει ό,τι ήθελε. Έπρεπε να πιστεύει και να υποτάσσεται στη θρησκεία της πόλης. Μπορούσαν, ωστόσο, να περιφρονούν ή να μισούν τους θεούς της γειτονικής πόλης· όσο για τους θεούς που είχαν γενικό και παγκόσμιο χαρακτήρα, όπως ο Ουράνιος Ζευς, η Κυβέλη, η Ήρα, καθένας ήταν ελεύθερος να τους πιστεύει ή όχι. Δεν έχουν δικαίωμα όμως ούτε να σκεφθούν ακόμη την αμφισβήτηση της Πολιούχου Αθηνάς ή του Ερεχθέα ή του Κέκροπα. Θα ήταν μεγάλη ασέβεια που είχε αντίκτυπο στη θρησκεία και στο κράτος και που η πολιτεία τιμωρούσε αυστηρά. Γι' αυτό ακριβώς το έγκλημα ο Σωκράτης καταδικάσθηκε σε θάνατο.[377] Η ελευθερία της σκέψης σχετικά με τη θρησκεία της πόλης ήταν κάτι εντελώς άγνωστο στους Αρχαίους. Έπρεπε να συμμορφώνονται με όλους τους κανόνες της λατρείας, να παίρνουν μέρος σε όλες τις πομπές, να συμμετέχουν στα ιερά δείπνα. Η αθηναϊκή νομοθεσία προέβλεπε ποινές για όσους αρ- νιούνταν να τιμήσουν θρησκευτικά μια εθνική εορτή.[378]

Οι Αρχαίοι δε γνώριζαν λοιπόν ελευθερία ούτε στην ιδιωτική τους ζωή ούτε στην εκπαίδευση ούτε στη θρησκεία. Ο άνθρωπος είχε πολύ μικρή αξία απέναντι στην ιερή και σχεδόν θεϊκή εξουσία που ονόμαζαν πατρίδα ή πόλη-κράτος. Το κράτος δεν είχε μόνον καθορισμένη νομική σχέση με τους πολίτες, όπως έχει στις σύγχρονες κοινωνίες. Μπορούσε να καταδικάσει έστω και αθώους, όταν θεωρούσε ότι απειλείται το συμφέρον του. Ο Αριστείδης δεν είχε βέβαια διαπράξει κανένα έγκλημα ούτε και είχε ποτέ κατηγορηθεί αλλά η πόλη είχε το δικαίωμα να τον διώξει από το έδαφος της, για το λόγο και μόνο ότι ο Αριστείδης είχε αποκτήσει με την αρετή του τόσο μεγάλη επιρροή, ώστε θα μπορούσε, αν ήθελε, να γίνει επικίνδυνος. Αυτό ονομαζόταν εξοστρακισμός- αυτός ο θεσμός δεν συναντάται μόνο στην Αθήνα· τον βρίσκουμε στο Άργος, στα Μέγαρα, στις Συρακούσες. Ο Αριστοτέλης αφήνει να εννοηθεί ότι υπήρχε σε όλες τις ελληνικές πόλεις-κράτη με δημοκρατικό πολίτευμα.[379] Αλλά ο εξοστρακισμός δεν ήταν τιμωρία· ήταν μια προφύλαξη που έπαιρνε η πόλη ενάντια σε κάποιον πολίτη που θα μπορούσε κάποτε να της δημιουργήσει πρόβλημα. Στην Αθήνα, η πολιτεία είχε δικαίωμα να κατηγορήσει και να καταδικάσει κάποιον ως αφιλόπατρη, για έλλειψη δηλαδή αγάπης προς την πόλη του. Η ζωή του ανθρώπου δεν είχε καμία αξία, όταν διακυβεύονταν τα συμφέροντα της πόλης. Η Ρώμη θέσπισε νόμο, σύμφωνα με τον οποίο επιτρεπόταν ο φόνος οποιουδήποτε είχε την πρόθεση να γίνει βασιλιάς.[380] Το ολέθριο αξίωμα ότι η σωτηρία του κράτους αποτελεί τον υπέρτατο νόμο, διατυπώθηκε κατά την Αρχαιότητα.[381] Πίστευαν ότι ο νόμος, η δικαιοσύνη, η ηθική, όλα, έπρεπε να παραμερίζουν μπροστά στο συμφέρον της πατρίδας.

---

[375] Αριστοφάνης, Νεφέλες, 966-968. Το ίδιο και στη Σπάρτη. Πλούταρχος, Λυκούργος, 21.

[376] Ξενοφών, Απομνημονεύματα, 1, 2, 31. — Διογένης Λαέρτιος, Θεόφρ. κεφ., 5. Αυτοί οι δύο νόμοι δε διήρκεσαν για πολύ· αποδεικνύουν, ωστόσο, την παντοδυναμία του κράτους στην εκπαίδευση.

[377] Το κατηγορητήριο έλεγε: *Ἀδικεῖ Σωκράτης οὕς ἡ πόλις νομίζει θεούς οὐ νομίζων* (Ξενοφών, Απομνημονεύματα, Ι, 1). Περί της *γραφῆς ἀσεβείας*, βλ. Πλούταρχο, Περικλής, 32· το λόγο του Λυσία, Κατά Ανδοκίδου· και τον Πολυδεύκη, VIII, 90.

[378] Πολυδεύκης, VIII, 46. — Ουλπιανός, Σχολ. στο Δημοσθένη, Κατά Μειδίου

[379] Αριστοτέλης, Πολιτικά, ΙΙΙ, 8, 2· V, 2, 5. — Διόδωρος ο Σικελιώτης, XI, 87. — Πλούταρχος, Αριστείδης, 1· Θεμιστοκλής, 22. — Φιλόχορος, έκδ. Didot, σ. 396. — Σχολ. στον Αριστοφάνη, Ιππής, 855.

[380] Πλούταρχος, Ποπλικόλας, 12.

[381] Κικέρων, De legibus, III, 3.